

Кырг.
У(С)К
К27

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ

А.Т.КАРЫМШАКОВА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
МОРФОЛОГИЯСЫНЫН
ЖАНА ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫНЫН
МАСЕЛЕЛЕРИ**

(Макалалар жыйнагы)

Бишкек 2009

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

А.Т.КАРЫМШАКОВА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
МОРФОЛОГИЯСЫНЫН
ЖАНА ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫНЫН
МАСЕЛЕЛЕРИ
(Макалалар жыйнагы)**

Бишкек 2009

УДК 811.51
ББК 81.2Ки
К 27

Карымшакова Айша

Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери (Макалалар жыйнагы). -Б., 2009. -160 б.

Жооптуу редактор: филология илимдеринин доктору,
профессор **Т.Садыков**

Рецензенттер: филология илимдеринин доктору,
профессор **Б.Усубалиев**
филология илимдеринин кандидаты,
профессор **Ж.Жумалиев**

Книга,
4(с)к
К 27
Ш 163, 25
ISBN 978-9967-416-99-4

Жыйнак азыркы кыргыз тилинин морфологиясынын, лексикологиясынын айрым маселелерине тиешелүү материалдарды камтыйт. Жогорку окуу жайларынын филолог студенттерине, мектеп мугалимдерине, илимий кызматкерлерге, жалпы эле тил илимине кызыккандарга арналат.

К 4602000000

ISBN 978-9967-416-99-4

659442

УДК 811.51
ББК 81.2Ки
© Карымшакова А., 2009
© БГУ 2009

БАШ СӨЗ ОРДУНА

Бул макалалар топтому биздин илимге багыт алып, белсенип киришкен 1988-жылдан 2008-жылдын акырына чейинки 20 жыл аралыгында жазылып, жарыяланган кыргыз тилинин айрым актуалдуу деп (автор тарабынан) эсептелген проблемаларын ичине камтыйт.

«Азыркы кыргыз тилинин» морфология бөлүмүнөн көп жылдардан бери ЖОЖдо сабак берип келатканыбызга байланыштуу бул бөлүмдүн учурдагы урунттуу, көйгөйлүү маселелери деп табылгандары иликтенип, жарыяланып отуруп, колунуздардагы жыйнактын негизи түзүлдү.

Жыйнак чыгаруудагы негизги максат кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ар бири бирден окумуштуулар тарабынан 1950-жылдардан тартып 80-жылдарга чейин жазылып, бир жолудан гана жарык көрүп, кайра басылбагандыктан, студенттердин билим алуусуна сезилерлик зыянын тийгизип келет. Ошондуктан студенттерге аз да болсо жардам катары бул кенемтени толтуруу максатында морфологиянын айрым маселелерин бир жерге топтоп берүүнү туура таптык.

Жыйнакта мындан тышкары кыргыз тил илиминин лексикология бөлүмүнө тиешелүү айрым материалдар, борборубуздагы көрнөк-жарнактардын жазылышындагы проблемалар да киргизилди. Дагы кошумча белгилей кетчү нерсе, «Кыргыз тили. Энциклопедиялык сөздүк» (Б., 2004) аттуу китепте биздин 35 макалабыз жарык көргөн. Алардын ичинен студенттердин билим алуусу үчүн зарыл материалдар деп эсептелген (морфологиянын жана лексикологиянын айрым маселелерин чагылдырган жалпы саны онду түзгөн) макалаларды да тандап алып, бул жыйнакка берүүнү туура таптык.

Макалалардын мазмунуна азыркы күндүн талабына ылайык оңдоп-түзөтүүлөрдү киргизүүнү туура таппадык. Ошондуктан жыйнакка киргизилген материалдар кайсы жылдары жазылган болсо, ошол калыбында бир тамгасы да өзгөртүлбөй, жарыяланган жылына жараша хронологиялык тартипте берилди.

Жыйынтыктап айтканда, бул жыйнактагы макалалар тил илими жаатындагы (т. а. морфологиядагы, лексикологиядагы) актуалдуу деп эсептелген маселелерге карата болгон көз карашыбызды чагылдырат. Жыйнак тил илимине кызыккан атуулдарга (студенттерге, аспиранттарга, илимпоздорго) арналат.

А.Карымшакова
2009, январь

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЧАСТИЦ В КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКЕ*

Частицами обычно называются неизменяемые служебные слова, вносящие дополнительные оттенки в значения отдельных слов, словосочетаний, предложений, не являющихся членами предложения. Наиболее употребительными и многозначными являются частицы да, гана, го.

Частица да в значении *даже*, *даже и*, *и* в киргизском языке употребляется активно. О ее древности свидетельствуют памятники древнетюркской письменности, в которых она представлена в форме да та. Да многими учеными рассматривается как усилительная, усилительно-ограничительная, подтверждающая частица и как союз и т.п. В грамматиках киргизского языка она представляется как ограничительная, а в последнее время - как определительная, определительно-уточнительная.

Частица гана (только, лишь) некоторыми учеными определяется как ограничительная, усилительно-выделительная или выделительно-ограничительная, в грамматиках киргизского языка - как ограничительная. Эта частица в разных фонетических вариантах (кыа, кыйа, кына, гина и т.д.) употреблялась еще в рунических текстах.

Частица го (ведь, же) имеет значение сомнения, предположения, а также значение подтверждения. Она считается древней и рассматривается в ряду частиц кү, ок, өк, в составе которых имеется этимологически общий элемент *-к/-к*; в литературе утверждается, что го восходит к gu, gü.

Исследование частиц на разножанровом материале позволило выявить их дополнительные оттенки.

* Тез. докл. и сообщ. 5-Всесоюзн. тюркол. конф. (Фр., 9-сент., 1988).-Фр.: Илим, 1988. с. 198-199.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АЙРЫМ БӨЛҮКЧӨЛӨР ЖӨНҮНДӨ*

Бул макалада кыргыз тилиндеги айрым чыныгы¹ бөлүкчөлөрдүн семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө кыскача мүнөздөмө бермекчибиз.

Азыркы кыргыз тилинде «да» бөлүкчөсү *активдүү* колдонулган бөлүкчөлөрдөн болуп саналат. Чыгыш теги жагынан бул бөлүкчө эң байыркылардан. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *да/та* деген варианттарда кезигет². Маселен: Анта кисре иниси каган болмыс эринч, оглу та каган болмыс эринч (Күл-Тегин, чоң жазуу, б)³ «после них стали каганами младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами». Йагычы болур да йарагчы болур (КБ, XXXI, 8628)⁴ «он станет предводителем войска и оруженосцем» ж. б. Бул бөлүкчөлөрдүн өзгөчөлүгү, жогорку сүйлөмдөрдөн да байкалгандай, сүйлөм ичинде байланышкан сөзүнө тактоо, өзгөчө белгилөө өңдүү кошумча маанилерди берүү менен бирге (б. а. бөлүкчөлүк кызматынан тышкары), байламталык милдетти да аткарып калат. Мындай учурда ал, азыркы кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөрдү же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырат. Өзгөчө бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырганда өзүнөн мурунку сөздүн маанисин аныктап-тактап туруучу бөлүкчөлүк касиети даана, ачык байкалып турат: Үч жарым жылдын ичинде Анархайддын тиги четине да, бул четине да чыктык (Ч.Айтматов). Бүгүнкү деңиз жортуулу болочок аңчы Кирискиге арналганынан карысы да, жашы да - баары кабардар (Ч.Айтматов).

Бул бөлүкчө көпчүлүк түрк тилдеринде ар түрдүү фонетикалык варианттарда кезигет: кырг., өзб., карач.-балк., як. *да*; тат., түркм.,

* Известия АН Кирг. ССР. Обществ. науки. 1989, №2, 81-85-б.

¹ Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн бөлүкчөлөр сырткы түрүнө жана сүйлөм ичинде берген маанисине карай эки топко бөлүнөт: чыныгы бөлүкчөлөр, функционалдуу бөлүкчөлөр. Караңыз: Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. - Фр.: Илим, 1980, 512-б.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1951, 377, 425-б; Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969, 536-б.

³ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. - Алма-Ата, 1971, 233-237-б.; Орхон-Енисей тексттери. - Фр.: Илим, 1982, 55, 73-б.

⁴ Древнетюркский словарь, 525-б.

азерб. да/дэ; каз., к.калп., ног., түрк., гаг. да/де, та/те; башк. та/тэ, да/дэ; хак. даа/дее, таа/тее; шор. та/да, таа/даа; алт. та/да, те/де, то/тө, до/дө ж. б.

Кыргыз тилиндегидей эле башка түрк тилдеринде да, «да» бөлүкчөлүк мааниде колдонулуу менен бирге, байламталык функцияны да аткарып калат: каз. Октябрь таңы атты да, Нүр бітірді көзіме, Кан жүгіртті жүзіме (Байганин)⁵; өзб. Шунни айтаман-да: Мен тушунган нарсага сиз хам тушунмай хуймайсиз⁶; алт. Уй-да, кој до д'ок «ни коровы, ни овцы»⁷; гаг. Гагарин де, Титов да - совет косманавтлары (Баб., 45)⁸; тат. Якындагы промтовар кибете дэ, ашханэ дэ ябык идэ (Фэттах, Бала күнеле, 8) «И промотварная лавка, столовая, находящиеся поблизости, были закрыты»⁹.

Башка бөлүкчөлөрдөй эле «да» бөлүкчөсү да көп маанилүү. Ал эми аны кандайдыр бир грамматикалык термин менен атоодо изилдөөчүлөрдүн бири анын белгилүү бир семантикасын негиз кылып алса, экинчи бирөө башка бир семантикасын негиз кылып алат. Натыйжада бул бөлүкчө азыр илимий эмгектерде күчөткүч бөлүкчө¹⁰, күчөткүч-чектегич бөлүкчө¹¹, ырастагыч бөлүкчө¹², бөлүкчө-байламта¹³, кыргыз тилинин грамматикаларында чектегич бөлүкчө¹⁴, аныктагыч бөлүкчө¹⁵, күчөткүч бөлүкчө¹⁶ жана аныктагыч-тактагыч бөлүкчө¹⁷ деп, ар түрдүү терминдер менен аталып келатат. Тил илиминдеги ушундай терминологиялык чаржайыттуулукту Н.Е.Петров төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Это вполне понятно, ибо частицы и

⁵ Казак тилинин түсіндірме сөздігі. Т. I. - Алматы, 1959, 156-б.

⁶ Базаров О. Частицы в узбекском языке: Дисс. канд. филол. наук. -М., 1982, 64-б.

⁷ Серебренников Б.А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку.: Маариф, 1979, 251-252-б.

⁸ Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. -М.: Наука, 1973, 368-б.

⁹ Ошондо.

¹⁰ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Аталган эмгек, 251-б.

¹¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.-Л., 1960, 335-б.; Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Т. II: Фонетика и морфология, ч. I. -М., 1952, 479-б.

¹² Тенишев Э. Р. Строй сарыг-уйгурского языка. -М., 1976, 120-б.

¹³ Базаров О. Аталган эмгек, 64-б.; Гаджиева Н. З. Аталган эмгек, 370-б.

¹⁴ Исаев Д., Токоев К. Кыргыз тилинин окуу китеби. - Фр.: Мектеп, 1963-1968, (5-6-класстар үчүн).

¹⁵ Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин окуу китеби. I бөлүк. - Фр.: Мектеп, 1969-1986. (5-6-класстар үчүн).

¹⁶ Азыркы кыргыз тили. II бөлүк, 1958, 157-158-б.

¹⁷ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 514-515-б.

вообще служебные слова в известной мере полисемантичны, их значения отличаются друг от друга тонкими нюансами, зависят от влияния контекста, речевой ситуации, а также идет постоянный процесс появления все новых и новых оттенков значений у старых»¹⁸.

Азыркы кыргыз тилинде «да» бөлүкчөсү сүйлөм ичинде төмөнкүдөй кошумча маанилерди берет:

1. Өзүнүн алдында турган сөздү өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт: Тигини кара, ушулар да жыйындын четине келчү болуп алыптыр (Ч.Айтматов). Көрдүнөрбү мору да үстүнө чыгып турат (Ч.Айтматов). Ак сөздөн мен да качпайм (Ч.Айтматов).

2. Өзүнөн мурунку сөзгө күчөтүү маанисин берет: Бирок эне деген эне да! (Ч.Айтматов). Мен селдейген боюнча турдум да калдым (Ч.Айтматов). Мен баланы кучактап туруп көңүлүм эрип да кетет, каңырыгым түтөп да кетет (Ч.Айтматов). Анын пикири кандай экенине бири да кызыкпады (Т.Касымбеков).

3. Кээде бөлүкчө бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылып, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна тактоо, ырастоо маанисин берет. Мындай учурда ал сүйлөмдүн аягында, баяндоочтон кийин жайгашат: Демек, менин качышым андан бетер кыйындап, оор болот экен да (Ч.Айтматов). Кайра жолугушууну тагдыр жазбаган экен да (Ч.Айтматов). Оозуна келгенин оттой берсин, ишим ак болсо болду да! (Ч.Айтматов).

4. Шарттуу ыңгайдан кийин келсе, ал конструкция туюндурган шарттуулук маанисине күчөтүү оттеногун берет: Ала кетишсе да өлүм, таштап кетишсе да өлүм (Т.Касымбеков). Жашап калган олуттуу киши Сааданбек, ачууланса да билгизбейт. Демек, антсек да, минтсек да ак үкүнү көрө албайт экенбиз да? (Ч.Айтматов).

5. Буйрук ыңгайдан кийин колдонулса, андагы кескин түрдө буйрук маанисин бир аз жумшартып, белгилүү бир өлчөмдө «кеңеш берүү» оттеногун да камтыйт: Балдар, терезени ачып койгула да. Менсиз бара бергиле да (оозеки речтен). Акылдашып иш кылгыла да («Жаш ленинчи»).

6. «Да» бөлүкчөсү салыштыруу маанисиндеги сөз тизмектер тутумунда колдонулганда, өзүнүн алдындагы салыштыруу үчүн алынган сөздү өзгөчө белгилеп көрсөтөт: Иштин оордугунан да көптүгүн айтпа (Ч.Айтматов). Несин айтайын, түйшүгүнөн да, арманы көп иш экен (Ч.Айтматов). Сенин бир жакка барганыңан да келгениң бат болду го, уулум («Кыргызстан маданияты»).

7. Байламталык функцияда колдонулуп, жайылыңкы бир өңчөй баяндоочторду байланыштырып келгенде кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүз,

¹⁸ Петров Н. Е. Частицы в якутском языке. - Якутск: Якутское книжное изд-во, 1978, 30-б.

интенсивдүү аткарылгандыгын баса белгилейт: Жол кагазды алдым да, гаражга жүгүрдүм (Ч.Айтматов). Ал жогорку айылга барды да, тез эле кайтты («Жаш ленинчи»). Ошондон кийин тракторго жеттим да, кабинанын ичине куладым (Ч.Айтматов). Ал унчукпастан айтканымды аткарды да, кошо кетти (Ч.Айтматов).

8. Кээде жайынча айтылган сүйлөмгө «да» бөлүкчөсүнүн катышуусу менен тандануу мааниси да берилип калат: Көңүлүм эргип, токтоно албай турам да! (Б.Жакиев). Ушуну да мугалим деп, окутуучу деп жүргөн экенбиз да (Ч.Айтматов). Деңизди суудай кечип өткөн улуу кишилер да болот экен да (Ч.Айтматов). Алар дарбазаны ачабыз деп жатат да!..(Т.Касымбеков).

9. Айрым учурда сүйлөмдүн жалпы маанисине суроо-тактоо маанисин берет. Сүйлөм бир аз суроолуу интонация менен айтылат: Бул жерге өрүк гүлдөп, алма бышар бекен дейм да? (Т.Сыдыкбеков). Бул каргыш тийген чокуга эмне издеп келдик дейм да? (Ч.Айтматов). – Анда эми көрүшпөйт экенбиз да? (Ч.Айтматов).

10. «Да» бөлүкчөсү бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, байламталык функцияда келгенде, өзүнөн мурунку сөздүн маанисин тактап, күчөтүп, бөлүкчөлүк маанисин да сактайт: Ар бир нерсенин жазы да, күзү да болот тура (Ч.Айтматов). Кабинада да, кузовунда да жан адам жок (Ч.Айтматов). Мен бул жалгыз аттуу араба менен сууда, жагар май да, майлаар май да, дагы балекеттин баарын жеткирип туруш милдетим (Ч.Айтматов).

«Да» бөлүкчөсү адатта бардык сөз түркүмдөрү менен байланышып айтыла берет.

«Гана» бөлүкчөсү да тилде активдүү колдонулат. Ал рун тексттеринде ар түрдүү фонетикалык варианттарда колдонулуп келген: гина, гыа, гыйа, кыа, кыйа/кийэ, кына, кынья¹⁹. Мисалы: Улуг иркин аз кынья эрин тэзип барды. «Великий иркин бежал только с немногими воинами» (Күл-Тегин, чоң жазуу, 34). Ном элигиниң терини йөрнги бир кийэ йолатгучы эрсэр «Если доведет до их ушей хоть раз (единственный раз) глубокое толкование сутры (СЗБ, 87, 21). Йагук кыа. «Совсем близко» (Уйг. IV, А. 272). Аз кыйа онрэ йорыйу турсунлар. «Пусть они пройдут немного вперед (совсем немного)» (СЗБ 615, 13). Йакылмаз кына. «Совсем не распространяется». (СЗБ 4, 5)²⁰. Бул сүйлөмдөрдө «гана» бөлүкчөсү байланышкан сөзүнө чектөө маанилерин берди.

¹⁹ Малов С. Е. Аталган эмгек, 378, 416-б.; Кондратьев В. Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности 8 – 11-вв.-Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 132–133-б.

²⁰ Бул сүйлөмдөрдүн баары В. Г. Кондратьевдин аталган эмгегинин 132–133-беттеринен алынды.

Бул бөлүкчө түрк тилдеринин көпчүлүгүндө жолугат: кырг. гана; каз. гана; өзб. гина; тат. гына/генэ; башк. -гына/генэ, -кына/кенэ; караим. -гына; к. калп. гъана; уйг. -гина/кина, -гинэ/кинэ ж.б.

«Гана» бөлүкчөсү түрк тилдеринде чектегич, күчөткүч ж.б. терминдер менен аталып жүрөт²¹. Кыргыз тилинин грамматикаларында ал «Чектегич бөлүкчө» деген термин менен аталат.

Азыркы кыргыз тилинде негизинен бул бөлүкчөнүн төмөнкүдөй маанилери кезигет:

1. Атоочтордон, этиштерден жана жандоочтордон кийин келип, бир затты, ар кандай белгини, кыймыл-аракетти башкалардын ичинен бөлүп көрсөтүү, чектөө, тактоо маанисин берет: Мага машиненин астындагы резина өтүк гана көрүндү (Ч.Айтматов). Нүзүп эми гана муруту кылайып келаткан мырзаны имерип тиктеди (Т.Касымбеков). Асел чыгып көргүсү келбеген соң, кетиш гана калды (Ч.Айтматов). Сапарбайдын сөзүнөн кийин гана Карымшак башын көтөрдү (Т.Сыдыкбеков). Саркерлер көз менен гана сүйлөшүп, тунжурап отурушту (Т.Касымбеков).

2. Бул бөлүкчө сүйлөм ичинде кайталанып колдонулганда, анын чектөө мааниси дагы да баса көрсөтүлөт: Деңизде ата-бала жок. Баары тең Деңизде улуу гана бар, көсөм гана бар (Ч.Айтматов). ...ар жатка өзү гана барып, өзү гана аралашып, өзү гана сүйлөшүп, эки күнү жумшартып үйүр алыштырды (Т.Касымбеков). Анын эмне айтаарын баары билип турду: сууну күнүгө бир ирет гана, бир кашыктан гана ичүү керек... (Ч.Айтматов).

3. Сурама ат атоочтон кийин келгенде, сүйлөмдүн эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн арттырат: Түшүнсөнөр силер кандай гана жыргал турмушта жашап жатасыңар («Ленинчил жаш»). Ал жерге кандай гана бара калдым экен (оозеки речтен). Баланын зарын тарткан Султанмаамыттын эмнесин гана айтасың?! (Т.Касымбеков).

4. Эмоционалдык маанидеги сүйлөмдөрдө «гана» бөлүкчөсү өзүнүн алдындагы байланышкан сөзүнө күчөтүү маанисин да берип калат: А кудай гана эсебинди таап калгыр ай а! Мага акыл үйрөткүсү бар мунун (Б.Жакиев). Булардын терисин тескери гана сыйрыйын (Т.Касымбеков). Куураган гана селсаяк, мен сени ээн жерде өлтүртүп, тиги карышкырга жем кылып кетпегениме ыраазы бол! (Т.Касымбеков).

5. Биринчи, экинчи жактагы жактама ат атоочтор менен айкашып, баяндоочтун составында айтылса, «гана» бөлүкчөсүнө жак уланды жалганат: Тоого чыгууну эңсеген биз ганабыз го? («Жаш ленинчи»). Абалымды түшүнгөн сен ганасың, акетай («Ленинчил жаш»).

²¹ Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. -М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1962, 199-б.; Сопоставительная грамматика русского и казахского языков: Морфология. -Алма-Ата: Наука, 1966, 428–432-б.; Базаров О. Аталган эмгегі, 118-б.

6. Сейрек болсо да, кээде «гана» бөлүкчөсүнө суроо маанисин берген -бы мүчөсү да жалганып колдонулат: Бул көрүнүш айрымдар далилдешкендей кажылдаган шаарлыктар бири-бирин тааныбагандыктан, же адеп-ахлакты айылдыктардай кадырлабагандыктан **ганабы?** («Советтик Кыргызстан»). Анын келбей калышынын себеби кечээки окуяга байланыштуу **ганабы?** («Кыргызстан маданияты»).

Азыркы кыргыз тилинде «го» бөлүкчөсү да кенири колдонулат. Ал бөлүкчө кыргыз грамматикаларында күмөндүү²², божомолдогуч²³ бөлүкчө деп каралып жүрөт. Бул бөлүкчө ушундай маанисинен тышкары, ырастоо, тактоо маанисин да берет. «Го» бөлүкчөсүнүн ырастоо, тактоо мааниси байыркы жазма эстеликтердин тилинде жолугуучу **гу**, **гү** бөлүкчөлөрүнүн берген маанилери менен дал келет. Азыркы мезгилде булар кыргыз тилинде активдүү колдонулуп, байланышкан сөзүнө, сүйлөмгө түрдүү кошумча маанилерди берет. Маселен: Азу бу сабымда игид бар **гу** (Күл-Тегин, кичине жазуу, 10)²⁴. «Разве есть ложь в этих моих словах?!». Бөдкө көрүгмө беплэр **гү** йоңылтачысыз (Күл-Тегин, кичине жазуу, 11)²⁵. «Ведь вы подчиняющиеся престолу беки, склонны впадать в ошибки!»

Кыргыз тилиндеги «го» бөлүкчөсүнүн чыгыш тегин айрым окумуштуулар да жогорку бөлүкчөлөр менен байланыштуу карашат. С.Е.Малов «гу» бөлүкчөсүн кыргыз тилиндеги «го» менен байланыштырып, «мен айттым го» (я ведь сказал) деген сүйлөм менен бышыктайт²⁶. Ал эми Б.А.Серебрянников, Н.З.Гаджиевалар «го» бөлүкчөсүн **ку**, **ок**, **өк** бөлүкчөлөрүнүн бир варианты дешет²⁷. Ошондой эле азербайжан тилиндеги «ки» бөлүкчөсү этимологиялык жактан **го**, **ку**, **ок**, **өк** бөлүкчөлөрү менен тектеш деп каралат²⁸. Бирок түрк тилдериндеги бул сөз бөлүп жаткан бөлүкчөлөрдүн берген маанилери кыргыз тилиндеги «го» бөлүкчөсүнүн ырастоо, тактоо мааниси менен гана дал келет: өзб. У келди **кү** «он ведь пришел»²⁹; азерб. Сен **ки** дүнья көрмүш адамсан (Ибр.; 1; 96)³⁰ «Ты ведь человек повидавший мир».

²² Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 520-521-б.

²³ Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. Кыргыз тили. - Фр.: Мектеп, 1986, 224-б.; Исаев Д., Токоев К. Аталган окуу китептери; Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С. Аталган окуу китептери.

²⁴ Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников 7-9-вв. -Л.: Наука, 1980, 207-208-б.

²⁵ Ошондо.

²⁶ Малов С. Е. Аталган эмгеги, 69-б.

²⁷ Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Аталган эмгеги, 251-252-б.; Гаджиева Н. З. Аталган эмгеги, 366-367-б.

²⁸ Гаджиева Н. З. Аталган эмгеги, 370-б.

²⁹ Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Аталган эмгек, 252-б.

³⁰ Гаджиева Н. З. Аталган эмгек, 370-б.

Бул бөлүкчө төмөнкү түрк тилдеринде колдонулат: кырг. **го**; өзб. **ку**; каз. **гой**; азерб. **ки**; к.калп. **гьой**, **гьо** ж.б.

«Го» бөлүкчөсү кыргыз тилинде төмөнкүдөй кошумча маанилерди берет:

1. Айтылуучу ойго күмөндүүлүк, божомолдоо маанисин киргизет: Силерсиз мен деле биерге тура албаймын **го** (Ч.Айтматов). Бүгүн келбей калды **го** (Ч.Айтматов). Ушунда бир маани бар **го** (Т.Сыдыкбеков).

2. Айтылган ойду ырастайт, тактайт: Ылаачын тийгендей бычырады **го**, тигилер (Ч.Айтматов). Бул демилгени алды менен баштаган мен элем **го**, эсиндеби? (Ч.Айтматов). Кайрылып келдим **го** эми, апа! («Кыргызстан маданияты»).

3. Кээде интонацияга байланыштуу күмөндүүлүк мааниси менен бирге суроо маанисин да билдирет: Ашуудагы кылыгыңдын өчүн алмаксың **го**? (Ч.Айтматов). Күздөн бери каттабай калдың **го**? (Ч.Айтматов).

4. «Го» бөлүкчөсү сүйлөм ичинде бир нече жолу кайталанып да айтылат. Мында сүйлөмгө эмоционалдуу-экспрессивдүү кошумча маани берет: Шокемдин бул айткандары терең сөздөр **го**, көңүлгө түйө турган балбан сөздөр **го** (Т.Сыдыкбеков). Чайпалып жүрүп төгүлдүк **го**, чабышып жүрүп түгөндүк **го** (Т.Касымбеков). Эми эрки сынды **го**, эми жан соога сурайт **го**, жок дегенде, көп кыйнабай өлтүргүлө дейт **го**? (Т.Касымбеков).

Жыйынтыктап айтканда, чыныгы бөлүкчөлөр – тилибизде байыркы замандан бери эле жашап келе жаткан тилдик каражат. Азыркы мезгилде булар кыргыз тилинде активдүү колдонулуп, байланышкан сөзүнө, сүйлөмгө түрдүү кошумча маанилерди берет.

О ФОРМИРОВАНИИ УКАЗАТЕЛЬНЫХ ЧАСТИЦ В КИРГИЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ И ОБ ИХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ*

Многие частицы как в киргизском, так и в русском формируются за счет знаменательных частей речи, преимущественно за счет наречий, глаголов, местоимений, и поэтому множество их внешне сохраняют форму знаменательных слов, от которых они произошли.

Использование самостоятельных слов в служебной функции является результатом длительного процесса, начавшегося еще в древ-

* Тез. докл. и сообщ. Всесоюзн. науч.-мет. конф. (Фр., 17-19-окт. 1990). - Фр., 1991, с. 98-100.

ние времена. «... Об этом свидетельствует, - пишет К.М.Мусаев, - достаточно широкое употребление частиц в древнетюркских и среднетюркских памятниках». (К.М.Мусаев. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М.: Наука, 1988. с. 505.).

Переход указательных местоимений в указательные частицы вполне естественен, поскольку первым вообще свойственно выражать выделение и подчеркивание.

Указательные местоимения могут употребляться в качестве частиц на основе трех признаков: морфологический – неизменяемость слова (т.е. отсутствие у слова собственной парадигмы), синтаксический – неспособность слова быть членом предложения и семантический – слово, являясь неполнозначным по значению, способно внести лишь дополнительный оттенок примыкаемому слову или целому предложению.

Итак, однозначные слова, выступая в служебной функции, теряют первоначальное значение.

Для формирования указательных частиц в киргизском языке, продуктивно используются указательные местоимения **бу(л)** (это), **мына** (вот), **ушу(л)** (вот), **тиги(л)** (вон, вон тот). В русском языке в значении частиц широко применяются – **это**, **вот**, **вон**.

Не единообразно решается учеными вопрос о составе отмеченной группы слов. Это объясняется прежде всего недостаточностью научного исследования данной категории слов, выступающей в предложении в функции частиц.

Если в русском языкознании состав указательных частиц разными исследователями определяется по-разному (например, И.Г.Голанов указательными частицами считает лишь **вот** и **это**; В.А.Трофимов **вот** и **вишь**, авторы академической грамматики - А.М.Земский, С.Е.Крючков, Н.В.Светлаев - **вот**, **вон**, **это**; В.В.Виноградов - **вот**, **вон**, **это**, **оно**), то не говоря уже о киргизском языке, вообще в тюркских языках выступление указательных местоимений в контексте предложения в качестве указательных частиц является менее исследованной стороной этой категории слов. Только в последние два десятилетия в тюркских языках признается частичное значение данных слов. Как функциональные частицы они уже признаны в грамматиках татарского, гагаузского, карачаево-балкарского, тувинского, чувашского языков, в сравнительных грамматиках русского и туркменского, русского и казахского, а также в специальных исследованиях А.М.Щербака, О.Базарова.

Указательные частицы в киргизском и в русском языках используются для придания речи указательных, уточнительных, выделительных и др. оттенков в зависимости от выполняемой функции. Но основным, исходным определяющим значением является указательное

значение. На основе названного значения реализуются все остальные указанные оттенки или же совмещаются эти оттенки.

В указанных языках частицы обычно применяются в сочетании с указательными, личными местоимениями и наречиями. Среди указательных частиц и в том, и в другом сравниваемом языке чаще всего употребляется в речи частица **вот** (**мына**). Богатая история изучения частиц в русском языке показывает, что указательные частицы могут использоваться как в препозиции, так и в постпозиции, в киргизском же языке этот разряд частиц употребляется только в препозиции.

Как доказано многими учеными, частицы во всех языках, прежде всего, свойственны устной разговорной речи, поэтому они часто используются для оформления гибкости, выразительности речи, т.е. в стилистических целях.

Таким образом, указательные частицы в сравниваемых языках имеют много общего и особенного, что требует глубокого анализа и дальнейшего изучения их синтаксических функций.

БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕ БЕРИЛИШ ТАРЫХЫНАН*

Кыргыз тилиндеги бөлүкчөлөр жөнүндөгү алгачкы маалыматтардын бири кыргыз тилинин окуу куралдарында морфология, синтаксис бөлүмдөрү пайда болгондон баштап, б.а. К.Тыныстановдун эмгектери менен тыгыз байланыштуу деп айтсак болот. К.Тыныстановдун «Кыргыз тилинин морфологиясы»/Фрунзе: Кырмамбас, 1934, 17, 81-83-б.б./ аттуу китебинде бөлүкчөлөр бир эле мезгилде «**Мүчөлөбөс сөздөр**», «**Сенек сөздөр**», «**Жардамчы сөздөр**» деген 3 түрдүү термин менен берилген жалпы аттын ичинде «**Жандоочтор**» деген бөлүмдө баяндалган. «**Жандоочтор**» деген түшүнүктүн астында автор тарабынан, азыркы абалдан алып караганда, көптөгөн бөлүкчөлөр, тактоочтор жана айрым модалдык сөздөр берилген. Тактап айтканда, алгачкы изилдөөлөрдө бөлүкчөлөрдүн өз алдынчалыгы жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес эле, ал эмес бөлүкчө деген түшүнүк да болбогондугу жогорку эмгектен көрүнүүдө. Жөн гана

* Республиканын окуу жайларында мамлекеттик тилдин колдонулуш проблемалары тууралуу өткөрүлгөн илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын тезистери. - Фр., 1991, 205-206-б.

азыркы мезгилдеги бөлүкчөлөр жардамчы сөздөрдүн составында иретсиз берилип келген. Мындай көрүнүш жеке эле кыргыз тилиндеги изилдөөлөргө мүнөздүү болбостон, тилди илимий изилдөөнүн алгачкы этаптарында бүт түрк тилдери үчүн мүнөздүү болгон. Ал эми «Бөлүкчө» деген терминдин өзү кыргыз тил илиминде салыштырмалуу кийинки мезгилдин продуктусу. Ошондой болсо да 1936-жылы эле И.А.Батманов тарабынан орус тилинде жарык көргөн «Части речи в киргизском языке» /Фрунзе: Киргизиздат, 1936, с.38-42/ деген эмгегинин атайын главасында/ «К вопросу о неизменяемых частях речи»/ накта азыркы маанидеги бөлүкчөлөр жөнүндө алгачкы кабар берилет. Бирок «Частицы» деген ат менен берилген бул бөлүмдө болгону 3 гана элемент болгон. Алар бы?, го, эле. Илимий жактан туура принципке негизделип түзүлгөн «Частицы» деген кичине бөлүм кыргыз тилчилеринин тобу тарабынан дароо иликтөөгө, колдоого алынбаган. Ошондуктан мурунку эле «**Жардамчы сөздөр**» деген бөлүм ар бир изилдөөчүлөр тарабынан ар башка группаларга бөлүнүп, ар түрдүү сандагы ал топтордо ар кандай терминдер менен атоолор өкүм сүрүп жүрүп отурган. Буга мисалы К.Бакеев, У.Бактыбаевдердин авторлугу астында 1938-жылдан 1950-жылдарга чейин жарык көргөн мектеп грамматикалары күбө /Алар ар түрдүү ат менен чыккан/.

50-жылдары бул аталган «**Жардамчы сөздөр**» бөлүмүнө көзгө урунган бир толуктоо киргизилген. Ал «**Жөлөкчүлөр**» деген жаңы группанын пайда болушу. Ага азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн жандоочтор тизмектелип берилген.

50-жылдардын акыры жагында гана семантикалык, морфологиялык, синтаксистик принципке негизделген «**Кызматчы сөздөр**» деген жаңы бөлүм өз ич ара жандоочтор, байламталар жана бөлүкчөлөргө ажыратылды. /Караңыз: Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Фр., 1957, 212-215-б./ Бул китепте бөлүкчөлөр семантика-функционалдык топко бөлүштүрүлүү жагынан да, сан жагынан да өтө чектелүү эле. Ушундан тартып, мектеп грамматикаларында да «бөлүкчө» деген түшүнүк кеңири орун ала баштайт. /Кудайбергенов С., Жакыпов Ы., Мураталиев М. Кыргыз тили. 8-10-кл. үчүн. -Фр.: Кыргызокуупедмамбас, 1957, 87-88-б. ж. б./ Бирок өз алдынча категория болуп бөлүнүп чыккан бөлүкчөлөр кыргыз тилинин утуру чыгып жаткан окуу китептеринде терминологиялык жактан да, ар кыл топторго бөлүштүрүлүш жагынан да, ал эмес сан жагынан да олуттуу айырмачылыктарга ээ болуп келе жатат. Мунун себеби, биздин оюбузча, биринчиден, бөлүкчөлөр боюнча изилдөөлөрдүн деңгээли ар бир автордо ар башка, экинчиден, эң негизгиси, бөлүкчөлөр боюнча кыргыз тил илиминде атайын изилдөөнүн жоктугунан.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАНГЫЧ БӨЛҮКЧӨЛӨР ТУУРАЛУУ*

Кыргыз тилинде тангыч бөлүкчөлөр саналуу гана: эч, түгүл, тургай, турсун, турмак. Булардын ичинен эч бөлүкчөсү тилде активдүү колдонулгандыгы менен жана чыгыш теги боюнча тектештиги жок иран тилине тиешелүү болгондугу менен айырмаланып турат. Биздин изилдөөбүзгө караганда кыргыз тилинде 70тен ашуун бөлүкчө болсо, анын азы гана этимологиясы жагынан теги башка тилдерге тиешелүү: кадим - араб тилинен, эч, абдан, куду - ирандан кирсе, да бөлүкчөсү (ийи, ооба деген мааниде) кийинки мезгилде орус тилинен кабыл алынган бөлүкчө. Ошондой болсо да эч бөлүкчөсү байыркы түрк эстеликтеринде эле активдүү колдонулуп келген (Малов С.Е. ПДТП. -М.,-Л., 1951, 378-б.). Бул болсо анын жалпы эле түрк тилдери үчүн мүнөздүүлүгүн жана анын байыркылыгын далилдейт. Ал өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө түрдүү кошумча маанилерди (боёкторду) бергендиктен, термин жагынан да ар кайсы тилде ар кандай аталышка ээ болуп келген. Маселен, бир гана азербайжан тилинде, болгондо да бир эле автор тарабынан эч бөлүкчөсү тангыч, күчөткүч, сөз жасоочу бөлүкчө деп таанылган (Кулиева Р.И. Частицы в азерб. яз. КД. -Баку, 1980, 122-б.). Өзбек тилинде О.Базаров тарабынан тактооч-бөлүкчө деп аталса, башкыр тилинде Б.С.Саяргалиев тарабынан «бөлүкчөлөрдүн ордуна колдонулуучу сөздөр» деп берилет.

Эч бөлүкчөсү кыргыз тилинде да өзүнүн негизги (тангыч) маанисинен (инвариантынан) тышкары, күчөткүч маани берүүгө жөндөмдүү.

Бул бөлүкчөнүн эң негизги өзгөчөлүгүнүн бири - төмөнкүдөй сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээлиги:

1. Эч бөлүкчөсү жөндөмө мүчөлөрү уланган убак, жер, жак зат атоочтору менен айкашып, мезгил жана орун тактоочторду (эч убакта, эч жерде, эч жакта сыяктуу) уюштурат.

2. Эч бөлүкчөсү качан сурама ат атоочу менен айкашып, эч качан деген мезгил тактоочту уюштурат.

3. Эч бөлүкчөсү ким, кайсы, кандай деген сурама ат атоочтор менен жанаша келип, тангыч ат атоочторду (эч ким, эч кайсы, эч кандай) уюштурат.

Эч бөлүкчөсү менен нерсе, неме деген сөздүн айкалышуусу аркылуу да (эч нерсе, эчтеме деген) тангыч ат атоочтор уюшулат.

* Кырг. Респ. ИАсынын корр.-мүч. К.К.Сартбаевдин 80-жылд. арнал. ил.-практ. конф. баянд. тезистерин. -Б., 1991, 75-77-б.

4. Эч бөлүкчөсү шарттуу ыңгайдагы бол этишинин тангыч формасы менен айкаша келип, ошондой эле болбогондо (бол + ба + ган + да) сөзү менен жанаша келип, жаңы маанидеги эч болбосо, эч болбогондо деген сөз жасайт.

Бул бөлүкчө эркин, өз алдынча колдонулууга да жөндөмдүү. Мындай учурда орун тартиби боюнча өзү тиешелүү болгон сөздүн алдында жайгашып, сүйлөмдө атооч сөз түркүмдөрү жана этиштер менен айкаша берет.

Эч бөлүкчөсүнүн дагы бир өзгөчөлүгү, бир бөлүкчөсү менен жеңил айкашып, сүйлөмгө кошумча күчөткүч, аныктагыч-тактагыч маанилерди киргизүү жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Мындай сүйлөмдөр стилдик жактан да уккулуктуу болот.

Эч бөлүкчөсү сүйлөмдө бир нече кайталанып да колдонулат. Мындай сүйлөмдөр таптакыр тануу маанисин билдирип калат, күчтүү сезим менен айтылгандыктан, эмоционалдуу-экспрессивдүү келет.

Тангыч бөлүкчөлөр тобуна түгүл, тургай, турсун, турмак бөлүкчөлөрү да кирет. Бул бөлүкчөлөрдүн артыкчылыгы тангыч мааниден башка, салыштырма маани да киргизет. Булар да эч бөлүкчөсүндөй байыркы жазма эстеликтерде кезигет (Малов С.Е. ПДТП. -М.,-Л., 1951, 435-б.).

Чыгыш теги боюнча түгүл бөлүкчөсүнүн 1-мууну де этишине. 2-си буйрук ыңгайдын 2-жагынын -гын мүчөсүнө туура келет (К.Сейдакматов. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. - Ф., 1988, 229-230-б.). Кийин бул сөздүн мааниси грамматикализацияланып, кызматчы сөздүн милдетин аткарып калган.

Ал эми тургай, турсун, турмак бөлүкчөлөрү тур деген этиш сөзгө каалоо, ниетти билдирген -гай мүчөсү, буйрук ыңгайдын жекелик санынын -сын мүчөсү, ниет ыңгайдын -мак мүчөсү жалгануу аркылуу жасалган.

Аталган бөлүкчөлөр бир катар тектеш тилдерде колдонулуп келе жатат: каз. түгил, турсын, турмак; к.калп. туңе; өзб. тугул; түрк. дэјил; к.балк. туююлдо, тюлдо; азерб. дэјил. Бирок бул бөлүкчөлөр татар, ногой, гагауз тилдеринде мааниси боюнча кыргыз тилиндеги эмес сөзүнүн маанисине дал келип, салыштырма маанинин жоктугу менен айырмаланат.

Түгүл, тургай, турсун, турмак бөлүкчөлөрү айкашкан сөзүнө карата постпозицияны ээлейт. Кээде жалпы сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, каралган бөлүкчөлөрдү бир топко бириктирип турган жалгыз гана алардын тангыч мааниси болуп саналат.

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ, КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨРДҮН КАЛЫПТАНА БАШТАШЫ ЖӨНҮНДӨ*

Кыргыздын чыгаан тилчилеринин бири, белгилүү диалектолог-окумуштуу Ж.Мукамбаев элибиздин тунгуч окумуштуу-тилчиси К.Тыныстанов жөнүндө: «Ошо кызык дүйнөдөн (чыгармачылыктан) тилге, тил илимине ооп келгендер өтө эле аз, кыргыз филологиясынын тарыхында андай адам азырынча бирөө гана. Ал – Касыкең», - деген (Мукамбаев Ж. Башат. – КМ, 1989, 25/V).

Чындыгында эле К.Тыныстанов өзүнүн кыска өмүрүндө жазуучулукту, акындыкты, драматургдукту, журналисттикти жана тилчиликти да аркалап келди. Тил илими жаатында «бузулбаган дынды» бузду. Азыркы тил менен айтканда оригиналдуу, баалуу эмгектерди жаратты. Кыргыз тил илимине анын өмүрүнүн туура 14 жылы сарпталыптыр. Ушул көз ирмемдей мезгил ичинде анын калеминен төмөнкүдөй эмгектер жаралган: «Эне тилибиз» (1 китеп); Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. -Фр.: Кырмамбас, 1928; «Эне тилибиз» (II китеп); Биринчи баскыч мектептер үчүн.-Фр., 1931; «Тил сабагы». 2 жылдыктар үчүн. -Фр., 1932; «Кыргыз адабий тилинин жаңы ымласынын эрежелери (долбоор). -Фр.: Кыргызмамбас, 1934; «Кыргыз тилинин морфологиясы». (5- жана 6-жыл үчүн тил сабактары). -Фр.: Кыргызмамбас, 1934; «Кыргыз тилинин синтаксиси». (6-7-8-жылдар үчүн). -Фр.: Кыргызмамбас, 1936.

Жогоруда саналган эмгектер окумуштуунун тил илиминин негиздери боюнча жараткан эң негизги табылгаларынан болуп эсептелет. Ал муну менен эле чектелбестен, 1933-жылы кыргыз тилинин терминдик сөздүгүн түзгөн. Дунган алфавитинин теориялык жана практикалык маселелерин да алгачкылардан болуп иштеп чыккан адис. Ошону менен катар кыргыз лексикасындагы уңгу сөздөрдү оңой жол менен тез жыйноо максатында оригиналдуу ыкманы, б. а., илимий таблицаны ойлоп чыгарган окумуштуу.

Демек, К.Тыныстанов 20-30-жылдардын аралыгында кыргыз тилинин илимий бир топ олуттуу проблемаларын иликтеп: кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн, грамматикалык курулушун, орфографиясын, терминологиясын, лексикасын чагылдырган материалдарды жыйнап, эмгектерди жазып калтырган.

Ал эми кыргыз тилинин илимий грамматикасын түзүү жөнүндөгү алгачкы ой-толгоолор 1933-жылкы К.Тыныстановдун Н.А.Баскаков менен жолугушуусунда атайын сөз болгон. Демек, алгачкы илимий

* Проф. К.Тыныстанов уулунун 90-жылдыгына арналган илимий теор. конф. жасал. доклад менен баяндам. тез. I-бөлүк.-Б., 1991, 36-37-б.

нукка салынып жазылган эмгектер Касымдын үлүшүнө, анын тил илимине жан-оту менен киришип, эмгектенүү мезгилине туура келет.

Өзгөчө, окумуштуунун 1934, 1936-жылдары жарык көргөн окуу китептери кыргыз тилинин грамматикасынын жана анын терминдеринин түзүлүшү үчүн зор өбөлгө болгон.

Тыныстановдун «**морфологиясында**» ошол мезгилдин шартына, талабына жараша сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүүдө семантикалык принцип гана эске алынган. Ошол себептүү «**Кызматчы сөз түркүмү**» бөлүмүнө байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтордон башка да айрым тактоочтор, ат атоочтор кирип калган. Ал эми бул раздел «**Сенек сөздөр**», «**Жардамчы сөздөр**», «**Мүчөлөбөс сөздөр**» деген түрдүү ат менен берилген. Өз кезегинде аталган раздел ич ара «**Жандоочтор**» жана «**Байламталарга**» ажыратылган. «**Жандоочтор**» маанисине карай жетиге бөлүнгөн. Булардын ичинен күчөткүчтөр, тангычтар, бышыктагычтар, жоромолдогучтар тобуна негизинен азыркы түшүнүктөгү бөлүкчөлөр камтылган. Ал эми аныктагычтар, тактагычтар тобуна негизинен аныктама, белгисиз ат атоочтор жана мезгил тактоочтор киргизилген.

Мындай чаташуулар тил илиминин алгач өнүгүү этабында түркологияда, ошондой эле орус тил илиминде да кеңири орун алган.

Ал эми «**Байламталар**» бөлүгүндөгү аныктамалар, байламта катары берилген сөздөр ушул мезгилге чейин эч өзгөрүүсүз, айрым бир толуктоолор менен гана, терминдик жактан да туруктуу берилип келе жатат.

Дегеле, кызматчы сөздөргө берилген жалпы аныктамалар, эрежелер азыркы окуу китептеринде да, илимий иликтөөлөрдө да анчалык өзгөрүүгө учурабай, колдонулуп келе жатат.

Бир сөз менен «**Кызматчы сөздөр**» бөлүмүнө тиешелүү өзгөчөлүктөр негизинен камтылып, алар эне тилдин ички ресурстарынан алынган терминдер менен жабдылган. Азыркы абалда бул терминдердин көпчүлүгү өзгөртүлсө да, тилдик фактылар сакталып, өзгөртүлбөй келе жатат.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстановдун эмгегинин баалуулугу, 1-ден, илимий жактан да, материалдарды орду менен жайгаштыруу жагынан да эң алгылыктуу болгон.

2-ден, кызматчы сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүүдө семантикалык принцип гана эске алынса да, алар окумуштуу тарабынан 1-жолу маани берүүчү сөз түркүмүнөн бөлүнүп каралган.

3-дөн, бул разделде берилген эреже-аныктамалар ушул мезгилге чейин анча-мынча толуктоолор менен активдүү колдонулуп келе жатат.

Кыскасы, ар нерсени өз учурунун көзү менен карап, туура баалай билүүбүз абзел.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ Эң, өтө, абдан КҮЧӨТКҮЧ БӨЛҮКЧӨЛӨРҮ ЖАГДАЙЫНДА*

Маанилик жактан жакындыкты түзүп турган эң, өтө, абдан бөлүкчөлөрү сүйлөм контекстинде көпчүлүк учурда абсолюттук синонимди түзүп, бири-бири менен жеңил-желпи орун алмашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Дегеле күчөткүч бөлүкчөлөр тобуна синонимдик катышты түзүү жөндөмдүүлүгү тиешелүү (Салышт.: чылк/чылгый/өңчөй/өңкөй; ого бетер/оголе ж. б.). Аталган бөлүкчөлөрдү бириктирип турган дагы бир өзгөчөлүк - бул алардын өзүнө тиешелүү болгон сөздүн алдына (препозицияда) жайгашышы болуп саналат. Мындай бөтөнчөлүк, биринчиден, башка тилдерден кирген бөлүкчөлөргө, экинчиден, күчөткүч бөлүкчөлөр тобуна гана таандык. Түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги изилдөөлөр айгинелеп тургандай, бөлүкчөлөргө негизинен постпозицияны ээлөө мүнөздүү.

Эң, өтө, абдан бөлүкчөлөрүнүн ичинен түрк тилдеринде таралыш ареалынын кеңдиги жана байыркылыгы жагынан эң бөлүкчөсү айырмаланып турат. Себеби ал көпчүлүк түрк тилдеринде бөлүкчөлүк милдетти активдүү аткарып, байыркы түрк жазма эстеликтеринде да кеңири жолугат.

Бул бөлүкчөлөрдүн төмөнкүдөй тарыхый өнүгүш жолу бар: тактоочтук милдетти кеңири аткарып келген (И.А.Батманов. Части речи в киргизском языке. -Фр., 1936, 39-б.: С Давлетов. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Фр., 1960, 26-б.), кийинчерээк «**Жардамчы сөздөр**» бөлүмүндө күчөткүчтөр деген ат менен берилип келген (1948-1960-жылкы мектеп грамматикасын караңыз), 60-жылдардан бери туруктуу түрдө бөлүкчөлөрдүн составында келе жатат.

Аталган бөлүкчөлөр көпчүлүк сөз түркүмдөрү менен айкалышта колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Алардын мындай өзгөчөлүгү түрдүү коннотацияларды (боёкторду) берүүгө жөндөмдүүлүгүн арттырат.

Эң, өтө, абдан бөлүкчөлөрү эле жана бир бөлүкчөлөрү менен айкалышкан бирдикте колдонула алат. Өзгөчө булар бир бөлүкчөсү менен жанаша айтылганда сүйлөм стилдик жактан уккулуктуу болуп, анын көркөмдүүлүгү артат.

Айрым бир учурда аталган бөлүкчөлөр мааниси жагынан көп коопогон такыр бөлүкчөсүнө да синоним болуп кала алат.

Жыйынтыктап айтканда, эң, өтө, абдан бөлүкчөлөрү тилде кеңири колдонулган, өзгөчө эмоционалдуу-экспрессивдүү сүйлөмдөрдү уюштурууга активдүү катышкан бөлүкчөлөр.

* Материалы межкафедральной научной конференции профессорско-преподавательского состава Бишкекского пединститута русского языка и литературы. — Б., 1992. -с. 96.

«АРЫ» СӨЗҮНҮН УНИВЕРСАЛДЫК ФУНКЦИЯСЫ ТУУРАЛУУ*

Азыркы кыргыз тилиндеги «ары» («нары») сөзү этимологиялык жактан алып караганда - туунду сөз. Ал тарыхый жактан о//ол//ал ат атоочу менен тектеш. Байыркы барыш жөндөмөсүнүн -ры мүчөсү менен айкашып, тилдин тарыхый өнүгүүсүндө бир биримдикти түзүп, жаңы маанидеги сөздү (тубаса тактоочту) уюштурган. Бирок мындан «ары» сөзү азыркы кыргыз тилинде бир гана тактоочтук милдет аткарат деген жыйынтык чыгаруу туура эмес. Себеби бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүүчүлүк бул сөз үчүн өтө мүнөздүү.

Демек, «ары» сөзү, 1-ден, сүйлөмдүн айрым бир контекстинде тактоочтук милдет аткарууга жөндөмдүү. Тагыраак айтканда, сүйлөмдөгү сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратканда, «ары» сөзү орун бышыктагыч тактооч болуп түшөт. Мындай сүйлөмдөрдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратканда, «ары» сөзү орун бышыктоочтун кызматын аткарып калат.

2-ден, «ары» сөзү жандоочтук мааниде колдонулууга жөндөмдүү. Бул шартта ал баштапкы лексикалык маанисин жоготуп, грамматикалык маанини гана берип калат. «Ары» сөзү жандоочтук мааниде келгенде, өзүнүн алдындагы атооч сөздөрдү жандап, аны чыгыш жөндөмдө туруусун талап кылат.

3-дөн, «ары» сөзү сүйлөм контекстинде байламталык кызмат аткарууга да жөндөмдүү. Бул учурда сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыруу менен бирге, ага күчөтүү маанисин да киргизет.

4-дөн, «ары» сөзү бөлүкчөлүк милдет да аткара алат. Мындай мезгилде позициялык жактан ал этиштен кийин орун алып, жактырбоо, жек көрүү ж.б. сыяктуу терс эмоциялык маанидеги сүйлөмдүн составында кезигет да, бул терс маанини дагы күчөтүүгө өбөлгө түзөт.

Аталган сөз түрк тилдеринде, кыргыз тилиндегидей эле, уңгу, мүчөгө ажырабаган формада, бирок фонетикалык жактан төмөнкүдөй түрдүү варианттарда кезигет: кырг., алт., караим, тат., ног. «ары»; кум. «ари»; каз. «эрі»; өзб. «н@ри»; уйг. «нэр»; хак. «ар»; шор «ара» ж. б.

Жыйынтыктап айтканда, атооч сөз түркүмүнөн пайда болгон «ары» сөзү сүйлөм контекстинде алгачкы лексикалык (б. а. тактоочтук) маанисинде гана колдонулбастан, грамматикализацияланып, кызматчы сөздүк милдет аткарып, шартка жараша бирде жандооч, бирде байламта, бирде бөлүкчөлүк функцияда да колдонула алат.

* Тилдик байланыш. Кош жана көп тилдүүлүктүн шартында тилдерди окутуунун проблемалары. - Б., 1992, 102-103-б.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТАМАК-АШ АТТАРЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КАРАТА

Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы бүгүнкү күндө атайын илимий изилдөөнү талап кылган актуалдуу маселелерден. Элдин мындай материалдык байлыгын иликтөөдө кылымдарды карытып келаткан оозеки мурасыбыз - «Манас» элдин тилин, тарыхын, этнографиясын, маданиятын изилдөөдө түгөнгүс кенч, соолгус булак боло берери талашсыз.

Алдыга коюлган милдетти ишке ашыруу максатында, эпостун С.Орозбаков айткан варианты (1979-82-ж., 4 томдугу) боюнча тамак-ашка тике жана кыйыр түрдө тиешеси бар факты-материалдар топтолду (жалпы саны 857 карт.). Чогулган карточкалардан накта тамак-ашка тиешелүүлөрү иргелип алынып, алардын колдонулуш жыштыгы эсептелип чыгарылды: 1-орунда аш - 218 жолу кезикти. Андан кийин той - 71, эт - 45, тамак - 23, май - 21, арак - 17, бал - 16; жал, кымыз, алма - 15, чай - 14, казы - 11; нан, даам, күрүч - 9, азык - 7, шекер - 6, шишкебек - 5 жолу кезикти. Ошондой эле оокат жасоодо пайдалануучу буюмдар, тамак-аш жасоо процессине байланыштуу колдонулуучу сөздөрдүн да жыштыгы саналып чыгарылды. Жыйынтыгында: казан - 27, от - 17; куржун, чок - 13; отун, дасторкон - 11, аяк - 8, отгук, кемеге, челек - 6 жолу кезигери аныкталды.

Эпосто жолуккан тамак-ашка тиешелүү сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинин лексикасынын эң байыркы уникалдуу катмарларынын бирине кирет. Анткени алар негизинен үй жандыктарынан алынуучу тамак-аштардын аталыштары катары байыркы замандан бери, тактап айтканда, байыркы рун жазма эстеликтеринен тартып активдүү колдонулуп келаткан төл сөздөр.

Коом өнүп-өсүп, элибиздин турмуш шарты өзгөрүп баратканына байланыштуу, улам тамак-аштын жаңы түрлөрү пайда болуп, эскилери колдонуудан сүрүлүп калып жатат. Ошондуктан мындай кенчти анализге алып, этимологиялык жактан терең изилдөө иши кечиктирилгис маселе. Себеби ушул сыяктуу сөздөр элдин жандуу тарыхы. Аларды изилдөө калктын турмуш-тиричилигин, тилин, динин үйрөнүү үчүн зор мааниге ээ.

Тамак-аштын тарыхы муундан-муунга берилүүчү элдик традиция менен тыгыз байланыштуу. Ошондуктан тамак-аштын түрлөрү элдин материалдык маданиятынын үлгүсү болуп эсептелет.

* "Манас" эпосун орто мектептерде жана ЖОЖдордо окутуунун актуалдуу ил.-мет. педагог. маселелери (Респ. ил. конф. докл. жана тез.). - Б., 1994, 74-75-б.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТАМАК-АШ АТТАРЫН ИЗИЛДӨӨГӨ КАРАТА*

Кылымдарды карытып келе жаткан оозеки мурасыбыз – «Манас» эпосу элдин тилин, тарыхын, этнографиясын, маданиятын изилдөөдө түгөнгүс кенч, табылгыс материал. Биз ушундай баалуу булактан кыргыз тилинин тамак-аш лексикасын иликтөөнү максат кылып койдук. Муну үчүн эпостун С.Орозбаков айткан вариантынын 1979–82-жылдары жарык көргөн 4 томдугун толугу менен карап чыгып, андагы тамак-ашка тике жана кыйыр түрдө тиешеси бар сөздөрдүн баарын карточкага түшүрдүк. Алардын жалпы саны 857 карточканы түздү. Топтолгон карточкалардан накта тамак-ашка тиешелүүлөрү иргелип алынып, алардын колдонулуш жыштыгы эсептелип чыгарылды. Ошондо төмөнкүдөй жыйынтык келип чыкты: 1-орунда аш - 218 жолу кезикти. Андан кийин той - 71, эт - 45, тамак - 23, май - 21, арак - 17, бал - 16, жал, кымыз, алма - 15, чай - 14, казы - 11, нан, даам, күрүч - 9, азык - 7, шекер - 6, шишкебек - 5 жолу кезикти. Кыргыз тилинин кулинардык лексикасын изилдөөдө «Манас» эпосундагы материалдар менен гана чектелип, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (М., 1965) жолуккан тамак-ашка байланыштуу бай, өтө уникалдуу материалдарды көз жаздымда калтырууну туура таппадык. Ошондуктан ал эмгектен кезиккен тамак-аш аттары (оокат жасоодо пайдалануучу инвентарлар, тамак-аш жасоо процессине байланыштуу колдонулуучу сөздөр менен кошо) карточкага түшүрүлгөндө, алардын чогулган жалпы саны 1500дү түзгөн эле. Анын ичинде накта тамак-ашка тиешелүүсү 590 сөз. Калган 910 сөз тамак жасоо процессине, инвентарларга ж.б. байланыштуу аттар.

Бул сөздүктөн кулинардык лексикага байланыштуу макал-лакаптар да чогултулган. Алар 190 карточка болду. Сөздүктөн топтолгон фразеологизмдер, туруктуу сөз айкаштары да бир кыйла, (мисалы: нан кыл (нан бол) - превратить в лепешку, оозуңа май, тоочтой кызарган, кызыл май, май болпоч, майлагандай - как по маслу ж.б.).

Бул эки булактан жыйылган факты-материалдар бири-бирин толуктоодо зор роль ойнойт го деген ойдобуз.

Тамак-аш аттарына тиешелүү сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинин лексикасынын эң байыркы уникалдуу катмарларынын бирине кирет. Анткени алар негизинен үй жандыктарынан тамак-аштардын аталыштары катары байыркы замандан бери, тактап айтканда, байыркы

рун жазма эстеликтеринен тартып активдүү колдонулуп келаткан төл сөздөр. Дегеле эт (ошондой эле сүт) азыктарынан жасалган оокаттар көчмөн элдердин (кыргыздардын) негизги тиричилиги болгондуктан, кыргыздарда традиция боюнча мейман тосууда тартылуучу тамак-аштардын аталыштары менен малдын дене мүчөлөрүнүн аттарынын дал келип калышы да таң каларлык көрүнүш эмес.

Коом өнүп-өсүп, элибиздин турмуш шарты утуру өзгөрүп тургандыгына байланыштуу, улам тамак-аштын жаңы түрлөрү (жаңы аталыштары менен кошо) пайда болуп, эскилери колдонуудан чыгып калган учурлары да арбын экенин чогултулган факты-материалдар эң сонун далилдей алды. Буга мисал катары жогоруда аталган сөздүктөн чай менен тоочтун ар кыл оокат катары колдонулган түрлөрүн, ошондой эле мезгилинде тилибизде кеңири учурап, азыр алардын аталыштары гана калган тамак-аштын айрымдарын гана санап көрсөтсөк жетиштүү болот:

1. а) чай, куурма чай, ак куйрук чай, кара каптал чай, көк куйрук чай; таш чай, пахта чай, сүмбө чай; алма чай, памил чай, ак чай, эткен чай, кызыл чай, кара чай, коюу чай, көк чай;

б) тооч, жупка тооч, май тооч, каттама тооч, жапкан тооч көмкөрмө тооч, чоймо тооч, куймак тооч, бөлкө тооч, кара тооч.

2. саксай, үзмө, жанчымал, чукума, чагырмак, шапшыма, чий баш, шыралга, упта, эжигей, жуурат, жупка, калжа, койлоосун, чаңыт, шилен, умач, жайыбаш, жагына, торпок кулак, олобо, малкам ж. б. у. с.

Булар эмне деген гана тилдик байлык! Мындай кенчти анализге алып, этимологиялык жактан терең изилдөө иши кечиктирилгис маселе. Ушул сыяктуу сөздөр элдин жандуу тарыхы. Аларды изилдөө калктын турмуш-тиричилигин, тилин, динин үйрөнүү үчүн зор мааниге ээ. Себеби тамак-аштын тарыхы муундан-муунга берилүүчү элдик традиция менен тыгыз байланыштуу. Ошондуктан тамак-аштын түрлөрү элдин материалдык маданиятынын маанилүү үлгүсү болуп эсептелет. Аларды изилдөө ошондой эле кыргыз тилинин башка тилдер менен тектештигин ачып берүүгө да шарт түзөт. Бул макалада топтолгон материалдардын негизинде «Манас» эпосундагы колдонулуш жыштыгы эң жогору болгон айрым тамак-аш аттарынын семантикасы да анализденмекчи:

1. Аш - байыркы түрк сөзү. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде «пища, еда» деген мааниде кең учураган. Ошол мезгилде ал бардык коюу, суюк тамакты түшүндүрүү үчүн колдонулган (Караңыз: М.Кашгари ДЛТ, I, 505-б., С.Е.Малов, ПДТП, М., 1951, 31-б.; ДТС, 61-б.).

* Сборник науч. статей науч.-практ. конф. проф.-преп. сост. БГУ. -Б., 1995, 116-120-б.

Азыр **аш** кыргыз тилинде 3 түрдүү мааниде кезигет. а) «пища»; б) «плод, фрукт»; в) «поминка» (Юд., 83-б.). «Манаста» негизинен эки мааниси жолугат. Өтө жыш кезиккени «поминка» маанисинде.

М.: Кыжылдап жаткан кытайды
Чакырып **ашка** албасын («Манас», III, 15-б.).

Бай Көкөтөй **ашында**
Байгесин тартып алыптыр («Манас», III, 275-б.).

Жөө болгонго ат эле
Ач болгонго **аш** эле («Манас», III, 29-б.).

Мергендер мылтык атышып,
Аш болду деп жатышып («Манас», III, 25-б.).

Аш - түрк тилдеринде ар кыл фонетикалык варианттарда колдонулат. М.: кырг., тат., уйг. -аш; як., каз., -ас; өзб. -ош ж.б.

Аш жалпы ат (пища) катары колдонулганда, бир топ сөздөргө синоним болуп калат: **аш**, **азык-түлүк**, **тамак** (түрк); **даам**, **наар**, **нанүштө** (араб-иран). Бирок булардын ар биринин колдонулуш өзгөчөлүгү бар.

2. **Той** - «пир, пиршество, празднество» (Юд., 742-б.). Чыгыш теги боюнча байыркы. Байыркы жазма эстеликтерде эле анын эки түрдүү мааниси колдонулган: а) «насыщаться, пресыщаться»; б) «пир, пиршество» (ДТС, 572-б.).

Той (пир, пиршество) деген сөздүн мааниси ага омоним болуп түшкөн **той** деген этиш сөз менен тыгыз байланыштуу. Мындай сөздөр бир эле мезгилде атооч сөз түркүмүнүн жана этиштин маанисин бере алат жана булар түркологияда уңгу сөздөрдүн синкретизми деп аталат.

Эпосто **той** деген сөздүн «пир, пиршество» деген мааниси жыш колдонулат:

Көңкү кыргыз камданып,
Көкөтөйдүн **тоюна** («Манас», III, 80-б.).

Өкмөт ээси баатырын
Өз элин **тойго** чакырды («Манас», IV, 30-б.).

3. **Эт** - түрк сөзү. Байыркы жазма эстеликтерде кеңири кезигет (ДТС, 186-б.; МК, I, 495-б.). Ушул эле мааниде азыркы түрк тилдеринде колдонулат: кырг., алт., тув., як. -эт; хак., тат. -ит.

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө «эттин» үч мааниси берилген: 1. «мясо (как пищевой продукт)», 2. «вареное мясо», 3. «тело» (Юд., 967-б.). Бул үч маани өз алдынча семантикалык уяны түзөт. Алгачкы мааниси «тело» («дене») деген түшүнүктөн келип чыккан, калган маанилери андан өнүгүп чыккан. Алар - **продукт** (азык-түлүк), **блюдо** (бышкан тамак). Демек, ал схема түрүндө төмөнкүдөй бо-

лот: тело → продукт → блюдо («дене» деген түшүнүк → азык-түлүк → бышкан тамак). Эпосто «эт» деген түшүнүктү улуттук өзгөчөлүк менен берүү максатында, стилдик ыкма катары калмакча «макан» деген термин менен да берген.

Мындан тышкары «эттин» диалектилик аталышы (**гөш**) да эпостон орун алган. Ал ирандын **гушт** деген сөзүнөн өзбек, уйгур тилдери аркылуу кирген.

М.: Кишмиш чайкап, сүт берип,
Эриккенче **эт** берип («Манас», IV, 51-б.).
Не кылсаң өзүң билгин деп
Эт кайтартып таштады («Манас», III, 81-б.).
Калмагынча калдырап,
Быштыбы деп **маканың** («Манас», III, 123-б.).
Арбак урган алп Жолой,
Бир казан **көштү** жалмады («Манас», III, 124-б.).

4. **Тамак** - түрк сөзү. Ал көп маанилүү, алгачкы мааниси - «горло, глотка». «Пища» деген мааниси «горло, глотка» деген мааниден келип чыккан деп ой жорууга болот. Себеби ага далил катары байыркы түрк жазма эстеликтеринде бир гана «горло, глотка» деген маанисинде учурайт (ДТС, 530-б.; М.К., I, 33-б.).

Ушул мааниде айрым түндүктөгү түрк тилдеринде сакталган: алт., шор., уйг. - тамак; түрк. - дамак. «Пища» деген мааниде казак (тамах), кыргыз тилдеринде колдонулат.

Эпосто жалпы ат катары **тамак** («пища» маанисинде) деген сөз жана андан пайда болгон **тамак-аш** деген кош сөз көп кезигет:

Бириндеп келип калыппыз
Тамакка болуп ыраазы («Манас», III, 127-б.).
Төкпөйт экен жинини,
Жин экен татты **тамагы** («Манас», IV, 229-б.).
Сайтөрөнүн баарысын
Тамак-ашка болтуруп («Манас», II, 338-б.).

Аныктагыч конструкциялар кошулуу менен **тамак** деген сөз оокат-аштын деталдаштырылган түшүнүктөрүн билдирип калат: ысык тамак, коюу тамак, суюк тамак; өтмө, фразеологиялык мааниде да колдонулат: ысык тамак - животное, предназначенное на убой; арам тамак I. «Пища, добытая нечестным трудом». 2. «Дармоед» (Юд., 698-б.).

5. **Май** - «масло, жир» (Юд., 509-510-б.). Бул сөз эң жакын түрк тилдеринде да тыбыштык жактан бирдей айтылбайт: кырг., алт., каз., тат., уйг., шор - май; тув., алт.диал. - ус; хак.- хаях; бай.түрк. -яг ж. б. Байыркы жазма эстеликтерде **яг** формасында жолугат (М.К. ДЛТ, III, 159-б.).

Эпостон мисал:

Конок болгон адамдар

Май жей албай калсын деп («Манас», III, 80-б.).

Таттыдан тандап бал берген

Майдан тандап жал берген («Манас», III, 28-б.).

«**Май**» сөзү өзүнүн негизги маанисинен сырткары, туруктуу сөз айкашы катары төмөнкүдөй маанилерде да колдонулат: **кызыл май** - болезненное состояние лошади (Юд., 510-б.).

М.: Жылкыны **кызыл май** кылып,

Эмне болуп кетти деп («Манас», I, 110-б.).

От май - плата за пастбище (Юд., 510-б.):

Отуз байтал, беш атты

От майына бердим деп («Манас», I, 112-б.).

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ СҮТ АЗЫКТАРЫНЫН АТАЛЫШТАРЫ*

Кыргыз элинин тамак-аш лексикасынын бир бутагы болгон сүт азыктары кыргыз тилинин сөздүк составынын байыркы катмарына кирет. Анын байыркылыгынын эң сонун жана негизги далили - кыргыз журтчулугунун улуу мурасы болгон «Манас» эпосунда бул аталыштардын активдүү колдонулушу болуп эсептелет.

«Манас» эпосунун С.Орозбаков айткан вариантында (1979–82-ж.ж., I–IV китеп) төмөнкүдөй сүт азыктарынын аттары берилет: май, сүт, каймак, кымыз, айран, курут, ачкыл. Сүт азыктарынын аталыштары эпосто саналуу гана болсо да, алардын күндөлүк турмушта ушул мезгилге дейре такай колдонулгандыгы кезигет.

Бул атоолордун ар бири этимологиялык жактан байыркы түрк сөзү. Себеби, 1-ден, көчмөн түрк элдеринин негизги оокат-тиричилиги сүт, эт азыктары болгондугу бизге дайын. Ошондуктан бардык түрк тилдеринде (байыркы жазма эстеликтерде да) бул аталыштар кеңири жолугат. 2-ден, эгер алар чын эле түрк сөзү болсо (составдык бөлүктөрдөн турса) уңгу, мүчөлөргө оңой эле ажырайт. М.: **курут** - сары уйгур тилинде - «быть на поверхности» + **мак** - атооч жасоочу мүчө; **каймак** - өнүмсүз мүчө ж. б. 3-ден, сүт азыктарынын аталыштарында кеңири

*Сборник тезисов внутривузовской научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава. -Б., 22-24-февраля, 1995, 109-110-б.

кезигет. М.: 1. **кымыз** - кишинин каны, эт - кишинин жаны, **айран** сурап келип, аягыңды жашырба; «**курут**» десе, куу баштан суу келет; **майлап-сүттөп** колго салуу ж. б.

2. **Кызыл май** - «болезненное состояние лошади»; **май болпоч** - «полный и рыхлый» (о детях) ж. б.

Жыйынтыктап айтканда, 1) Тамак-аш лексикасынын бир бутагы болгон сүт азыктарынын аталыштары чыгыш теги жагынан эң байыркы лексикалык катмарга кирет;

2) сөздүк составда активдүү колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн бир тобу болуп саналат;

3) бул аталыштар макал-лакаптарда да кеңири жолугат. Өтмө мааниде да колдонууга жөндөмдүү.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН СТИЛДИК КАРАЖАТ КАТАРЫ КОЛДОНУЛУШУ*

«Манас» эпосу - көркөм сөз каражаттарына абдан бай элдик чыгарма. Чыгарманын образдуулугу, көркөмдүүлүгү троптун түрлөрү, фразеологиялык түрмөктөр же болбосо, сөздүн өзүнүн ички семантикасындагы экспрессивдик-поэтикалык күчү аркылуу гана берилбестен, ушул азырга чейин маани берилбей, барк алынбай келген кызматчы элементтердин - бөлүкчөлөрдүн стилдик потенциалы аркылуу да өтө таасын берилет.

Башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу аз сандагы бул жандуу жана ийкемдүү тилдик элементтер өтө зарыл болгон семантика-синтаксистик касиеттерге ээ. Себеби бөлүкчөлөр сөзгө, сөз айкашына, сүйлөмгө, дегеле сүйлөөчүнүн кебине эң эле ар түрдүү кошумча маанилерди киргизип, сөздүн табиятына уккулуктуулук, көркөмдүк, образдуулук кошот, бир сөз менен айтканда, речке «жан» киргизет.

Бөлүкчөлөр өзүнүн турпаты, чыгыш теги жагынан оозеки речке мүнөздүү болгондуктан, стилдин ушул түрүндө, диалогдук речке, ошондой эле көркөм сөз чеберлери тарабынан көркөм адабий чыгармаларда жыш колдонулат. Стилдин бул түрлөрү бөлүкчөлөрсүз кунарсыз чөлгө окшоп калат. Сөзүбүз куру болбос үчүн, далил катары С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунан мисалдар келтирели: Бөлүкчөлөрдүн көркөмдүк күчүн туюу үчүн ыр саптарын

* "Манас" - улуу Рух. - Б., 1995, 135-136-б.

адегенде бөлүкчөлөрү менен кошо окуп көрөлү, андан кийин бөлүкчөлөрсүз окуп көрөлү:

Эч адамга билгизбей,

Эч адамга туйгузбай,

Өз ичинен Манас деп,

Баланын атын кой Жакып. (1-китеп, 55-б.)

Толтойго **такыр** тең эмес

Бул жылкындын алы жок

Жал-куйругу **такыр** жок. (1-китеп, 224-б.)

Өңү чаар жолборс **бейм**

Жолборс эмес көркоо **бейм**. (1-китеп, 99-б.)

Чын Манастын өзү экен

Өзү **тургай** көзү экен ж. б. у. с. (1-китеп, 68-б.)

Демек, бул салыштыруулардан даана байкалып тургандай, бөлүкчөлөрсүз айтайын деген оюбуз жеткиликсиз, сүйлөмдөрүбүз супсак, кулакка жагымсыз болуп, жөн гана сөздөрдүн бир жыйындысына окшоп калат.

ҮЙ БУЮМДАРЫНЫН АТАЛЫШЫНА БАЙЛАНЫШТУУ АЙРЫМ КЫРГЫЗ (ТҮРК)-МОНГОЛ ЛЕКСИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ЭТИМОЛОГИЯСЫ*

Бул билдирүүдө «Манас» эпосунда активдүү кезиккен, монгол тилдери менен лексикалык параллелдерди түзгөн айрым үй буюмдарынын аталыштары семантикалык жана этимологиялык иликтөөгө алынат.

Түрк жана монгол тилдери көп кылымдар бою, ар кайсы доорлордо бири-бирине ар тараптуу таасир этип келишкендиктери тарыхтан белгилүү. Айтсак, И.А.Батманов түрк тилдерине монгол лексикасынын киришин үч доор менен белгилейт: байыркы, орто кылымдык жана жунгарлык (ойроттук) доор (И.А.Батманов. Совр. кирг. яз. Вып. 1. -Фр., 1963, 30-б.). Бирок тарыхый шартка байланыштуу монгол сөздөрүнүн түрк тилдерине таралыш даражасы, ошондой эле таралыш доору бирдей болгон эмес. Маселен, кыргыз-монгол параллелдери байыркы түрк жана ойрот дооруна туура келсе (С.Сыдыков. Монгольско-тюркские языковые параллели. -Фр., 1983, 23-б.), Сибирдик түрк тилдеринде монгол сөзүнүн орун алышы 8-12-кылымдарга дал келет, ж. б.

* Проблемы демократизации и гуманитаризации высшей школы (Мат. науч. конф.) - Б., 1996, 148-150-б.

Түрк жана монгол тилдеринде параллель колдонулган сөздөрдүн көпчүлүгүнүн уңгу сөз катарында кезигишин, ошондой эле бул тилдердин генетикалык байланыштарын эске алсак, анда аталган сөздөрдүн тигил же бул тилдерге тиешелүүлүгүн так ажыратуу өтө кыйынга турат. Ошондуктан түрк-монгол лексикалык параллелдери деп берүү илимде туура деп эсептелет.

Биз талдай турган сөздөр - азыркы абалында уңгу түрүндөгү идиш-аяк, тулга, көнөк, элек, капкак деген терминдер.

Идиш-аяк - тамак ичүү үчүн колдонулуучу идиштердин жалпы аты.

Монгол тилдеринде түрк тилдериндегидей эле **идиш-аяк**, **өджобуйла**, **кир-кок** деген сыяктуу кош сөздөр кезигет. Булардын бир компоненти, айрым учурда эки компоненти тең аталган тилдерде лексикалык мааниге ээ. М.: **идиш-аяк** сөзүнүн биринчи түгөйү **it** - «делать», «творить» деген маанидеги түрк сөзүнө (Э.В.Севортян, 1, 328) - **ыш** деген сөз жасоочу мүчөнүн уланышы менен **идиш** сөзү пайда болсо, экинчи түгөйү **аяга(н)** - «чашка», «всякого рода посуда» (МРС, 1957) деген монгол сөзүнүн фонетикалык варианты.

Жыйынтыктап айтканда, **идиш-аяк** деген термин түрк жана монгол сөзүнөн пайда болуп, бирдей лексикалык маанини билдирип, аталган тилдердин тыгыз карым-катнашынын бир далилин көрсөтөт.

Тулга - казан асууга ылайыкталып, үч бурчтук же тегерек формада жасалган үч буттуу темир алкак. Бул сөз монгол тилинде **тулах** - таянуу деген маанидеги этиштен пайда болгон. Андан **тулга(н)** - таяныч деген маанидеги зат атооч сөз келип чыгып, «таган», «треног» деген маанидеги сөздү жараткан.

Көнөк - саан сааганда, суу ташыганда колдонуу үчүн төөнүн терисинен ыштап жасалган идиш. Монгол тилинде **хөнөг хувин(г)** - чака, күнүгтериден жасалган чака (С.Сыдыков, 59-б.). Бул сөздүн түрк тилиндеги байыркы уңгусу **көн** - ийлеген тери, булгаары. Ага атооч сөз түркүмүн уюштуруучу - **ак** мүчөсү улануу менен **көнөк** сөзү пайда болгон.

Элек - эң майда нерселерди (М., ун, талканды) элөө, суюктуктарды чыпкалоо үчүн көбүнчө кылдан, ичке зымдан токулган тегерек алкагы бар үй буюму. Монголчо **элхэг** - «сито», «решето». **Элек** сөзүнүн элгек варианты кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде кеңири колдонулат. Бул сөз эле - «просеивать» этишинен (Э.В.Севортян, 1, 263-б.) атооч сөз түркүмүн жасоочу - **к** мүчөсү улануу аркылуу пайда болгон.

Капкак - бир нерсе салуучу, куюучу нерселерден төгүлбөй, бек, таза турушу үчүн үстүн жаап, бекитип коюучу жапкыч.

Монголчо - **хавхаг** - «крышка». Бул сөз **кап** - **жабуу** «накрывать», «покрывать» деген түрк сөзүнөн пайда болгон. Ага этиштен зат, сын атоочторду уюштуруучу - **как** мүчөсү жалгануу аркылуу **капкак** сөзү жасалган.

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЧАСТИЦЫ ЭЛЕ В ПРЕДЛОЖЕНИИ*

(на материале произведений Ч. Айтматова)

Частица эле является одной из наиболее распространенной и часто употребительной в современном киргизском языке. В зависимости от контекста, речевой ситуации, от значения основного (примыкаемого) слова может выражать весьма различные оттенки мысли. О роли частиц в речи А.Т.Кайдаров пишет: «е играют исключительно большую роль в языковой экспрессии и служат в руках мастеров художественного слова и в живом общении представителей языка важным стилистическим средством, с помощью которого можно передать весьма утонченные оттенки мысли, разнообразные нюансы эмоциональных и модальных значений, которые в полном объеме доступны только лицам в совершенстве владеющим данным языком».¹

В этом сообщении мы попытаемся раскрыть особенности употребления частицы эле в предложении, многообразие ее значений. Чтобы полнее показать значение и функции этой частицы, мы исходим из самых разнообразных предложений, которые изъятые из произведений Ч.Айтматова.

Прежде нам необходимо упомянуть, что в киргизском языке кроме ограничительной частицы эле существует омонимичный ей вспомогательный глагол эле. О различии между частицей и вспомогательным глаголом Б.М.Юнусалиев пишет: эле в предложении, выступая как частица и в северном и южном диалектах употребляется в одинаковой форме. А выполняя в предложении функцию вспомогательного глагола, слово эле в юго-западном диалекте встречается обычно в форме эле и в основном употребляется со словами, указывающие прошедшее время.²

Итак, а) вспомогательный глагол в южных диалектах употребляется в форме эле (также встречаются формы эди, эле). А частица в южном и северном диалектах применяется только в форме эле;

б) Вспомогательный глагол эле спрягается, присоединяя аффиксы сказуемости 2-го типа: «Мен келген элем» (Я пришел) и используется только в составе сказуемого, тогда как частица имеет возможность употребляться с любым членом предложения;

* Тил жана адабият институтунун эмгектери. -Б., 1997, с. 60-65.

¹ Кайдаров А. Т. Частицы как стилистическое средство выражения экспрессивно-эмоциональных оттенков речи в уйгурском литературном языке. // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. -Ашхабад: Ылым, 1968, -с. 248.

² Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. -Фр.: Мектеп, 1971, -с.175.

в) по значению вспомогательный глагол эле, находясь в составе сложного сказуемого, выражает прошедшее время, а частица эле выступает в ограничительном значении.

Нужно отметить также, что с помощью частицы эле (да и другими частицами) в предложении (в речи) вырабатываются гибкость, выразительность, модальность; речь становится живой, что свойственно и необходимо художественным произведениям. Эти качества, характерные частицам вообще, организуются в совокупности специфической частицам интонацией. Сказанные выше мысли ярко ощутимы при сопоставлении двух одинаковых предложений, которое в первом случае (т.е. взятых из произведений Ч.Айтматова) даны с применением частицы, во-втором - без ее употребления. Ср.: Анчалык ак болсонуз бир эле сөзүмө жооп бериңизчи - макаланы жазган ким? (Ч.А.) и Анчалык ак болсонуз бир сөзүмө жооп бериңизчи - макаланы жазган ким? Сөзсүз колум бошой калса эле барам (Ч.А.) и Сөзсүз колум бошой калса барам.

Шашпа, үйдө ким бар?

- Өзүбүз эле, уулуң бешикте! (Ч.А.)

Шашпа, үйдө ким бар?

- Өзүбүз, уулуң бешикте!

В приведенных без употребления частицы предложениях теряются гибкость, модальность, они становятся грубыми и как бы приобретают официальный тон.

Частица эле способно примыкать ко всем частям речи. Присоединяясь в постпозиции к различным частям речи, выполняет ограничительную, усилительную, выделительную и др. функции.

Находясь всегда в постпозиции по отношению к примыкаемому слову, придает оттенок ограничения: Ушу кийинки күндөрү Жамийла бир эле жолу баягысындай шаттана каткырып, көздөрү жайнап, кадимкисиндей шандуу болду (Ч.А.). Тээтиги ээрчиткен балдарды эле окутуп ал, мында ишин болбосун (Ч.А.). Кой, минтпегин, жаман болосун, Турмуштан безсең өзүңдүн эле шорун (Ч.А.). Баса, качанга эле айылда жүрмөк элеө Шаарга келсин эми (Ч.А.).

В предложении частица эле иногда употребляется именно для усиления того слова, к которому она относится: Кейибэ энекебай: Дүйнө ушунчалык эле адилетсиз болуп кетти дейсиңби? (Ч.А.). Иште жүргөндө го билбей калам, анан үйгө келсем эле ичим аңылдап, сарсаана тумчуктурат (Ч.А.). Уулумдун акыры бир күнү көп катары аскерге кетерин билип эле жүргөм... (Ч.А.).

Присоединяясь к существительным, личным, возвратным местоимениям, выделяет, конкретизирует лицо; предмет и тем самым

исключает возможность других лиц и предметов: Силерчи, силер эмне карап турасыңар, орокчулар! Жетишпей калсак, азабын өзүңөр эле тартасыңар (Ч.А.). Күлгүндөй чагыңарда эл-журттан ажырап, боздоп кетип бара жатасыңар! Мени коё бергилечи, силер үчүн мен эле барайын, мен эле өлүп берейин!... (Ч.А.). ө Ал эми көчө салынып бүтсүнчү, көрөрсүңөр менин уулумдуку эле туура чыгатө (Ч.А.).

При сочетании частицы эле со словами с временным значением оформляется иногда оттенок интенсивности, указывающий на сравнительно быстрое протекание действия во времени: Бул өзү кечээ эле балалык чактагы окуя (Ч.А.). Мен дагы өзүмдү бактылуу сезип, ойлогон тилегиме азыр эле жетчүдөй кайраттанып келаттымө (Ч.А.). ө боорсок, жупка, эт бышырып, ошол эле күнү Алиман экөөбүз арабага түшүп жөнөп калдык (Ч.А.).

При редупликации в предложении преобладает усилительно-уточнительный оттенок названной частицы: Анда биз эптеп эле өлбөсөм экен, эптеп эле өз курсагым тойсо экен деп, керт башыбыздын убайымын жечүбүз (Ч.А.). Алда курган ай, алда байкуш балам ай, чынын айтып эле, коштошуп эле кетсе да, ыйлап-сыктасам да эптеп түшүнөр элем го (Ч.А.).

Иногда, примыкая в постпозиции к глаголу с отрицательным значением, образованного при помощи отрицательного аффикса -ба, частица эле является необходимым компонентом. Или же без участия частицы предложение становится неполноценным, также претерпевает значительную семантическую трансформацию, теряет первоначальную четкость и определенность: Ата-энеси эми барбай эле кой деп жалынып-жалбарса да, ал кайра Байдамталга келдиө (Ч.А.). ө согуштун түрү курусун, сендер аны билбей эле койгула! (Ч.А.). В такого рода предложениях с частицей эле привносятся также оттенки презрения, ненависти: - Тигини, мышык этке жетпей жатып сасык дейтө Мурдунузду чүйүрбөй эле коюңуз! (Ч.А.). Мен жөнүндө кам жебей эле койгула, агайындар! Иттин ээси болсо, карышкырдын кудайы бар (Ч.А.).

Одна из особенностей этой частицы, она может в постпозиции сочетаться преимущественно с большим количеством частиц. Нужно отметить, что таким свойством обладают только частицы эле и гана. При этом сохраняя значение той и другой частицы, они дополняют друг друга. Особенно сочетаясь с усилительными частицами придают предложению еще эмоционально-экспрессивный оттенок: Чиркин, ошол түн бөтөнчө жаратылгансып эн эле көрктүү болду (Ч.А.). Бул жолу станцияга биз абдан эле бат келдик, бирок аттарыбыз кара терге түшүп барды (Ч.А.). ө эки суунун ортосундагы биздин Арал көчө чылгый эле бир атанын балдары (Ч.А.). «Эне, - деди

ал мага, - мынча эмне бөксөрдүн? же жакшылыктан таптакыр эле түңүлүп калдыңбы?» (Ч.А.).

Границы семантического поля действия эле могут быть расширены еще, если учесть, что она имеет также множество других оттенков значений, трудно поддающихся выражению в письменном языке.

Частица эле, в отличие от других частиц (кроме частицы гана) имеет еще и следующие особенности:

а) сохраняя значение ограничения способна принять на себя аффикс лица:

- Мында эл барбы?

- Бар, бирок өзүбүз аз элебиз: Бектемир агайдын үй ичи, анан мен (Ч.А.). Турмушуңар тың, эркек балаң бар, кайненең менен ынтымактуусун. Армансыз элесиң го – деп айтышчу (Ч.А.);

б) приняв на себя аффикс неопределенности (-дыр), выступает также ограничительной частицей: Келген Асан эледир; өзү эледир; жалгыз эледир и.т.д.

в) Частица эле может принять после себя вопросительный аффикс -бы, сохраняя при этом значение частицы и аффикса: Ушунун өзү эмне экенин, аны эмне деп айтарымды билбедим: ырчынын көмөкөйүнөн чыккан ыр элеби, же болбосо андан башка жүрөктүн өзүнөн оргуп төгүлгөн дагы бир нерсе барбы? (Ч.А.). - Ой, бу жердин чөлдүгүнө, алыстыгына – баарына төлөгөнү ушул элеби? (Ч.А.).

Таким образом, анализируя эту частицу мы видим, как многообразно может быть ее использование, и какое разнообразие оттенков может она вносить в зависимости от грамматического состава предложения.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИЦ КЫРГЫЗСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ*

Частицы в кыргызском и казахском языках в фонетическом отношении, по семантике и выполняемым функциям в предложении в основном близки между собой, так как они являются близкородственными языками. В семантике большинства частиц этих двух языков имеются возможности для передачи довольно тонких смысловых оттенков, которые в основном зависят от конкретной ситуации. Поэтому, недаром, в силу своей многозначности, в разных

* Тил жана адабият институтунун эмгектери. - Б., 1997. - 99-103 -б.

в пределах одного языка) именуется по-разному. К примеру О.Базаров в своей диссертационной работе «Частицы в узбекском языке» (-М., 1982), показал, как тюркологи-исследователи одну и ту же частицу называли по-разному.

В этом сообщении мы остановимся на общих чертах и различиях некоторых частиц кыргызского и казахского языков: частицы названных языков да, гана, тек, турсун в вариантах, можно сказать, совпадают почти во всех отношениях. Например, частица да в кыргызском и казахском языках является полисемантической, широко употребляется в речи, в особых синтаксических условиях выступает и в функции союза. Она в отличие от кыргызского, в казахском языке применяется в вариантах да, де, та, те. Примеры, кырг.: Так эле сенин жашындагы кезимде мен да атадан жалгыз калгам (Т.Сыдыкбеков). Уч жарым жылдын ичинде Анархайдын тиги четине да, бу четине да чыктык (Ч.Айтматов); каз.: (Примечание: Предложения на казахском языке взяты в основном из кн.: «Казак тілінің грамматикасы». - Алматы, 1967, с.235-240). Керек десе үйленген күнге дейін бір-біріміздің кандай екенімізді білген де емеспіз (Муратбеков). Октябрь таңы атты да, Нүр бігірді көзіме, Кан жүгіртті жүзіме (Байганин).

Частица гана (в казахском языке есть и фонетический вариант-кана) в обоих языках служит для выделения в предложении отдельных слов с выражением определенного ограничения, вычленения из более широкого круга предметов, явлений, действий, признаков, обозначенных данными словами. Эта частица примыкает к любой части речи и употребляется активно. Примеры, кырг.: Айнегиме балчык чачыратып, машинелер жаныман зуу өткөнүн гана билип калам (Ч.Айтматов). – Той качан? – деп сурадым. – Жакында, - деди ал акырын гана (Ч.Айтматов); каз.: Жолаушылардың алдынан жұмсақ кана самал согады (М.Ауэзов). Жасыл түсін өзгертпейтін карагай гана (С.Муканов).

Частица тек в названных языках употребляется как препозитивная частица ограничения. По семантике она соответствует русской частице лишь. Однако она и в кыргызском, и в казахском языках абсолютно не может выступать синонимом частице гана, которая, на первый взгляд кажется таковой. Но зато частица тек в этих двух языках легко сочетается с гана. Обратимся к фактам, кырг.: Алгачкы күндөрү тек бир нерсеге көңүлүм иренжип жүрдү (Ч.Айтматов). Алардын «Манас» айтканын көрүп келген киши жок. Тек гана аңызга айланган аты калды («КМ»); каз.: Соны тек бір кайырып айтсаңыз екен (М.Ауэзов). Абай өзінде, айлана жүртты да тегіс үмытыпты. Тек кана түс артынан болган жүрек күйынын ангагады (М.Ауэзов).

Следующая общая для кыргызского и казахского языков частица турсун, түгүл, турмак (в кыргызском языке есть и вариант тургай) применяется в речи для отрицания с противопоставлением предметов, явлений и т.п. Например, кырг.: Уюшма турмак андан аркысы болсо да, мен Султанымды ортого салбаймын (Т.Сыдыкбеков). Хан кирпиги гана кыймылдайт, сөз түгүл элтейип оозу кургап отурган эле (Т.Касымбеков). О, жамандык кылуу мындай турсун, бирөөгө тике карап акарат сүйлөгөн жан эмес эле (Т.Касымбеков). Бир Ыманбай тургай, үйдөгүлөр үрпүйүп үнсүз (Т.Сыдыкбеков); каз.: Карагайларга уялаган кою туман ешкі турмак, түйені де көрсөтөр емес (Сланов). Бул шырак өшпес түгіл, лаулап жанар (Денентаев). Шіріген шөп турсын, кураган пішен де байге атка зиян деп санагады (Кошимов).

В кыргызском языке существует частица го, которая может выступать в значении сомнения-предположения: - Сен, балам, түздөн чыктың го, Кызыл-Жар жактан чыктың го?... (Т.Касымбеков). Кроме этого она часто употребляется в подтвердительном значении: Кайгырбаныз! Ө Уулуңуз жок болсо, уулуңуз сүйгөн эл аман го... (Т.Касымбеков). В казахском же языке она встречается в форме гой и функционирует в разряде модальных частиц. Служит в основном для подтвердительного выделения примыкаемого слова: Куанатын жөні бар. Бала гой (С.Муканов). И в кыргызском, и в казахском языке с помощью интонации частицы го, гой могут дать предложениям также и вопросительный оттенок: кырг.: Куш тилиңдей болсо да мунун чындыгы бар го? (Т.Сыдыкбеков); каз.: Маган акыл салыпсың: жаксы ма осыным дейсің гой? (М.Ауэзов). Частица гой в казахском языке выполняет также ласкательную функцию, т.е. является омонимом предыдущей казахской частице гой, что по форме и семантике соответствует кыргызской частице, выражающей ласку. Ср., каз.: Келе гой, калкам (Из устной речи); кырг.: Бери кел, келсе гой, Самат! (Ч.Айтматов). В обоих языках эта частица также выполняет функцию моментального действия: кырг.: Мен карап турайын, жылуу үйлөрдүн бирине кире калып, биртике тук этип ала гой (Т.Касымбеков); каз.: Сен Досанды шакырып келе гой (Из устной речи).

В казахском языке весьма активно функционирует частица усиления -ак. Она употребляется со всеми частями речи. Способна также принять аффикс сказуемого: Ондагы себеп біреу-ак. (С.Муканов). Көреракпын! - деп асыга жөнелген еді. (С.Муканов). В кыргызском же языке эта частица употребляется крайне редко и в основном присуща разговорной речи. Применяется только после отрицательной формы глагола. Является эмоционально-экспрессивной, усиленной частицей. С ее помощью выражаются значения неодобрения,

ненависти, пренебрежения; Сен келбей ак кой (Из устной речи). - А мейли, углум, кулагыңа жаман угулса, ханзаада дебей ак коеюн, деди токтоо (Т.Касымбеков). - Эй! Макул, сенин айтканың болсун, ордону кайра көтөрбөй ак таштайлы (Т.Касымбеков).

По утверждению Л.С.Левитской (см.: Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. - М.: Наука, 1976. -с. 123) аналогичные варианты данной частицы существуют во многих тюркских языках. Она приводит следующие сравнения: чув. *ax/ex*, к.калп, и каз. *ак*; др.тюрк., ног., шор. *ок*; башк. *ик* и т. д. (во многих языках есть варианты с передним гласным: *өк, ик*). А Н.З.Гаджиева в работе «Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков» (-М., 1973. -с. 370), в свою очередь, варианты этой частицы (*ку, ок, өк*) связывает с кыргызской частицей го, видя в них этимологически единую единицу, связанную с элементами -к/-к. Из вышеизложенного можно прийти к выводу, что они по происхождению, действительно, связаны между собой. И по нашему мнению, в дальнейшем их развитии семантика дифференцировалась и соответственно изменилась и внешняя форма, т.е. стала употребляться в разных значениях и формах.

Далее мы остановимся на частицах, которые функционируют только в одном из языков.

В казахском языке, в отличие от кыргызского, употребляется вопросительная частица элде. Эта частица по своей природе является заимствованной из арабского языка. В предложении занимает свободную позицию: Шырт үйкыда жатып сен калай естидің? Элде бір көріп келің бар ма? (М.Ауэзов). В кыргызском языке этот элемент отдельно как частица не употребляется, а существует только в составе словосочетания. Так, в препозиции к вопросительным местоимениям элемент алда является компонентом сложного неопределенного местоимения: алда ким, алда эмне, алда кайдан, алда кандай. А в отдельных случаях алда выступает компонентом наречия времени: алда качан, алда небак со значением давным-давно.

Данный элемент среди тюркских языков, как частица функционирует и в татарском языке (см.: Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика и морфология. - М.: Наука, 1969. -с. 345), в котором фонетически звучит эллэ, со значением может быть или в предложении выражает модальное значение предположительности. Также одновременно выполняет роль разделительного союза.

Примыкая в постпозиции к сказуемому, вторая казахская частица -ды обычно употребляется для определения прошедшего времени сказуемого. Применяется в основном как усилительная час-

тица: Ер болдың жеке аты бар-ды. (М.Ауэзов). Осыны да үнсіз, жаупсыз тындап шыккан-ды. (М.Ауэзов). Эта частица по значению близка к утвердительному оттенку значения кыргызской частицы го.

Следующая казахская частица екеш, в основном, примыкая к именам образует оттенок пренебрежения, умаления. По значению она соответствует русским частицам даже, и то: Жырткыш хаюан екеш о да біледі (М.Ауэзов). Олар екеш оларды аямаганың ба? – деді (М.Ауэзов).

В кыргызском языке также существуют частицы, аналоги которых отсутствуют в казахском языке. Их немного. Усилительные частицы: абдан, аябай, эбегейсиз. Приведем примеры: Академик Сулайманованын келерин угуп, мен абдан кубанып калдым (Ч.Айтматов). - Машинеге түшкөндү жакшы көрөсүңбү? - Аябай-аябай жакшы көрөм («КМ»). Эбегейсиз бийик тоонун башындагы аппак мөңгүлөр күндүн нуруна чагылат («КМ»). Предположительно-вопросительные частицы: бейм, белем. Например: Ошол үч күн табийгаттын эн ачуу, эн каардуу күнү болдубу бейм (Ч.Айтматов). Шаардык кыргыздар ата салтын унутуп бараткан бейм (Ч.Айтматов). Ынтымак курулган жерде ырыс өзү келет белем? (Т.Сыдыкбеков). Эл да тараган белем, артыман кажы-кужу үндөрдү угуп, ылдамдай бастым (Ч.Айтматов).

Из вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. Подовляющий большинство частиц в сравниваемых языках совпадают между собой в фонетическом, семантическом и функциональном отношении. Это позволяет говорить об общности путей развития частиц этих двух близкородственных языков.

2. Различия между кыргызскими и казахскими частицами носят частный характер. Это заключается в следующем:

а) лишь отдельные кыргызские частицы в семантическом и функциональном отношении не имеют параллелей в казахском языке (абдан, эбегейсиз, бейм, белем и др.);

б) в свою очередь, в казахском языке существует незначительное число частиц, которых нет в кыргызском языке (элде, -ды, екеш).

3. В сравниваемых языках встречаются частицы, отличающиеся различной степенью активности употребления. Так, частица казахского языка -ак широко применяется в речи, тогда как кыргызский эквивалент употребляется крайне редко, и только в одном значении.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ҮЙ АТАЛЫШЛАРЫНЫН СЕМАНТИКАСЫ*

«Манас» эпосунда заттык мааниде келген «үй» деген түшүнүктүн төмөнкүдөй: көлөмү, өңү-түсү, формасы, колдонулган максаты жагынан айырмаланган арбын жана ар кыл түрлөрү кезигерин байкоого болот: **үй, боз үй, ак үй, ак ордо үй, ак сарай үй, чон үй, кичи үй, жолум үй, сыр үй, төр үй, алачык үй, кош, отоо, чатыр, түтүн, үнкүр, ал эмес там (аштыкана тамы, айбанча тамдар), мейманкана, календаркана ж.б.** (1). Мунун өзү кылымдар бою ат жалында казан асып, жайлоолоп, кыштоолоп көчүп-конуп жүргөн элдин отурукташканга чейинки жашоо өзгөчөлүгү толугу менен эпосто чагылдырылышынын нагыз күбөсү болуп эсептелет. Бирок элдин турмуш-тиричилик жагдайы, жашоо шарты өзгөрүлүү менен «үй» деген түшүнүк да адамдын аң-сезиминде өзгөрүлөрү эки түрдүү сөздүктөгү «үйгө» берилген аныктамаларды, мисалдарды салыштыруудан даана байкоого болот. Маселен, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (2, 817-818-б.) «үй» терминине берилген аныктаманын эволюциялык өсүп-өнүгүш процесси ырааты менен төмөнкүдөй туура көрсөтүлгөн болсо, б.а. «үй» дегенде, 1-кезекте, **юрта**, анан **дом**, андан кийин **жилище** деген маанилери берилип, «үйдүн ашы үйгө сонун» - в чужой **юрте** пища хороша, «үйдүн көркү аялда» - красота юрты (дома) жана жене сыяктуу мисалдар келтирилип, **боз үйдүн: ак үй, чон үй, башкы үй, кичи үй, кара үй, кыргыз үй** деген түрлөрү ачылып отуруп анан **там үйдүн** ар кыл түрлөрү жөнүндө сөз болот. Ал эми «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (3, 1969, 657-658-б.) «үй» деген түшүнүктүн 1-кезекте, азыркы мааниси берилген: 1. Адамдар турган турак жай: Ак үй салган адамга акиташ менен бор кызык (Осмонкул). 2. Имарат. 3. Ар түрдүү коомдук керектөөлөрдү тейлөөчү жай-мекеме. Бул болсо, 1-ден, жогоруда белгилегендей, «Манас» эпосундагы «үй» деген түшүнүк менен азыркы шарттагы «үй» түшүнүгүнүн өзгөрүшүнүн даана далили болуп эсептелсе, 2-ден, эпостогу кезиккен үйдүн түрлөрүн элибиздин тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын, маданиятын аныктоо максатында илимий иликтөөгө алуу мезгилдин талабы экендигин тастыктайт.

Ал эми жалпы аталышты билдирген «үй» деген сөздүн, түрколог окумуштуу Е.Д.Поливановдун пикирине таянганда, эң байыркы формасы **ев** болгон, андан **ew, ей, ој, же ав, öv, өј, üj** формалары пайда болуп, азыр булар түрк тилдеринде активдүү жашап келүүдө (4, 85-88-б.).

* Түрк элдер. тили жана адабият. актуал. маселелери.-Б., 1998. 64-68-б.

Бул билдирүүдө «үйдүн» колдонулуш максаты, көлөмү, орнотууга жеңилдиги жагынан окшоштукту түзүп турган **отоо, чатыр, кош, алачык, үй, жолум үй** деген түрлөрүнө токтолсок.

Отоо - эски түрк сөзү, жазма эстеликтерде **otay** (шатер, жилище) (5, 373-б.); **отаг** (палатка (кырг.чатыр -К.А.), дом) (6, 1963, 226-б.) формасында кезигет.

Бул сөз кылымдар алмашып тыбыштык өзгөрүүлөргө учураганы менен, колдонулуш өзгөчөлүгү жагынан да, семантикалык жактан да жогорку эле түшүнүктү туюнтканын байкоого болот. Сал.: **отоо** - чакан өргөө, жеңилдетилген боз үй («Манас», II, 446-б.); **отоо** -1. Малчылардын жайлоого чыкканда ала жүрүүчү чаканыраак боз үйү. Жаңыдан келген келинге тигилип берилүүчү кичинекей боз үй, өргөө, жеңил үйлөр (3, 1969, 474-б.). Чыгыш теги боюнча **отоо** сөзү **от, очок** деген сөздөр менен байланыштуу болушу мүмкүн. Э.В.Севортян: «**ожак /очак/ очаг** образовано от глагола /-от - гореть (о костре, огне и т.п.)+аффикс -чак/ -жак/ -чаг со значением места и носителя действия» (7, 186-188; 422-424-б.) дейт. Ал эми кыргызда илгертен эле үйлүү-жайлуу болгон адамды **орун-очок** алып, **очор-бачар** болуптур дейт. Ошондой эле жаңы баш кошкон жубайларга өзүнчө **очок** куруп берүү, түтүн булагтыруу эне-атанын ыйык парзы болгонун билебиз. Жыйынтыктап айтканда, **отоо, очок** деген сөздөрдүн уюткусун **от** сөзү түзүп тургандай.

Эпостон мисалдар:

Түндүгүн алтын чаптырган,

Зымдар боодон тактырган,

Кырк бир **отоо** үйүнү

Чечилди кыздын түйүнү. («Манас», II, 417-б.).

Отоонун ичи толуптур,

Озгон асыл сонундан

Отуздан жууркан болуптур. («Манас», II, 438-б.).

Чатыр - чыгыш теги боюнча перс сөзү. Сөздүктөрдө: 1. Палатка, 2. Крыша, навес (2,851-б.); 1. Курулуштардын, имараттардын атмосфералык кубулуштардан сактай турган үстүнкү бөлүгү. 2. Брезенттен, ак матадан ж.б. жасалып, төрт бурчунан керип коюлуучу, көбүнчө жайында колдонула турган жеңил үй (3, 1969, 687-б.). **Чатыр** иранча **чатр** 1. Күндөн, жаандан коргонуу үчүн төбөгө кармап жүрүүчү сая. 2. Там үйдүн учурмасы. 3. Кездеме алачык (8, 278, 410-б.) деген түшүнүктөр берилген.

«Манас» эпосунда бул маанилердин «палатка» деген жана түшүндүрмө сөздүктө берилген экинчи мааниси жөнүндө сөз болот. Аны төмөнкү ыр саптары ачык далилдейт:

Төрт төбөлүү көк чатыр,
Төрө Манас үстүндө
Дөөгүрсүгөн көй баатыр. («Манас», II, 308-б.).

Ар кайсысы тиккени –
Кымкаптап кылган көк чатыр
Ар чатырда жүз миңден,
Жыйнап аскер кол баатыр. («Манас», IV, 75-б.).

Биздин оюбузча, чатыр сөзүнүн этимологиясы индоевропа группасына кирген иран, орус тилдериндеги «чор», «четыре» кыргызча «төрт» деген сөз менен байланыштуу (ыр саптарын караңыз). Себеби түшүндүрмө сөздүктө чечмеленип берилгендей, чатыр деген төрт бурчунан керилип коюлган, өзү орнотууга да, алып жүрүүгө да жеңил-желпи, жортуулчулукка абдан ылайыкталган башпаана.

Кош - бул сөздүн «Манас» эпосунда чатыр сөзү менен тыгыз байланышта экендигин даана көрүүгө болот. Себеби кош сөзү чатыр менен параллель колдонулуп, синонимдик катышты билдирип тургандай. Сөздүктөрдөгү берилген аныктамалар да кош сөзү менен чатырдын колдонулуш максаты, пайдаланууга, тез орнотууга ыңгайлуулугу, жеңилдиги жагынан жакындыктары, окшоштуктары бар экендигин туюнтат. Сал.: Кош - талаада иштеп жатканда же жол жүрүп баратканда токтой калган жерге тигилген үй, адамдардын убактылуу турагы (3, 1984, 556-.); кош - 1. Временная юрта (маленкая юрта, в которой временно живут рабочие, или юрта, используемая во время дальних перекочевок или (раньше) во время походов); 2. Кош, кочевой лагерь; кочевка со всем ее имуществом (2, 410-б.). Эпостун өзүндө да кошко ушулар сыяктуудай эле түшүнүк берилет: «Жылкычылардын, же согуш учурундагы колдун убактылуу жашап турган жайы» («Манас», II, 444-б.).

М.: Чаркастандын оюна
Сексен төрт киши барышты
Чатыр тигип, кош курап,
Гамашаны салышты («Манас», I, 234-б.).

Балакетке калышып,
Баатырынды байкабай
Кошко таштап салышып
Кырмызыдан чатырын
Кыдырата тигишип («Манас», II, 395-б.).

Урушу тарап, басылып,
Кош-кошуна барышты («Манас», III, 144-б.).

Алачык үй - бул дагы жогорудагыдай тез кура коюуга ылайыкташкан, жүктөп жүрүүгө жеңил жана ыңгайлуу үйлөрдүн түрүнө кирет. Алачык сөзү түшүндүрмө сөздүктө эки мааниде жолугат: 1. Ке-

регеси жок кичинекей боз үй. 2. Боз үйдүн уугун жерге сайып, же эки канат керегенин баштарын тирештирип, үстүнө тутуу жасап, же болбосо чабак жыгачтардын башын байлап, үстүнө чөп ж.б. нерселерди жаап жасаган кепе (3, 1984, 61-б.). Ал эми алачык үй деген термин өз алдынча үйдүн бир түрү катары эпосто (С. Орозбаковдун жарыяланган вариантында) кезикпейт. Сын атоочту уюштуруучу - дай мүчөсүнүн жардамы менен (алачык үйдөй деген формада) чыгарманы образдуу кылып берүү үчүн, анын көркөмдүгүн арттыруу үчүн «Манаста» жолугат:

Ар кайсы жерде карпайып
Алачык үйдөй барпайып
Өйүз менен бүйүзгө
Кара куштар толуптур. («Манас», II, 109-б.).
Алачык үйдөй күрсү алган
Ачууланса токтолбой
Ала-Тоону бир салган. («Манас», II, 173-б.).

Алачык М. Кашгариде алачу (хижина деген мааниде) формасында кезигет (6, 1960, 155-б.).

Алачык сөзүнөн орус тилиндеги лачуга сөзү (татар тили аркылуу кирип) тыбыштардын метатезаланып колдонулушунан пайда болгон.

Жолум үй - түшүндүрмө сөздүктө: «көбүнчө малчылар ары-бери тиге салышы үчүн оңой болгон керегелери жок жеңил боз үй, түндүккө ууктар сайылып, үстүнө туурдук жабылган керегесиз алачык үй», - деп берилген (3, 1984, 345-б.).

Жолум сөзү жол уңгу сөзү жана атооч сөз түркүмүн уюштуруучу - ым мүчөсү аркылуу жасалган. Мааниси жолго чыкканда жеңил-желпи тиге койчу үй дегенди туюнтат.

М.: Алтымыш казык, жүз чынжыр
Токсон баштуу жолум үй
А жеринен асылып
Жылкычылар кармады. («Манас», II, 262-б.).

Жолум үй термини - дай мүчөсү жалгануу менен эпосто салыштыруу максатында да колдонулат:

Жолум үйдөй куу койду
Жолу каткыр бир сойду. («Манас», IV, 233-б.).

Жыйынтыктап айтканда, 1) «Манас» эпосунда үйлөрдүн ар кандай аталыштары кеңири кезигет.

2) Ал аталыштар түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал формада учурайт.

3) Жөнөкөйлөрү уңгу түрүндө жана мүчөлүү формада жолугат.

4) Чыгыш теги боюнча түрк сөзү же башка тилдерден кабыл алынган сөз болушу мүмкүн.

5) Эпостогу бул атоолор кыргыз элинин өткөн замандагы көчмөн турмушунан маалымат берет.

Адабияттар:

1. Орозбаков С. Манас. -Фр.: Кыргызстан, т. I, 1979; т. II, 1980; т. III, 1981; т. IV, 1982.
2. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Сов.энциклопедия, 1965.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Фр.: Мектеп, 1969; Фр.: Мектеп, 1984.
4. Поливанов Е.Д. К этимологии слова *нј, ој* -«дом, юрта» //Труды лингвистического сектора узбекского НИИ культурного строительства. -Ташкент: Госиздат Уз.ССР, 1934, т. I, вып. 2.
5. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969.
6. Махмуд Кошгарий, Девону луготи т-түрк. -Тошкент, т. I, 1960; т. III, 1963.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские основы на гласные. -М.: Наука, 1974.
8. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. -Фр.: Кырг. сов. энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1986.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АЙРЫМ ҮЙ БУЮМ ЛЕКСИКАСЫ*

Кыргыз элинин укумдан-тукумга берилип келе жаткан улуу мурасы, сыймыгы, элдин муну менен жыргалы, кайгысы менен кубанычын көркөм чагылдырган летописи - «Манас» эпосу тууралуу дүйнө жүзүнө таанымал инсан, доорубуздун улуу жазуучусу Ч.Айтматов: «Чынында да «Манас» жомогу өзүнүн кайталангыс көркөмдүк кубаты боюнча, нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку боюна сиңирип, имандык, философиялык мазмундуу жыйынтыктоолору боюнча, элдин тарыхын ар тараптан: жашоо-тиричилик, жоокерчилик, үй-бүлө шарттары, ар түрдүү салт-санаа, социалдык-коомдук турмуш тарабынан кеңири жана толук камтышы боюнча дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатат» - деп таасын баа берген (1,8-б).

* Түрк элдер. тили жана адабият. актуал. маселелери.- Б., 1998, 89-94-б.

Лингвистика илими үчүн эпосто чагылдырылган мал чарбачылык менен өмүр сүргөн көчмөн элдин турмушу: үй-бүлөлүк жана тиричилик карым-катнаштары, өз-ара мамилелери, салт-жөрөлгөлөрү, үй-жайларынын, урунган курал-жарактарынын, кийим-кечектеринин, тамак-аштарынын аталыштары, дагы толуп жаткан тарыхый, этнографиялык фактылар жана элдин мурунку замандагы психологиясы менен турмуштук өзгөчөлүгү ар тараптуу иликтөөгө баа жеткис материал болуп бере алат. Аталгандардын ичинен «Манас» эпосундагы турмуш-тиричиликке байланыштуу лексиканын изилдениш абалы жөнүндө сөз кылсак, алгачкы гана кадамдар жасалды деп айтууга болор эле. Анын себеби турмуш-тиричилик лексикасына, Г. Жумакунова (2) тарабынан изилденген эпостогу кийим-кечек менен тамак-аштан башка, толуп жаткан жашоо-тиричилик буюмдары, мисалы, үй буюмдары: а) жерге салынуучу, төшөлүүчү буюмдар; б) идиш-аяктар; в) кооздук, жасалга үчүн тагылуучу буюмдар; г) үй эмеректери (сандык, күзгү, чыны кап, туз баштык); д) жип-шуу аталыштары (аркан, боо, көгөн); е) жарык кылуу үчүн колдонулуучу буюмдар (чырак, шам, банар); ж) кол эмгегинде пайдалануучу керек-жарак шаймандарынын аталыштары ж.б. кирет. Мындан сырткары эпосто жыш кезиккен боз үй (турак-жай), анын бөлүктөрүнө байланыштуу аталыштар да өз алдынча илимий анализди талап кылат. Мына ушул жагдайдан алып караганда, «Манас» эпосундагы турмуш-тиричилик лексикасы, анын ичинде үй буюмдарынын аталыштары бүгүнкү күндө актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Турмуш-тиричилик лексикасын өз алдынча изилдөөнүн зарылдыгы - реалдуу түпкүрдө катылып жаткан тарыхый чындыкты урпактарга жеткирүүдө турат. Ошондуктан бул жөнүндө түрколог К.Мусаев мындай деген: «Исследование этого лексического пласта позволяет выявить не только лексико-грамматические и семантические особенности, характер исторического развития и функционирования данного разряда лексики. Поскольку бытовая лексика, как и всякие разряды слов, отражает в себе материальную и духовную культуру народа, его историческое прошлое, быт, нравы и т.п., изучая ее можно узнать и историю народа-носителей этого языка» (3). Ал эми В.В.Виноградов: «История лексики тесно и органически связана с историей производства, быта, культуры, науки, техники, с историей общественных мировоззрений», - дейт (4).

Турмуш-тиричилик, күнүмдүк жашоо менен байланыштуу тилдик бирдиктер негизинен лексиканын байыркы катмарын түзүп, өзүнүн туруктуулугу, өзгөрүүлөргө аз учурагандыгы менен өзгөчөлөнүп турат. Бирок муну менен бул лексиканын катмары такыр өзгөрбөйт экен деген

түшүнүк болбош керек. Элдин тарыхый өнүгүшүндө анын башка элдер менен экономикалык, социалдык жана маданий карым-катышынын негизинде жашоо-турмушунда, тиричилигинде өзгөрүүлөр болуп турат. Бул кандайдыр бир деңгээлде тил аркылуу чагылдырылат, тактап айтканда, жаңы түшүнүктөр улам жаңы терминдер менен атала баштайт.

Жогору жакта чечмеленип белгиленгендей, турмуш-тиричилик лексикасы кеңири түшүнүк болгондуктан, бир аныктамага да ээ эмес. Ошондуктан ушул проблеманы иликтеген окумуштуулар бул түшүнүккө адамдардын күнүмдүк турмушунда үй-чарбачылыгын жүргүзүүдөгү колдонулуучу буюмдардан баштап, турмуш-тиричиликте болгон кыймыл-аракет процесстерди да киргизип жүрүшөт (5, 14-б.). Мунун өзү адамдардын турмуш-тиричилик лексикасынын көп кырдуу, көп сырдуу экендигин айгинелейт.

Биз бул чакан макалада С.Орозбаковдун вариантындагы «Манаста» учураган айрым үй буюмдарынын аталыштарын: **жүк**, **жууркан**, **төшөк**, **көрпө**, **кийиз**, **баяндос**, **жекендос**, **килем** сөздөрүн илимий анализге алууну туура таптык.

Жүк - түрк сөзү. Бул сөз байыркы түрк тилинде **йүк** формасында кезигип, поклажа, вьюк, груз деген гана мааниде жолугат (6, 285-б.). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **жүк** сөзүнүн үч мааниси берилген (7, 365-б.).

1. Ташыла турган, бир жерден экинчи жерге жеткириле турган нерселер, ар кандай буюмдар, таңылчактар.

2. Үйдүн төрүндө жыйылган жууркан-төшөк.

3. Адамдардын башына түшкөн кайгы, азап, оор иш, кыйынчылык.

Ал эми кыргызча-орусча сөздүктө анын төмөнкүдөй маанилери бар: 3 сев. (при игре в оромпой) свободное пространство в круге (образованное снятой и сложенной одеждой играющих); 4. сев. место с которого начинаются некоторые игры (например, прятки) (8, 273-б.).

«Манас» эпосунда бул сөздүн түшүндүрмө сөздүктө берилген 1-2-мааниси жолугат:

Такта коюп **жүк** жыймак

Так ошондо калыптыр

Каныкей **жүгүн** жыйган деп

Кара кыргыз борумун

Пас ошондо алыптыр («Манас», II, 417-б.)

Мынча төө **жүк** малды

Буларды кайдан таап алды? (Манас, I, 162-б.)

Кырк беш төө **жүк** малды

Кырк ата уул эс алды («Манас», I, 169-б.)

Жүгүн чечип караса

Зумурут, каохар таш экен («Манас», I, 169-б.)

Жууркан - ортосуна жүн же кебез салынып, ичи-сырты кездемеден кабылып тигилген, жатканда жамынып жатуучу төшөнчү (7, 362-б.). Чыгыш теги боюнча түрк сөзү. Байыркы түрк тилинде **йогуркан** формасында айтылган (6, 270-б.). Кыргызча-орусча сөздүктө эт **жууркан** (тьянш. стеганое одеяло с подшитой к нему простыней) деген түрү да бар (8, 271-б.).

«Манаста» **жууркан** деген жалпы ат кезигет:

Жууркан менен көрпөнү

Журттун баары көргөнү

Кырк бир үйдүн баарына

Он **жууркандан** оруну

Ошол үчүн Каныкей

Ойроттон озгон боруму. («Манас», I, 438-б.)

Төшөк - 1. Төшөнчү салып ылайыкталган орун, жай. 2. Жерге отурган адамдардын астына салууга ылайыкталган кабып жасалган, эни тайкы, узунча төшөнчү, көрпө (9, 614-б.).

Төшөк сөзү уңгу түрүндөгү сөздөрдөн айырмаланып, уңгуга сөз жа соочу (этиштен зат атооч жасоочу мүчө) -к мүчөсү жалгануу аркылуу пайда болгон. Салыштыр: **төшө-к**, **ата-к**, **эле-к**, **тиле-к** (10, 374-б.).

Х.Карасаев **төшөк** түрк сөзү, иран тилдерине «тошек» болуп кирген, орус тилинде «тюфяк» болуп калган дейт (11, 728-б.). Бул сөз түрк тилинде **төшек** (постель) формасында кезигет (6, 582-б.).

Эпостон мисал:

Жегениме май болсо

Орун-**төшөк** жай болсо. («Манас», I, 92-б.)

Көрпө - түшүндүрмө сөздүктө бул сөздүн төмөнкүдөй маанилери берилген: 1. Козунун, улактын тармал жүндүү териси; 2. Ичке төшөк; 3. Диал. Жууркан-төшөк. Көрпө беде - өсүп жетиле элек жаш беде (9, 350-б.). Бул сөздүн негизги маанилери М.Кашгаринин сөздүгүндө учурайт. Салыштыр: көрпө - осенний приплод домашнего скота; көрпө от-побеги травы; көрпө огул - ребенок, родившийся летом (12, 393-б.).

Ал эми К.Сейдакматов **көрпө** сөзүнүн этимологиясынын араб тилиндеги **харуф** сөзү менен байланыштырат (АРС, 274-б.). Себеби бул сөз кыргызча козу деген маанини туюнтат экен. Бирок **харуф** сөзү кыргыз тилине кабыл алынганда **козунун териси** деген маанини туюнтуу үчүн колдонулуптур (13, 158-б.).

Жогорудагы **көрпө** сөзүнө берилген семантикаларга көңүл бур-сак анын маани-маңызынан жаш (молодой) деген маани туюлуп турат, ал эми ошол жаш козунун, улактын тармал жүндүү терисинен

(тактап айтканда, көрпөдөн) жасалган үй буюму болгон ичке төшөк да баштапкы аталышы менен көрпө деп аталып калган.

Жыйынтыктап айтканда, **көрпөнүн** ичке төшөк мааниси - кийинки өнүгүп чыккан маани. Дал ушул маани эпосто кезигет:

Атилес **көрпө**, ак мамык

Алда канча жайдырып. («Манас», II, 404-б.).

Күндүз **көрпө** тарттырып

Мамык жаздык арттырып. («Манас», IV, 99-б.).

Жууркан менен **көрпөнү**

Журттун баары көргөнү

Кырк бир отоо баарына

Кыз Каныкей бөлгөнү. («Манас», II, 437-б.).

Кийиз – түрк сөзү. Байыркы түрк тилинде **кедиз** жана **кидиз** болуп эки вариантта кезиккен (6,293,306). Анын «д» тыбышы «й» тыбышына алмашуудан кыргыз тилинде **кийиз** формасы жаралган.

Кийиз – боз үйдүн жабдуусу, шырдак, калпак, кементай ж.б. нерселерди жасоо үчүн колдонулуучу жүндөн басылган калың материал (7,518-б.).

Кыргыз тилинде кийиздин ала кийиз, туш кийиз, түр кийиз (түр салынбай, бир түстө жасалган кийиз) деген түрлөрү бар. Бирок эпосто **кийиз** жалпы ат катары гана жолугат:

Төрт айгырга жүктөтүп

Кийиз салып бүктөтүп

Бай Жакып алып жөнөлдү. («Манас», I, 169-б.).

Төрт жүз **кийиз** таптырып

Түндүгүн калың ийдирип. («Манас», II, 404-б.).

Баяндос – иран сөзү. Кыргыз адабий тилинде, түндүк диалектиде да бул термин кезикпейт. К.Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөрүндө» бул сөздүн эки мааниси берилген: 1. Кадырлуу адамдар баса турган жерге төшөлө турган жибек төшөк же килем; 2. Кире беришке же баса турган жерлерге төшөлө турган палас (14, 63-б.).

Л.Х.Мирзаева да бул сөздүн эки маанисин көрсөткөн: Пойандоз 1. Ковер-дорожка, подстилаемая под ноги (кому-либо) в знак особого уважения; 2. Курпача – узкая, стеганая подстилка, иранская по происхождению, заимствовано из таджикского пайандоз (5, 56-б.).

Жыйынтыктап айтканда, баяндос (пойандоз) фарсыча - «пай» - аяк, бут, «андоз» – төшөлүүчү деген маанилерди билдирип «Манаста» жерге, буттун астына төшөлүүчү үй буюмун туюнтуп калган:

Коштогону Коёнбоз,

Төшөнгөнү **баяндос**,

Жоо тепсесе ойгонбос. («Манас», IV, 62-б.).

Жекендос жерден алдырып,

Баяндос мамык салдырып.

Атилес көрпө, ак мамык

Алда канча жайдырып. («Манас», II, 404-б.).

Жекендос – баяндос сөзүнө синонимдеш. Чыгыш теги боюнча иран сөзү. Отурган жерге, же жаткан жерге төшөлүүчү шырыма, токума деген маанини билдирет (14, 108-б.). Л.Х.Мирзаева бул сөздүн маанисин даана кылып, төмөнкүдөй ачып берген: «Якандоз – узкая, стеганная подстилка для сидения» или лежания, которая стелится на палас, ковер или подстилку. Заимствована из таджикского языка, где якандоз означает подстилаемый под ноги узкий коврик (5, 58-б.).

Кыргыз адабий тилинде бул термин колдонулбаганы менен, түштүк-батыш диалектиде «жекендос» термини «отурганда алдына салына турган ичкерээк келген узун төшөк, көрпөчө» (7, 324-б.) маанисинде кеңири колдонулат.

«Манастан» мисал:

Жекендос жерден алдырып,

Баяндос мамык салдырып.

Алтындуу курсу койдуруп,

Ак боз бээ сойдуруп. («Манас», IV, 87-б.).

Килем – бетине түр салып токулган сокмо, сокмо таар, калы деген түшүнүктү туюнткан иран сөзү (14, 153-б.). **Килем** сөзү үй буюмдарынын аталышы катары адабий тилде активдүү колдонулат да, төмөнкүдөй кеңири түшүнүктү туюнтат: «Түр салып кооздоп токулган бир жак бети түктүү, үйдүн тушуна тартуу, полго төшөө же бир нерсенин үстүнө жабуу үчүн колдонулуучу буюм» (7, 519-б.).

«Манаста» килем сөзү көбүнчө аныктооч сөзү кошулуп **ыспаны килем, машаты килем, кырмызы килем** болуп колдонулат:

Кошмок кара нарларга

Коңгуроону тактырып,

Ырастап көчтүн борумун

Ыспаны килем жаптырып. («Манас», II, 159-б.).

Ыспаны (ыспан, ыспахан ир. исфахан) – Ирандын борборундагы өнөр жай өнүккөн чоң шаардын бири (11, 836-б.).

Карап эми көрүп ал

Каныкей кылган сонунун

Машаты килем салдырып. («Манас», II, 417-б.).

Машаты (килем) – иран сөзү. 1. Ирандын Мешхед деген шаарында чыгарылган килем. 2. Өтмө маани, кулпурган, кубулуп турган (11, 527-б.).

Кызматкер атын алганы

Келгендердин алдына

Кырмызы килем салганы. («Манас», III, 53-б.).

Эң жардынын көчүнө

Кырмызы килем жаптырып. («Манас», III, 78-б.).

Кырмызы – иран сөзү. 1. Кызыл, чымкый кызыл. 2. Кызыл жибек (14, 176-б.). **Килем** сөзү менен айкашта келгенде кырмызынын биринчи мааниси туура келет.

Жыйынтыктап айтканда, анализге алынган айрым үй буюм аталыштары эпосто жыш кезикпегени менен, андан аз да болсо орун алып, байыртадан бери тилибизде жашап, колдонулуп келатканы байкалды. Ошондой эле ал сөздөр чыгыш теги боюнча бир кылка эмес экендигин иликтөөгө алынган факты-материалдар ырастады.

Адабияттар:

1. *Айтматов Ч.* Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу (С.Оразбаковдун варианты боюнча айтылган «Манас» эпосуна баш сөз).-Манас, т. 1,8-б.
2. *Жумакунова Г.* Бытовая лексика в эпосе «Манас». Автореф.канд.дисс.-Фр., 1988.
3. *Мусаев К.* Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа).-М.: Наука, 1975. 18-б.
4. *Виноградов В.В.* О некоторых вопросах русской исторической деятельности. -Известия АН Кирг. ССР, 1953, т. XII, вып. 3, 16-б.
5. *Мирзаев Л.Х.* Источники формирования и семантика бытовой лексики современного узбекского языка. (Канд.дисс.)-М., 1986.
6. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Фр.: Мектеп, 1984.
8. *Юдахин К.К.* Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Сов. энцикл., 1965.
9. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Фр.: Мектеп, 1969.
10. *Мукамбаев Ж., Осмонкулова А.* Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү.-Фрунзе: Мектеп, 1978. 374-б.
11. *Карасаев К.* Камус наама. -Б.: Шам, 1966.
12. *Махмуд Каишгари* Девониз лугат ит түрк. Т. 1.-Ташкент, 1960.
13. *Сейдакматов К.* Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү.-Фр.: Илим, 1988.
14. *Карасаев Х.* Өздөштүрүлгөн сөздөр.-Фр., 1986.

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР*

Негизги сөз түркүмүнүн бири болгон зат атоочтун составында 40ка жакын сөз сүйлөмдүн бир контекстинде өз алдынча белгилүү бир түшүнүктү билдирип, өзүнчө бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарып, кадимки эле зат атооч катары колдонулуп келсе, ушул эле биз кеп кылып жаткан сөздөр сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде өзүнө тиешелүү сөзүнө карата постпозицияда жайгашып, ошонун натыйжасында тарыхый жагынан толук мааниде колдонулуп келген сөз бара-бара лексикалык мааниси солгундап, күнүрттөнүп кызматчы сөздөр сыяктуу милдетти аткара баштайт. Алар мезгил өтүү менен кызматчы сөздөрдүн өзгөчө бир түрү катары кабыл алынып, (М.: А.Турсунов: «Жардамчы атоочтор жалпы эле кызматчы сөздөрдүн өзгөчө бир түрү болуп эсептелет», – дейт. Кырг. ад. тил. гр. -Ф.: Илим, 1980, 210-б.) жардамчы атоочтор деген аталышка ээ болгон сөздөрдүн тобун пайда кылат.

Сүйлөмдө жардамчы атооч катары келген сөздү төмөнкү белгилери боюнча аныктоого болот: жардамчы атооч болуп келген сөзгө таандык мүчө уланып, андан кийин мейкиндик (барыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсү жалганат да, өзүнүн астындагы илик жөндөмөдөгү зат атооч (кээде атооч ж.б.) менен байланышып, изафеттик айкашты түзөт. М.: Бул боз тамдын тегерегинде жан көрүнбөйт (Т.Сыд.). Асанбек акырын энесинин колунун үстүнөн сылай тамырын асте кармап байкады (Т.Касымб.). Алымдын жанына токтой калган Аскар алаканын жаагына калкалай коюп, үнүнүн барынча кыйкырды (Т.Сыд.). Окжетпес асманга карап, борс-борс үрдү да, бир топ жерге дейре анын артынан чуркады (Т.Сыд.). Тиги экөөнүн жанынан зуу коюп баягы мотоцикл өтүп кетти («Кыргыз руху» газ.).

Жатыш жөндөмөлүү жардамчы атоочтон кийин кээде сөз жасоочу –гы аффикси жалганып, тиешелүү сөзү менен бирдикте сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарып калат: Бир теше жерди баскан дүпүйгөн калың кара жыгач дарактын ортосундагы кичинекей үжүрөсүнөн шам өчпөйт (Т.Касымбеков). Камбар көлөкөгө пааналай имараттын алдындагы чакан кара бакка кайрылды (О.Даникеев).

Мындай өзгөчөлүк бардык эле түрк тилдерине мүнөздүү. Сал.: каз.: Амантай столдың касындагы сандыкка отырды (С.Мүканов); өзб.: Толлар тагидаги арикчалардаө (Г.Гулом) (кырг. Талдар астындагы арикчалардаө); ног.; Колын стол уьстиндеги калемге тийгистип алды (Ф.А.) (кырг. Колун стол үстүндөгү калемге тийгизип алды) ж. б.

* Түрк тилдери жана адабияты (илимий макалалар жыйнагы).-Б., 2001, 33–39-б.

Жогорудагы берилген мисалдардан байкалгандай, жардамчы атоочтордун сүйлөмдөгү милдети жөндөмө мүчөлөр жетиштүү бере албаган маанини толуктайт, б.а. жөндөмөлөрдүн маанисин тактайт, конкреттештирет.

Эскерте кетчү бир жагдай: Жардамчы атоочтор нагыз кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу эле маани берүүчү сөз түркүмүнөн (т.а. зат атоочтон) келип чыкканы менен, алардын пайда болушу кыйла кийинки мезгилге таандык болуп эсептелет, ошондуктан жандооч, бөлүкчө, байламталарга, ошондой эле модалдык сөздөргө салыштырганда да, буларда «жандуу» сөз өзгөртүүчү мүчөлөр орун алганы даана эле байкалат. Мунун өзү жардамчы атоочтор өзүнүн баштапкы этимонунан (зат атоочтон) көп алыстай электигин билдирет.

Жардамчы атоочтордун пайда болуш тарыхы да өзүнчө кызык. Якут окумуштуусу Н.Е.Петров бул маселе боюнча төмөнкүдөй пикирин билдирет (Грам. совр. якут. лит. яз. Фон. и морф. –М.: Наука, 1982, 414–415-б.): Жардамчы атоочтордун басымдуу көпчүлүгүнүн келип чыгышынын тарыхый өзөгү болуп, алардын алгачкы материалдык лексикалык мааниси адамдардын, ошондой эле жаныбарлардын дене бөлүктөрүн жана айлана-тегеректин (туш тарабын) белгилөө зарылдыгынан пайда болгон деп туура көрсөтөт. Маселен: **баш, бет, төбө, чоку, каш, арка, боор, ич, каптал, жан, бой, айлана, тегерек, туш, каршы, арт, чет, үст(ү), аст(ы), алд(ы)** ж.б. Булардын ар бири алгачкы мезгилде адамдын жана жаныбарлардын гана дене бөлүктөрүн, туш-тарабын, айлана-тегеректин билдирген сөздөр болгон. Жыйынтыктап айтканда, башта адамдар менен түрдүү жандыктардын гана дене бөлүктөрүн, туш-тарабын (айлана-тегеректин) көрсөтүү үчүн колдонулган сөздөр бара-бара сырткы түрү ошолорго окшош, жакын нерселерди атоо үчүн метафоралык ык менен колдонула баштайт. Тагыраак айтканда, мурда кыйла конкреттүү мааниде колдонулуп келген **баш, бет, ич, боор, тегерек, айлана** ж.б. өңдүү зат атоочтордун семантикасы абстракциялануу аркылуу грамматикализацияланат да, натыйжада жардамчы атоочторго өтөт. Грамматикализация процесси акырына чейин толук жүрсө, жардамчы атоочтордон жандоочтор пайда болушу мүмкүн. Ошентип, лексикалык абстракциядан грамматикалык абстракцияга өтө ала турган мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтор гана жардамчы атоочтордун тобун түзө алат. Демек, зат атоочтун семантикасынын басандоосунун, күңүрттөөсүнүн натыйжасында жардамчы атоочтор пайда болот.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторду алардын семантикасына карата, биздин пикирбизче, шаргтуу түрдө эки чоң топко бөлсө болот:

1. Мейкиндик жана орун, аралык ж.б. маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: **аст(ы), үст(ү), алд(ы), орто, ара, айлана, тегерек, туш, арт, жан, жак, каршы, түп, сырт, тыш, чет, жээк** ж.б.

2. Адамдын дене бөлүктөрүн билдирген жардамчы атоочтор: **баш, бет, төбө, чоку, маңдай, каш, боор, арка, ич, колтук, чат** ж.б.

«Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» (-Ф.: Илим, 1980, 207–221-б.) жардамчы атоочтор маанилик жактан төмөнкүдөй классификацияланган:

1) Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчүлөр: **үст(ү), бет, төбө, баш аст(ы), түп, алд(ы)**.

2) Заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчүлөр: **жан, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой**.

3) Заттын ич-аралыгын билдирүүчүлөр: **ич, ара, орто**. Ушу сыяктуу мазмундагы классификацияны якут окумуштуусу Н.Е.Петров да берген. Бирок ал жардамчы атоочтордун семантикалык топторун сегизге жеткирген (Грам. як. лит. яз. Фон. и морф.-М.: Наука, 1982, 409-б.).

Ал эми башка түркологиялык адабияттарда жардамчы атоочтор, биринчиден, жандоочтордун составында каралып, ошого байланыштуу семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн. Маселен, А.Н.Кононов түрк тилиндеги (турецкий язык) жардамчы атоочторду жандоочтун составында караган да, маанилик жактан эки топко бөлгөн:

1. **Послелогии – частицы** (жандооч – бөлүкчөлөр –А.К.).

2. **Послелогии – имена** (жандооч – атоочтор –А.К.). (Кононов А.Н. Грам. совр. турец. лит. яз.-М.,-Л., 1956, 329-345-б.). Тил илиминин изилденишинин азыркы абалынан алып караганда, биринчи топтогусу – нагыз жандоочтор, экинчиси – жардамчы атоочтор.

Ушул эле автор өзбек тилиндеги жардамчы атоочторду да жандоочтун составында карап, аларды послелогии имена (жандооч-атоочтор – А.К.) деп атаган (Кононов А.Н. Грам. совр. узб. лит. яз.-М.,-Л., 1960, 315–326-б.). Жардамчы атоочтор Н.А.Баскаков тарабынан ногой тилинде да жандоочтун составында берилип, эки топко бөлүнөт:

1. **Собственно послелогии (чыныгы (нака) жандоочтор** – А.К.).

2. **Послелогии, изолированные формы знаменательных частей речи** (маани берүүчү сөз түркүмүнөн изоляцияланган (обочолонгон) жандоочтор – А.К.). Биринчи тобундагылар азыркы абалдан алып караганда, кадимки эле жандоочтор, экинчи тобу болсо – жардамчы атоочтор. Алар ич ара 1. Вертикалдык; 2. Горизанталдык (аралаш) деп бөлүнөт (Грам. ног. яз. Фон. и морф. –Черкеск, 1973, 279–280-б.).

Белгилүү түрколог А.М.Щербак өзүнүн «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова. -Л.: Наука, 1987, 51–92-б.) аттуу эмгегинде

жандоочтор жана жардамчы атоочтор жөнүндө ар кайсы түрк тилдериндеги көптөгөн илимий изилдөөлөрдү терең анализдеп чыккандан кийин, бул эки грамматикалык категорияны (жардамчы атоочтор менен жандоочторду) бир категория катары, т. а., жандооч катары кароону ылайык көрөт. Анын пикири боюнча маани берүүчү сөздүн лексикалык маанисинин солгундаш деңгээлине жана грамматикализация процессинин жүрүш абалына жараша андан пайда болгон жандоочтор атоочтук жандоочтор, этиштик жандоочтор, жандооч-аффикстер деп бөлүнөт. Негизинен мындай классификациялар түрколог Н.К.Дмитриевдин көз карашынан улам колго алына баштайт (Дмитриев Н.К. Служебные имена в турецком языке. –В кн.: Советское языкознание. Ш. -Л., 1937, 129-б.).

А.М.Щербак тарабынан атоочтук жандооч катары каралган сөздөрдүн тобу (т. а. жардамчы атоочтор) түрколог-окумуштуулар Н.Е.Петров, М.Оразов, В.А.Исенгалиева, А.А.Коклянова, А.Турсунов ж.б. тарабынан атайын иликтенип, жандоочтордон ажыратылып берилген кадимки эле жардамчы атоочтор. Мунун өзү А.М.Щербактын жандоочторго берген төмөнкү мүнөздөмөсүнөн да, келтирилген мисалдарынан да даана көрүнүп турат: Ал атоочтук жандоочтор баштап адамдын дене бөлүктөрүн, органдарын билдирген сөздөр болгон дейт. Ошондой эле эмгекте көптөгөн жандоочтор менен кошо жардамчы атоочтор мисал катары берилген (Аталган эмгектин 51–92-бетерин караңыз). Демек, А.А.Щербак атоочтук жандооч деп караган сөздөрдүн бир тобу кадимки эле жардамчы атоочтор. Анткени түрк тилдериндеги изилдөөлөрдө (кыргыз тилинде А.Турсунов тарабынан) жандоочтор менен жардамчы атоочторду айырмалоочу негизги критерийлер иштелип чыккан.

Экинчиден, жардамчы атоочтор өз алдынча кызматчы сөз түркүмүнүн өзгөчө бир түрү катары жандоочтордон бөлүнүп каралат да, негизинен мейкиндиктеги абалына карата классификацияланат. Маселен, А.А.Коклянова өзбек тилиндеги жардамчы атоочторду: Служебные имена вертикального плана (вертикалдык пландагы жардамчы атоочтор – А.К.), служебные имена горизонтального плана (горизонталдык пландагы жардамчы атоочтор – А.К.) деп бөлөт (Коклянова В.А. Послелогои и служебные имена в узбекском языке. - Труды института языкознания. Т.1. –М., 1952, 205–212-б.). В.А.Исенгалиева да:

1). Вертикалдык пландагы жардамчы атоочтор: үст, бет, төбө, аст, түп ж.б.;

2). Горизонталдык пландагы жардамчы атоочтор: иш (кырг. ич), сырт, айлана, төңірек, алд, ар, соң, жан, тус (кырг. туш), кас (кырг. каш), маң (кырг. маңдай), жак, ар жак, бер жак, карсы (кырг. каршы);

3). Аралаш пландагы жардамчы атоочтор: орта, ара, аралык, бас (кырг. баш), бой ж.б. деп бөлүштүрөт (Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелогои в каз.яз. –Алма-Ата, 1957, 18–76-б.).

Кыргыз тилинде да жардамчы атоочтор 80-жылдары жандооч ж.б. лардан бөлүнүп чыгып, семантикалык жактан топторго бөлүнгөн. Ал жөнүндө жогору жакта кеп болгон.

Жардамчы атоочтордун табиятын тереңирээк ачуу максатында, анын кыргыз тил илиминде каралышына учкай токтолсок.

Кыргыз тил илиминдеги жардамчы атоочтор жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды 30-жылдардын акыры жагынан баштап тилибизде жарык көргөн грамматикалардан алсак болот.

Эскертүү: К. Тыныстановдун кыргыз тилинин морфологиясы. 5-6-жыл үчүн тил сабактары. –Б. 1996 (Ф., 1934) аттуу китебинде ошол учурдагы изилдөөнүн абалына жараша, «**Жардамчы атоочтор**» деген разделдин болушу мүмкүн эмес эле, бирок, биз күткөндөй, алар башка сөз түркүмүнүн составынан да орун алган эмес экен.

Алгачкы (30-жылдардын акырынан бери көздөй) грамматикаларда жардамчы атоочтор тактоочтордун составында жана «**Жардамчы сөздөр**» деген аталыштагы разделдин ичинде **бөлүкчө, жандооч, жардамчы этиш** ж.б. менен бирдикте баш аламан берилип келген. Маселен, У.Бактыбаевдин «Кыргыз тилинин морфологиясы» (-Ф., 1939, 94–95-б.) аттуу окуу китебинде жардамчы атоочтор «**Жардамчы сөздөр**» разделинде берилсе, К.Бакеевдин «Кыргыз тилинин грамматикасы» (-Ф., 1950, 129–133-б.) окуу китебинде тактоочтун составында берилет. Автор тактоочторду түп, туунду деп эки топко бөлүп, туунду тактоочтордун катарына **астында, үстүндө, артында** деген жардамчы атоочторду натуура киргизип койгон. Ушундай эле катчылык тактоочторду лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүдө да орун алат: орун тактоочко **алдында, артында, жанында** деген жардамчы атоочтор да кошулуп кеткен. Ал эми Ы.Жакыпов, С.Турусбеков, Д.Майрыковдун «Кыргыз тилинин грамматикасы» (1-бөлүм. –Ф., 1954, 219–220-б.) эмгегинде орун тактоочтун составында жардамчы атоочтор кеңири кирип калганын аталган китепте берилген фактыдан даана байкаса болот: «**Тактоочтордун бөлүнүшү. 1. Орун тактооч: андан, жогору, алдында, артта, төмөн, астында, ылдый, жанында, үстүндө, өйдө, артынан, четинде, артка**» (Аталган эмгектин 219–220-б.).

Акыркы жылдардагы грамматикалардын тактооч бөлүмүнөн мындай баш аламандыкты жолуктура албасак да, бул жерде бир нерсени (кээ бир жардамчы атоочтордун тактоочтук кызматта келерин) эске алуу зарыл. Бул жөнүндө кыргыз адабий тилинин грамматика-

сында» (-Ф.: Илим, 1980, 208–209-б.) төмөнкүдөй туура белгиленген: «Кээ бир жардамчы атоочтор тактоочтук функцияда колдонулат. Мындай учурда алардын алды жагында кыйышуу жолу менен байланышып турган иликтеги сөз болбойт. Маани жагынан башка сөздөргө көз каранды болбой, өзүнчө туруп эле толук маани берет. Алардын алгачкы конкреттүү мейкиндик мааниси абстракцияланып, жалпы эле орундук мааниси, кээде мезгилдик мааниси түшүндүрөт: **Башында** биз ушул кыштакта жашоочубуз. **Алдыда** дагы эле эл журт көрүнбөйт (Ч.А.). Акбар жулунуп **астыга** чыга калды (К.Бектенов). **Башынан** билем мен сени, Балыктын уулу Найманым (Токтогул)», – деген логикага туура келген түшүнүктү алабыз (Сөздөрдүн астын сызган биз – А.К.). Мындай учурда сөз түркүмүнүн өтүүчүлүгү (конверсия кубулушу) аттуу проблеманын бар экенин эске алышыбыз зарыл. Ал эми аталган маселе тил илиминде атайын илимий иликтөөнү талап кылган өзүнчө бир орчундуу проблемалардан. Мындай көрүнүш башка түрк тилдеринде да (маселен, казак тилинде) кезигет. Фактыга кайрылсак: В.А.Исенгалиева казак тилиндеги жардамчы атоочтордун (кыргыз тилиндегидей эле) кээде тактоочтук функцияда келерин айткан: «В составе некоторых служебных имен в притяжательной форме можно выделить слова, выступающие в функции наречия (тогда служебное имя не сочетается с родительным падежом предыдущего времени). Н.: Олар да **басында** көтөрүлүп артынан көнүшпү (И они в начале сопротивлялись, а потом согласились). Здесь **басында** (в начале) и артынан (потом) являются наречиями (Исенгалиева В.А. Служеб. имена и послелогов в каз.яз. –Алма-Ата, 1957, 19-б.).

Андан ары иликтөөгө алсак, аты аталган 1954-жылкы ошол эле грамматикада жогоруда тактооч катары берилген жардамчы атоочтор «**Жардамчы сөздөр**» деген разделдин өзүнчө бир тобунда «**башкаргыч**» деген ат менен кайра дагы берилет. «5. **башкаргыч: карай, көздөй, үстүндө, дейре, астында, чейин, артында, кийин, алдында, жанында, мурун**» (Аталган эмгек, -Ф., 1954, 219–220-б.). Келтирилген мисалдардагы биз астын сызган сөздөрдүн баары жардамчы атоочтор.

Ал эми зат атоочту өзүнчө сөз түркүмү катары кеңири изилдеген окумуштуу К.Дыйканов (К.Дыйканов. Имя существительное в кирг.яз. –Ф., 1955, 13–14-б.) жардамчы атоочторду кыргыз тилинде орундук, мейкиндик маанисиндеги кадимки эле зат атооч катары мүнөздөп, төмөнкү мисалдарды берет: **үст, аст, ич, тыш, алд, арт, жак, орто, каршы, баш, ара, орун, туш, кыр**, аяк ж. б. Андан ары автор бул сөздөрдү төмөнкүдөй мүнөздөгөн: «Эти существительные употребляются в роли послелогов в сочетании с предметными име-

нами и часто выступают в значении наречий. Они сочетаются с притяжательными аффиксами и формами пространственных падежей.

Эти слова с указанными аффиксами не могут выступать в предложении в роли дополнений, а всегда являются обстоятельствами времени и места» (Дыйканов К. Аталган эмгек, 13–14-б.).

Автордун жардамчы атоочторду жандоочтун ролунда келип, тактоочтук мааниде колдонулат деген аргументи бекеринен эмес, ал фактыга негизделген. Тактоочтук мааниде келишинин себеби, мисалдар менен бирдикте жогоруда берилди. Мындан сырткары жардамчы атоочтор жандоочтун составында бир категория катары берилип, же болбосо жандоочтун өзү деп таанылбаса да, ошо сыяктуу кабылдангандыгы түркологиялык адабияттардан маалым. Проф. Н.К.Дмитриев жардамчы атоочторду жандоочтордун категориясына киргизүү даана катчылык деп билдирип, анын себебин ал жандоочтор орустун предлогуна дал келүүчү, тиешелүү жөндөмөлөрдү башкаруучу өзгөрүлбөс кызматчы сөз түркүмү деп түшүндүрөт: «...это - существительные по форме (т.е. изменяемые) и послелогов по значению», – деген бүтүмгө келет (Дмитриев Н.К., Чистяков М.Н. Родной и русский языки в национальной школе. –М.: Учпедгиз, 1953, 64-б.). Ал эми Н.Е.Петров: «Служебные имена совпадая по значению с послелогов, по мере морфологической изоляции переходят в их разряд. Таким образом, группа служебных имен является базой обогащения послелогов, промежуточным звеном, своеобразной лабораторией для превращения именных форм в послелогов», – дейт да, айрым жардамчы атоочтордун бара-бара жандоочторго айланып кетишин автор мисалдар менен далилдүү, ишенимдүү берет (Грам. совр. якут. лит. яз. Фон. и морф. –М.: Наука, 1982, 410-б.).

Ал эми жандоочторду атайын өз алдынча кеңири изилдөөгө алган кыргыз окумуштуусу Ж.Мураталиева өзүнүн эмгегинин баш сөзүндө жардамчы атоочтор жөнүндө маалымат берүү менен бирге, жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп кароодо проф. Н.К.Дмитриевдин жогоруда белгиленген пикирин колдойт (Мураталиева Ж. Послелогов в кирг.яз. –Ф.: Киргизучпедгиз, 1958, 3–6-б.).

Кыргыз адабий тилинин грамматикасында (-Ф.: Илим, 1980, 207–221-б.) ушул проблемага окумуштуу-илимпоз А.Турсунов кайрылат. Ал кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун орчундуу маселелеринен маалыматтарды берет.

Жыйынтыктап айтканда, жардамчы атоочтор түрк тилдеринде (анын ичинде кыргыз тилинде да) бирде жандоочтун составында (Кононов А.Н. Грам. совр. узб. лит. яз. –М.,-Л., 1960, 314–327-б.; Кононов А.Н. Грам. совр. турец. лит. яз. –М.,-Л., 1956, 329–345-б.), бир-

де тактоочтун составында (Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. –Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1954, 219–220-б.), бирде жардамчы сөз катарында (Ошондо, 221–222-б.; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М.:Наука, 1986, 244–246-б.) колдонулуп келген. Айрым атайын иликтөөлөрдө жана кээ бир грамматикаларда жардамчы атоочтор нагыз өз маанисинде да изилдөөгө (анализге) алынган (Караңыз: Коклянова А.А. Послелогии служебные имена в узб. яз. –Труды ин-та языкознания АН СССР. Т.3, 1952; Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелогии в каз. яз. –Алма-Ата, 1957, 18–77-б.; Петров Н.Е. Служебные имена и послелогии в якут. яз. Автореф.канд.дисс. –Л., 1963, 17-б.; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. –Ф.:Наука, 1980, 407–415-б.).

Ал эми изилдениш мезгилине жана деңгээлине жараша жардамчы атоочторго кыргыз тил илиминде жана жалпы эле түркологияда төмөнкүдөй аныктамалар берилип келе жатат: алардын айрымдарына токтололу: С.А.Давлетов (Давлетов С.А., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морф.-Ф.: Мектеп, 1980, 49-б.) мындай дейт: «Кызматчы функцияда колдонулуп, илик жөндөмөсүндөгү сөздөр менен ажырагыс тутумдашкан, анын маанисин тактаган, башка сөздөр менен байланышына мүмкүнчүлүк берген зат атоочтор жардамчы атоочтор деп аталат». А.Турсунов «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» (-Ф.: Илим, 1980, 207-б.) жардамчы атоочторго төмөнкүдөй аныктама берет: «Алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүк милдетти аткарып, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү сөздөр **жардамчы атоочтор** деп аталат». Ушунун өзүндөй эле аныктама Б.Ө.Орузбаева, В.Закированын «Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгүндө» (-Ф.: Мектеп, 1981) берилет.

Жардамчы атоочторду ар тараптан терең анализге алып, изилдеген окумуштуу-илимпоз Н.Е. Петров экенин баса белгилегибиз келет. Себеби ал өзүнүн жардамчы атоочторго арналган эмгектеринде (Маселен: Петров Н.Е. Служеб. имена в якут. яз. –В кн.: Матер.первой науч. конф. молодых специалистов. Секция гуман. наук. –Якутск, 1961, с. 63–75; Петров Н.Е. Служеб.имена и послелогии в якут. яз. Автореф. канд. дисс. –Л.,1963, с.17; Петров Н.Е. О месте служеб. имен и послелогов в системе частей речи якут.яз. (К вопросу о классификации частей речи). –Труды ИЯЛИ якутского филиала СО АН СССР, вып.4(9). –Якутск, 1963, с.100–118) аларга жалпы түшүнүк берүүдөн сырткары, жардамчы атоочтордун атоочтук жана кызматчы функцияларын аныктоо критерийлери, жардамчы атоочтордун сүйлөм ичинде колдонулушу, жардамчы атоочтордун келип чыгышы сыяк-

туу алардын негизги маңызын, табиятын ачып берүүчү өзөктүү проблемаларга так, даана жана өтө кылдат токтолуп, натыйжада жардамчы атоочторго төмөнкүдөй алгылыктуу, таамай аныктама иштеп чыгат. Маанисин бузуп албаш үчүн аны орусча бердик: «Служебными именами (көмөк аттар) называется особая группа существительных, которые не имея самостоятельного предметного значения, употребляются преимущественно в составе изафета и в форме дательного, исходного, орудийного падежей могут выражать пространственные отношения» (Грамм. совр. якут. яз. Фон. и морф. –М.: Наука, 1982, 407-б.).

Бул макалада биз тарабынан жардамчы атоочтор жөнүндөгү өзөктүү деп эсептелген маселелер козголду. Макаланын көлөмүнө байланыштуу жардамчы атоочтордун сүйлөм ичиндеги милдети иликтөөгө алынган жок.

ЖЕТИ СӨЗҮНҮН ТҮЗҮЛҮШҮ, МААНИЛЕРИ, КОЛДОНУЛУШУ*

«Жети» сан атоочу байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде «йети», «йити» тыбыштык варианттарда колдонулуп келген, чыгыш теги боюнча уңгу түрүндөгү түрк сөзү. Бул сөз азыркы мезгилде морфологиялык элементтерге ажырабайт, бардык түрк тилдеринде айрым тыбыштык өзгөчөлүктөр менен учурайт. Эне тилибиздеги уңгу төл сөздөрдүн тыбыштык жана муун түзүлүш өзгөчөлүктөрүн илимий жактан иликтөөгө алган акад. Б.Ө. Орузбаева өзүнүн «Сөз» (-Б., 1994, 125–133) аттуу эмгегинде мындай СГСГ тибиндеги уңгу+мүчөгө жиктелбеген төл сөздөр сан жагынан 420ны түзөрүн айтып, сан атоочтон «жети» деген гана сөз бар экенин белгилеген. Ал этимологиялык, ж. б. тилдик анализдин негизинде ушул типтеги сөздөрдүн бир кыйласы алгачкы абалында СГС+Г түзүлүшүндөгү тарыхый туунду сөз болушу мүмкүн деген жыйынтык пикирге келет. Ушундан улам айрым улуу окумуштуулардын «жети» сан атоочунун этимологиясы жөнүндөгү гипотезаларын келтирип, аларды салыштырып талдап көрсөк: Г.Рамстедт *jeti je* (кырг. же - А.К.) «есть», «кушать» деген этиш сөздөн мүчө улануу менен, «палец-едок» – «палец для еды» деген маанидеги атооч сөз пайда болгон дейт. Ал эми М.Хартманн менен М.Рясянен *jeti jet* «дости-

* Байыркы кыргыз тарыхынын актуал. пробл. -Б., КТМУ, 2001, 153–156-б.

гать» (кырг. жет – А.К.) этишинен келип чыккан деп эсептешет: **jet - di>jeti** «достигнуто, готово». Акыркы этимология чындыкка жакындашат, ошондуктан айрым окумуштуулар, маселен, В.З.Панфилов бул пикирди колдойт (Бул жөнүндө караңыз: СИГТЯ, 1988, 169).

«**Жети**» сөзүнүн чыгыш теги боюнча пикирлерди жыйынтыктай келсек, акад. Б.Ө.Орузбаева менен окумуштуулар М.Хартманн, М.Рясянен, В.З.Панфиловдун ой-пикирлери бул маселе боюнча бир жерден чыкканын көрүүгө болот. Себеби алар «**жетти**» сөзүнүн уңгусу «**же**» эмес, «**жет**» (акад. Б.Ө. Орузбаева – СГС) деп белгилешет.

«**Жети**» сан атоочу «үч», «тогуз», «кырк» сандары сыяктуу эле байыркы мезгилдерден бери түрк элдери үчүн, кеңири масштабда алганда, Евразия, Аравия элдери үчүн ырым-жырымдык зор мааниси бар сан болгон (К.И.Петров. - Кит.: Ономастика Ср. Азии. -Ф., 1980, 149). Анын жөнөкөй эле бир далили болуп, Күл-Тегиндин эстелигинде «**жетти**» санынын жыш колдонулгандыгы эсептелет (Малов, ПДТП, 1951, 43).

«**Жети**» сан атоочунан морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен түрдүү маанидеги жаңы сөздөр (сөз түркүмдөрү жасалат). Өзгөчө, ал татаал сөздөрдүн 1-түгөйү катары келип, жаңы сөздөрдүн түзүлүшүнө негиз болот. «**Жети**» сан атоочунан:

1. Ырым-жырымдык маанидеги сөздөр уюшулган: **жети токоч (нан) баабедин; жети тыйын кудайы; жетинин бири кыдыр (макал); жетилик** - өлгөн кишиге багыштап, куран окулуп, эл чакырып жети күндөн кийин берилүүчү тамак (КТТС, 1969, 207) ж. б.

2. Жер-суу аттары уюшулган: Чаткалда **Жети-Сандаал тоосу, Жети-Сандык дарыясы бар (К.Конкобаев) «Манаста» Жети-Өзөн** деген жердин аты кезигет (Б.Ө.Орузбаева). **Жети-Агайны - Ош обл. Араван районундагы кыштак. Жетиген (жаңы аты - Ак-Жар) Токтогул районундагы кыштак. Жети-Өгүз Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районундагы өрөөндүн, суунун, кыштак, корук жер, марганец рудасы бар жер, көрүстөн, курорт, минералдуу булактардын жана райондун аттары (КСЭ, П т., 485, 487–488). Жети-Суу – ... тарыхый-географиялык аймак. Жети-Суу областы, Жети-Суу фронту (КСЭ, П т., 488–499).**

3. Адам аттары кезигет: **Жетикашкаев Ө., Жетикашкаева Н.** (КСЭ, П т., 485); **Жетимиш** (К.Калилов).

4. Фразеологизмдер (фразеологизмдерге идиомалар, макал-лакаптар, учкул сөздөр ж.б. да кирет) жолугат: а) **Жети атандын боорун (кубарын) же. Жети атасын таанытуу. Жети атасын көзүнө көрсөтүү. Жети каңтары бар (Сыйдан же жакшы тамак-аштан куру калтыра турган кербездиги, кур аяктыгы бар деген мааниде). Жети өмүрү жерге кирүү же Жети омурткасы жерге**

кирүү. Жети өлүп жерде калсам да (Амалым түгөнүп, айлам куруп калса да, мөгдүрөп эң айласыз абалда болсом да деген мааниде). Жети түндө (КТФС, 1980, 26-27; 102). б) Макал-лакаптар учурайт: Айла алтоо, акыл жетөө. Жер кулагы жети кат. Жигитке жетимиш өнөр аз. Жети өлчөп, бир кес. Жеринен оогонго жети жылы конуш жок. Жигит бир сырдуу, жети кырдуу. Жетимдин курсагы (карды) жети кат.

5. «**Жети**» санына байланыштуу дагы түрдүү аталыштар кезигет: **Жети кашка - семигранная плеть; жетинин айы же майбилек ай - ноябрь; Жетиген (Жети Аркар, Жети Каракчы) - Большая Медведица. К.Сейдакматов Жетиген сөзү жети хан** деген эки сөздүн биригишинен келип чыккан дейт (К.Сейдакматов. КТКЭС, 1988, 94–95); **Жетиген кыям** - положение Большой Медведицы к северо-западу от Полярной звезды (Юд., КРС, 1965, 28, 68, 252); **жетиген** - кыргыздын бир уруусунун аты; **жети ата** - ата-баба, түпкү тек; **жетилик** - ойноло турган картанын жети очколуу кагазы (КТТС, 1984, 335); **жети асаба** – Жети асаба туу алып, Жер майышкан кол алып («Манас»).

ТАКТООЧ СӨЗ ТҮРКҮМҮ ЖӨНҮНДӨ*

Тактоочтор маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн ичинде негизги орундардын бирин ээлейт. Себеби алар толук өз алдынчалыкка ээ болгон, сөздүк составды байытууда чоң роль ойногон, кепте колдонулуш диапозону кең келген сөз түркүмү.

Тактоочтун негизин тубаса тактоочтор түзөт. Бирок анын составы дайыма туунду тактоочтор, башка тилден кабыл алынган, калканган сөздөр аркылуу толукталып турат. Тактоочтордун келип чыгышы жөнүндө Б.М.Юнусалиев мындай дейт: «Тактоочтор өтмө сөз түркүмү болуп саналат. Алар башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык, морфологиялык, синтаксистик амалдар менен пайда болгон». Андан ары ушул эле автор «Тактоочторду уюштура турган атайын мүчөлөр болбойт. Башка сөз түркүмдөрүндө ар түрдүү мүчөлөр аркылуу жасалган формалардан морфологиялык тактоочтор категориясы келип чыккан»¹, – деген пикирин ортого салат.

* Непрерывное образование в новом информационном пространстве (Материалы междунар. научно-практич. конф.). Ч.2. -Б., 2002, с. 538–544.

Дегеле ушул айтылгандардан улам жана башка бөтөнчөлүктөрүн эске алуу менен бирге, кыргыз тилиндеги тактоочтор маселеси бир караганда жөнөкөй көрүнгөнү менен, башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган ички көптөгөн өзгөчөлүктөргө ээ болгон сөздөрдүн тобун, түркүмүн түзөт десек жаңылышпайбыз. Тактоочтордун ар бир өзгөчөлүгү өзүнчө илимий изилдөөнү пайда кылган маселеден болуп саналат. Алардын айрымдарына токтолсок.

Кыргыз тилиндеги (дегеле түрк тилдериндеги) тактоочтордун жаралыш, пайда болуш процесси бир кылка болгон эмес. Алардын айрымдары кийинки доордун продуктусу болсо, кээ бирлери тарыхтын тереңине такалгандыктан, андан ар кайсы доордун (мезгилдин) морфологиялык каражаттарын байкоого болот. Болгондо дагы чыгыш теги боюнча түрдүү морфологиялык каражаттар биринин үстүнө экинчиси кабатталып уланып, мисалы, **мурдатан** тактоочуна жатыш жана чыгыш жөндөмө мүчөлөрү уланса, **жогортодон** тактоочуна барыш, жатыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрү жалганып, кээде ал каражаттардын орун тартиби тилдин эрежесинен сырткары бөтөнчө бир орун тартипте жайгашкан учурлары кезигет. М.: **түндөсү, эртеси** тактоочторун алсак, мында мүчөлөрдүн орун тартиби бузулуп, таандык (–сы) мүчөдөн мурун жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү келди. Эреже боюнча I-таандык мүчө, андан кийин гана жөндөмө мүчөсү келиши керек эле. **Каадасынча, мурункусунча** деген тактоочтордо сөз жасоочу –**ча** мүчөсү уңгудан кийин орун албай, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдөн (таандык –**сы**, жөндөмө –**н**) кийин келип калды. Жогорудагы көрүнүштөр тактоочтун өз алдынча маани берүүчү сөз түркүмү катары калыптануу процессинде анын кайсы сөз түркүмүнөн пайда болгонунан, сүйлөм ичинде бир нече доорлор арасында кандай милдет аткарып келгенинен, эң баштапкы лексикалык маанисинде колдонулганда ага уланган мүчөлөр лексикалашып кетип, ушул абалында уңгу катары кабыл алынып, бир кыйла мезгил, а балким доорлор өткөндө ага дагы башка мүчөлөр жалганып отуруп, азыркы кыргыз, ошондой эле түрк тилдериндеги тактоочтордун ички түзүлүшүндө түрдүү морфологиялык каражаттар орун алганынан кабар берет. Айтылган ой-пикир жеткиликтүү болсун үчүн дагы мындай аргумент келтирели. Маселен, атоочтон пайда болгон тактоочтордун бир өзгөчөлүгү, алардын составында бир нече мүчө кабатталып көп баскычтуу болуп келиши мүмкүн. Мындай көп баскычтуу болуп мүчөлөрдүн биринин үстүнө бири кабатталып келишинин себеби, көпчүлүк учурда жөндөмө формаларынын лексикализацияланышы (б.а. уңгу менен мүчөнүн ширелишип кетип, ошол абалында уңгу катары кабыл алынып, ошондуктан кайра дагы мүчө жалганууга

жөндөмдүү болушу) менен түшүндүрүлөт. Салыштырыңыз: **тышкары - тышкарыда; башта - баштатан, баштатадан, баятан – баятадан ж. б.** Мындай учурларда, кээде атооч жана этиш сөз түркүмдөрүндөгү мүчөлөрдүн негизинен туруктуу, бузулгус орун тартиби тактоочтордо бузулушу мүмкүн. Анын себеби лексикализация процесси тактоочтордо морфологиялык көрсөткүчтөрдүн (мүчөлөрдүн) орун тартибин бузат. М.: **кечиндеси, кышындасы.** (Эреже боюнча таандык мүчө мурда, жөндөмө мүчө кийин келүү керек эле. Салыштырыңыз: **үйүндө, айылында**).

Азыркы кыргыз тилиндеги, ошондой эле жалпы түрк тилдериндеги тактоочтор, белгилүү түрколог-окумуштуу А.М.Щербак,² Л.Н.Харитонов,³ Л.С.Левитская,⁴ С.А.Давлетов⁵ ж.б. тарабынан кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу эле өзгөрүлбөс, туруктуу (неизменяемая часть речи) сөз түркүмү катары аныкталат. Тактоочтор өзгөрүлбөстүгү, сырткы формасынын туруктуулугу боюнча атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнө карама-каршы коюлат. Себеби атооч жана этиш сөз түркүмдөрүндө сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчөлөр өтө «кандуу» кыймылдуу болушат, б.а. тигил же бул грамматикалык класстын (категориянын) парадигмасы менен эркин жана баштан аяк толук өзгөрө алат. Ал эми тактоочтордун структурасында сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчөлөр болгондугуна карабастан, атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнүн мүчөлөрүндөгү маани аларда жок. Ошондой эле анын дагы бир далили болуп тактоочтордун парадигма боюнча толук өзгөрбөгөндүгүн айтса болот. М.: **жогорудан, төмөнтөн** деп айта алсак, **дайым, дароо** деген тактоочторго бул мүчөнү улай албайбыз. Же болбосо, **тезинен** деп айта алсак, **акырынынан** деп айта албайбыз ж. б. у. с. Ошондуктан дегеле түрк тилдеринин сыпаттама грамматикаларындагы тактоочтордун тубаса жана туунду болуп бөлүнүшү – эң туура чечилген маселе.

Грамматикалык категория катарында тактоочтордун басымдуу бөлүгү чыгыш теги боюнча кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу эле атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнөн пайда болушкан. Анын бир далили катары этимологиялык анализ эсептелсе, экинчи далили болуп тактоочтордун структурасындагы рудимент катары орун алып келаткан (биз жогоруда сөз кылган) түрдүү (көбүнчө жөндөмө) мүчөлөр эсептелет. Себеби бул мүчөлөр азыркы мезгилде атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнө активдүү жалгашып келет.

Атооч жана этиш сөз формаларынын тактоочко өтүшү өтө жай процесс болгон. Ушуга байланыштуу көпчүлүк түрколог-окумуштуулар тактоочтор маани берүүчү сөз түркүмүнөн кызматчы сөз түркүмүнө өтүүдө өткөөл категория катары функцияны аткарат деп

эсептеген. Бул көз караш кандайдыр бир деңгээлде туура болгону менен, акад. В.В.Виноградовдун ушул пикирге карата киргизген тактыгы орундуу. Себеби В.В.Виноградов⁶ туура белгилегендей, сөз түркүмдөрүндөгү бардык эле сөздөр кайсы бир учурда тактоочко өтүп, анан кызматчы сөз түркүмүнө айланып кетпейт, же болбосо тактоочтордун өздөрү жөнүндө сөз болгондо, алардын баары кызматчы сөз түркүмүнө өтүп кетпейт. Лексикалык мааниси жол бергендери гана жана жаңы синтаксистик функцияны аткара турган шартка туура (дал) келип калгандары гана кызматчы сөз түркүмдөрүнө өтө алышат. Мына ушул учурда сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүк процесси байкалат. Ушундан улам айрым тактоочтор кээ бир сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдөй эле өткөөл этапты башынан кечирүүдө десек туура болот. Сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү жөнүндө С.А.Давлетов мындай деген:⁷ «Кээ бир учурда түрк тилдериндеги тактоочторду башка сөз түркүмүнөн так ажырата коюу объективдүү түрдө кыйын болуп калат, анткени тактоочту башка сөз түркүмүнөн дароо эле ажырата коюу үчүн колдонулуучу бир белгинин табуу өтө кыйын. Себеби кыргыз тилиндеги тактоочтор тарыхый жагынан башка сөз түркүмдөрү менен байланыштуу болгондуктан, уңгу түрдө гана эмес, сөз жасоочу аффикстер жалганып турган учурда да бир катар сөз түркүмдөрү менен форма жактан окшош келет. Анын үстүнө бир катар сөздөрдүн белгилүү бир сөз түркүмүнүн касиетине ээ болбостон, бир нече сөз түркүмүнүн касиетине ээ болгон учурлары да кездешет» - деп, **чын**, **жакын**, **алыс** деген сөздөрдү мисалга келтирет. 1. Калпты чындай айтса, **чын** чычайып чыга качат (**чын** - зат атооч). 2. Сен **чын** айттыңбы? (**чын** - тактооч). 3. **Чын** сырым ушул (**чын** - сын атооч) ж.б. Демек, бул фактылар айрым сөздөрдүн бир нече сөз түркүмүнүн касиетине ээ болорун көрсөтөт. Ошондуктан мындай сөздөрдү шарт эле бул же тигил сөз түркүмүнө кирет деп кесе айтуу мүмкүн эмес сыяктанат, - дейт С.Давлетов.

Ушундай эле көрүнүштү башка түрк тилдеринен да кезиктирүүгө да болот. Мисалы, башкыр тилинде аларды лексика-грамматикалык омонимдер катары кабыл алышат: «Среди наречий выделяется так же небольшая группа лексико-грамматических омонимов типа **якшы** «хороший», **буш** «пустой», «даром», «бесплатно», которые одинаково регулярно функционируют в рядах и прилагательных и наречий».

Ушул проблемага карата (сөз түркүмүнүн өтүүчүлүгү жөнүндө) А.М.Пешковскийдин мыкты пикири бар:⁸ «Процесс этот вечен в языке, и в тех случаях, когда процесс для данного слова закончен, когда оно уже перешло в новую категорию, мы конечно, никакой «переходности» не видим. Но когда переход совершается на наших глазах, когда

длинный процесс перехода своей серединой занял как раз переживаемую нами эпоху, тогда мы остаиваемся в недоумении над словом и не знаем, к какой части речи его отнести». Бул пикир кыргыз тилинин фактысына да туура келет. Мындан төмөнкүдөй жыйынтык келип чыгат: Түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы чек али таптак болуп азыркы мезгилге чейин ажыратыла элек. Бул болсо грамматикалык класстар менен разряддардын калыптануу процесси али бүтө электигин айгинелейт.

Эми тактоочтордун кызматчы сөз түркүмдөрү менен жакындыкты түзө турган касиеттери жөнүндө да кеп кылып өтөлү.

Тактоочтор төмөнкү белгилери боюнча кызматчы сөз түркүмдөрү менен окшоштукту, жакындыкты түзөт:

Биринчиден, чыгыш теги жагынан алардын басымдуу бөлүгү кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу эле атооч жана этиш сөз түркүмдөрүнөн пайда болушкан. (Аз сандагы тубаса тактоочтор менен башка тилдерден кабыл алынган бирин-экин (**оболу**, **дароо** сыяктуу) тактоочторду кошпогондо), экинчиден, тактоочтор кызматчы сөздөргө грамматикалык структурасынын жакындыгы менен окшошот, тактап айтканда, кызматчы сөз түркүмдөрү сыяктуу эле тактоочтор «жандуу», активдүү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн парадигмасы менен өзгөрбөйт. үчүнчүдөн, функционалдык маани-маңызынын жакындыгы менен бири-бирине окшошот, б.а. тактооч маани берүүчү сөз түркүмү болсо дагы, экөө тең жардамчы сөздүк функция сыяктуу кызмат аткарат.⁹ Анын себеби кызматчы сөздөр «негизги сөз түркүмүнө кошумча грамматикалык маанилер алып келүүчү сөз топтору»¹⁰ болсо, тактоочтор кыймыл-аракетке түрдүү кырдаалдык маани кошот.

Тактоочтор маанилик жактан да ар түрдүү экени белгилүү. Ошондуктан алардын бир катары орунду, мезгилди, себепти, максатты билдирсе, экинчи бир тобу сын-сыпатты, сан-өлчөмдү билдирет. Мына ушундай маанилик өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу алар 2 чоң топко бөлүнөт:

1. **Бышыктагыч тактоочтор**, булар ич ара мезгил бышыктагыч тактоочтор, орун бышыктагыч тактоочтор, себеп жана максат бышыктагыч тактоочтор.

2. **Аныктагыч тактоочтор**, булар ич ара сын-сыпат, сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор болуп бөлүнөт.

Булардын ар бири жөнүндө айтып отуруунун зарылдыгы жок. Алар кең-кесири атайын иликтөөлөрдө, тиешелүү грамматикаларда берилген.

Бирок кыргыз тилиндеги тактоочтордун бардыгы эле жогорудагыдай болуп таптак бөлүнүшкө ээ экен деп түшүнүүгө болбойт. Айрым тактоочтор кандай сөздөр менен айкалышып келгенине байла-

ныштуу сүйлөмдө ар башка мааниде колдонулуп калышы мүмкүн. Салыштырыңыз: Бул сөздүн төркүнүн ал **ошондо** эле түшүнгөн («Аалам»). Досунун үйүнө кире калса, баягы бейтааныш кыз да **ошондо** экен (жомоктон). 1-сүйлөмдө **ошондо** тактоочу качан? деген суроого жооп берип, мезгил тактоочтун милдетин аткарса, 2-сүйлөмдө ушул эле сөз кайда? деген суроого жооп берип, орун тактоочтун милдетин аткарды, же болбосо: Айласы кеткен адамдар **ары-бери** (кайда?) урунуп пайда чыкпагандан улам тим болушту («Аалам»). Аскерлер команда болор замат ары-бери (кантип?) жыйнала салып жүрүп кетишти («Кыргыз Руху»). 1-сүйлөмдө **ары-бери** тактоочу орундук маанидеги этиш менен айкашып келип, орун бышыктоочтук милдетти аткарды, 2-сүйлөмдө андай маанидеги этиш менен айкашпай, **бат, тез, ылдам** деген тактоочко маанилеш болуп келип, аларга синонимдик катышты түзүп, сын-сыпат аныктагыч тактоочтун милдетин аткарып калды.

Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр себеп жана максат бышыктагыч тактоочтор тобуна кирген **аргасыздан, эркисизден, атайын, атайлап, жиндиликтен** деген сөздөргө да тиешелүү. Булар да айкалышып келген сөзүнө байланыштуу бирде өзүнүн аталган негизги тобуна кирсе, бирде сын-сыпат тактоочтун маанисинде колдонулуп калат. Мындай кубулуш башка түрк тилдеринде да байкалат. Мисалы, башкыр тилинде бир эле тактоочтун ар кыл семантикалык топко киришинин себеби тактоочтун көп маанилүүлүгү менен түшүндүрүлүп: «Некоторые наречия имеют полисемантический характер. Их конкретное значение можно определить лишь в контексте. Так, наречие **артабан** употребляется в значениях «туда, дальше» и «в дальнейшем» т.е. может обозначать, как место, так и время действия, наречия **ары-бери** «туда-сюда» «кое-как», **өйбөрөнсэ** «в каждом доме», «из дома в дом» совмещают в себе значения места и образа действия, а наречие **башкаса** «по-иному», «в другой раз» - уподобления и времени и т.д. Все это говорит об условности деления наречия на семантические разряды»¹ деген ой айтылса, якут тилинде көпчүлүк мезгил тактоочтун келип чыгышы орун тактоочтун маанисинин өзгөрүүгө дуушар болушу менен байланыштырылат: «Многие наречия времени произошли из наречий места, путем переосмысления или переноса значения»². Тактоочтордогу мындай көрүнүштөрдү С.А.Давлетов өзүнүн монографиясында төмөнкүдөй мүнөздөгөн: «Кээ бир сөздөрдүн мезгил тактооч менен орун тактоочтун, кээ биринин орун тактооч менен сын-сыпат тактоочтун маанисинде колдонулушу, кай бир сөздөрдүн маани жактан жогоркулардан да татаалыраак келип, орун, мезгил, сын-сыпат тактоочтун аралыгында турушу бул кате-

гориянын (тактоочтун) өсүү-өнүгүү абалында экендигин көрсөтөт»³ – деп белгилеген.

Кыргыз тилинде тактоочтук мааниде келген бир нечелеген фразеологиялык бирдиктер да бар. Алар, биринчиден, туруктуу сөз айкашы болгондуктан, жазуу учурунда да, сүйлөөдө да бир калыпта туруп, олуттуу өзгөрүүгө учурабайт. Айрымдарынын гана орун тартиби алмашылып калышы ыктымал. М.: **ачып көздү жумгуча – көз ачып жумгуча**. Экинчиден, тактоочтук фразеологиялык бирдиктер өтмө маанини туюндургандыктан, бир гана түшүнүктү билдирип, ошондуктан бир гана сөзгө (тактоочко) же синоним, же антоним болуп түшөт. үчүнчүдөн, тактоочтук фразеологиялык бирдиктер сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин (бышыктоочтун) аткарат. Сөзүбүз куру болбос үчүн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнөн»⁴ (КТФС) алынган айрым тактоочтук фразеологиялык бирдиктерди талдоого алып көрсөк: **Аттын кашкасындай** – дапдаана, ачык, таанымал. Муну **аттын кашкасындай** белгилеп кой. Биздин милдет кимдин эмнеге көбүрөөк кызыгарын, анын жөндөмдүүлүгүн **аттын кашкасындай** билип, ага туура багыт берүү («Жаш ленинчи») (КТФС, 43-б.). Асты сызылган туруктуу сөз айкашы, биринчиден, орун тартибин өзгөртүп жиберүүгө мүмкүн болбогон тактоочтук фразеологизм болуп саналат. Экинчиден, ал **ачык, так** тактоочуна синонимдик катышты түзөт. Үчүнчүдөн, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат. Себеби бул фразеологиялык бирдик сын-сыпат аныктагыч тактоочко кирет.

Жети түндө – абдан кеч, караңгыда, түндүн бир убагында. **Жети түндө** мында эмне кылып жүрөсүң? **Жети түндө** аны кайдан издеп табабыз? («Ала-Тоо») (КТФС., 102-б.). Аталган туруктуу сөз айкашы **кеч** деген сөзгө синоним болуп, **эрте** тактоочуна антоним болуп, **качан?** деген мезгил бышыктагыч тактоочтун суроосуна жооп берип, сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарды. Калган фразеологиялык бирдиктер деле так ушундай талдоого алынат: **Карга бок чокуй электе** – таң азандан, абдан эрте, таң заарынан. **Карга бок чокуй электе** келдим (КТФС, 150-б.). Салыштырыңыз: уйг. Карга карк дэместе (рано утром)⁵.

Айта-буйта дегиче – бир заматта, көз ачып жумганча, дароо, арыдан бери, өтө тез. **Айта-буйта** дегиче, Эр Бакайдын жанына чаап чыгып барышты («Манас»). **Айта-буйта** дегиче, ачып көздү жумганча алып жетип барайын («Эр Төштүк»). **Ана-мына дегиче, ачып көздү жумганча** айлына жетип келгени («Эр Төштүк»). **Андай-мындай дегиче, кумурска жайнап кетти эле** («Эр Төштүк») (КТФС, 25-б.). Салыштырыңыз: башк. күз асып йомганса; өзб. күз очип йумгунча; уйг. көз йумуп ачкыче⁶ ж. б.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдирүү үчүн колдонулган, ошондуктан ар башка семантикалык маанини камтууга жөндөмдүү болгон, атооч менен этиш сөз түркүмдөрүнө морфологиялык жактан дээрлик өзгөрүлбөгөндүгүнө байланыштуу карама-каршы коюлган, синтаксистик жактан бышыктоочтук милдет аткарган сөздөр болуп саналат.

Адабияттар:

1. Юнусов Б.М. Кыргыз диалектологиясы. -Ф.: 1971, 195-196-б.
2. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). -Л.: Наука, 1987.
3. Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. -Якутск, 1944.
4. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. -М., 1976.
5. Давлетов С.А. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Ф., 1960.
6. Виноградов В.В. Русский язык. -М.-Л., 1947, 394-б.
7. Давлетов С.А. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Ф., 1960, 28-б.
8. Пешиковский А.М. Русск. синтаксис в науч.освещении. -М., 1956, 142-143-б.
9. Щербак А.М. Аталган эмгек, 8-10-б.
10. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Б., 1997, 275-б.
11. Грамматика совр. башкирского литературного языка.-М.: Наука, 1981, с.199.
12. Грамматика совр. якутского литературного языка. -М.: Наука, 1982, 146-б.
13. Давлетов С.А. Аталган эмгек, 27-б.
14. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. -Ф.: Илим, 1980.
15. Щербак А.М. Аталган эмгек, 38-б.
16. Ошондо, 38-б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАҢЫ КЫСКАРТУУЛАР (АББРЕВИАТУРАЛАР)*

Кыргыз тилиндеги жаңы кыскартуулар (аббревиатуралар) жөнүндө кеп кылуудан мурун, алардын табиятын тереңирээк түшүнүү максатында аббревиатура термининин чыгыш тегине, ага берилген түшүндүрмөлөргө, аныктамаларга назар салсак.

Аббревиатура – (лат. кыскартуу) эң алгач античный жазууларда пайдаланылган, кийинки этапта түрдүү кол жазмаларда да колдонула

* Азыркы кыргыз тилинин жаңы адабиятынын актуал. маселелери. (Проф. Н.Бейшенеевдин 70 жылдык мааракесине арналган ил.-теор. конф.). -Б., 2002, 32-39-б.

баштайт. (Античный – байыркы, эзелки деген маанини туюндуруучу Байыркы Греция, Байыркы Рим менен байланыштуу колдонулган термин. (КСЭ, 244-245-б.). Башында римдиктер аббревиатураны (кыскартылган сөздөрдү) энчилүү аттарды жазууда гана сөздүн башкы тамгасын кыскартып (G – Caius, Q - Quintus) колдонушса, кийинчерээк башка түрдүү сөздөрдү кыскартып колдонууга өтүшкөн (COS – Consul, VC - Virciarissimus). Мындан сырткары аббревиатураны өлчөм жана салмак бирдиктерин кыскартууда колдонушкан (CA, 5-б.).

Аббревиатура терминине орус тилиндеги сөздүктөрдө төмөнкүдөй түшүндүрмөлөр берилген. 1. Аббревиатура (Сложносокращенное слово). Слово, составленное из сокращенных начальных элементов (морфем) словосочетания. Русск. Наркомпрос < народный комиссариат просвещения, сельмаг < сельский магазин. 2. Инициальный тип сложносокращенных слов, акроним. Слово, образованное путем сложения начальных букв слов или начальных звуков. Русск. СССР, КПСС, ВАСХНИЛ (Ахманова, с. 27.).

Аббревиатура (итал. Abbreviatura – сокращение). 1. Слово образованное сокращением словосочетания и читаемое по алфавитному названию начальных букв (РСФСР, ЦДСА) или по начальным звукам (ТАСС, ВУЗ) слов, входящих в него. 2. См. Сложносокращенные слова. Сложносокращенные слова – слова, образованные сложением начальных элементов составных наименований (комсомол – Коммунистический союз молодежи) (СЭС, с. 8.).

Аббревиатура – (ит. abbreviatura < лат. Brevis - краткий) – сложносокращенное слово, образованное из начальных букв или из начальных элементов словосочетания, например, АТС (автономная телефонная станция), сельмаг (сельский магазин) и т.д. (СИС, с. 7.).

Аббревиатурага кыргыз тилинде жарык көргөн сөздүктөрдө төмөнкүдөй мүнөздөмө берилген: «Аббревиатура, кыскартылган сөздөр – аббревиатура, аббревиация, сокращенные слова» (1. Сөз айкашынын башкы муундарынан кыскартылып түзүлгөн сөздөр: комсомол – Коммунистический союз молодежи; 2. башкы тыбыштарынан кыскартылган татаал сөздөр: КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза; БК – Борбордук Комитет; 3. эки же андан ашык компоненттен турган татаал терминдердин башкы сөзү кыскартылып, калгандары кыскартылбай алынган сөздөр: партбюро – партиялык бюро, профсоюз - профессионалдык союз) (Орузбаева, Закирова, 5-б.).

«Аббревиатура 1. Кыскартуу жолу менен түзүлгөн татаал сөздөр» (мисалы: КПСС, ВЛКСМ, райком, райатком) (КТТС; 18-б.).

Аббревиатураларга ар түрдүү мүнөздөгү сөздүктөрдө берилген түшүндүрмөлөрдөн, мүнөздөмөлөрдөн улам, ошондой эле кыргыз тил или-

минде алардын изилдениш мезгилине жана деңгээлине жараша төмөнкүдөй аныктамалар берилип келе жатканын белгилөөгө болот: М., И. Асылбеков: «Башкы тыбыштары же муундары алынып, бир нече сөздөрдөн түзүлгөн сөздөр кыскартылган сөздөр болот» (Асылбеков, 42-б.) деп жазса, К. Бакеев: «Мекеме, уюм, органдар жана башкалардын бир нече сөздөн турган татаал аттары башкы тыбышынан, же муунунан кыскартылып айтылса, кыскартылган сөз болот» (Бакеев, 41-б.) деп белгилейт.

Ж. Шүкүров 1-аныктаманын түшүнүксүз жана өтө примитивдүү түзүлгөнүн туура сынга алса, 2-аныктаманын ичине айрым сөздөр: сельсовет, профсоюз, литфонд, авиапочта, сельпо, райпо, Кыргыз ССРи, районо ж.б. сыяктуулар камтылбай каларын туура көрсөткөн (Шүкүров, 18-б.).

Татаал сөздөрдү атайын илимий иликтөөгө алган Ж. Шүкүров аббревиатураларга төмөнкүдөй аныктама берет: «Толук маанилүү татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн түзүлгөн сөздү кыскартылган татаал сөздөр деп айтабыз» (Шүкүров, 16-б.).

Кийинки эмгектерде төмөнкүдөй аныктамалар берилип келүүдө: «Татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн түзүлүп, ошол эле мааниде колдонулган сөздөрдү кыскартылган татаал сөздөр деп айтабыз» (КАТГ, 107-б.).

«Бир нече сөздүн айрым бөлүктөрүнөн же тыбыштарынан (тамгаларынан) кыскартылып алынып, белгилүү бир маанини билгизген, оозеки, жазуу речинде кадимкидей колдонула берген сөздөр кыскартылган сөздөр деп аталат» (Давлетов, Кудайбергенов, 35-б.).

«Татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн кыскартылса да, ошол эле маанини берүү үчүн колдонулган сөздөр кыскартылган сөздөр деп аталат» (Давлетов ж.б. 113-б.).

«Бир нече сөздүн айрым бөлүк же тыбыштарынан кыскартылып жасалган сөздөр кыскартылган сөздөр деп аталат» (Абдувалиев, Садыков, 36-б.).

Бул берилген аныктамалардын ар биринин мазмунунан кыргыз тилиндеги аббревиатуралардын түрдүү этаптагы изилдениш тарыхынан, азыркы мезгилдеги иликтениш абалынан кабар ала алабыз. Саналып берилген аныктамалардын ичинен, биздин пикирибизче, жаңы аббревиатуралардын маани-маңызын ачып бере ала турганы, толугу С. Давлетов, С. Кудайбергенов тарабынан түзүлгөн 1980-жылкы «Азыркы кыргыз тили». Морфологиядагысы (36-б.).

Аббревиатуралардын чынында эле түпкүлүгүндө кыргыз тилине мүнөздүү эместигин төмөнкү эмгектен алынган цитаталар аркылуу белгилегибиз келет. Ж. Шүкүров: «Кыскартылган татаал сөздөр кыргыз тилиндеги жаңы көрүнүштөрдүн бири болуп эсептелет. Бул сөздөр кыргыз тилине улуу орус элинин пайдалуу таасири аркылуу келип кир-

ди. Кыскартылган татаал сөздөр да орус тилинен кирген башка сөздөр сыяктуу, кыргыз тилин байытууга, анын лексикасын өркүндөтүүгө жардам берип жатат» (Шүкүров, 16-б.) деп белгилеген болсо, ЖОЖдор үчүн чыккан грамматикаларда: «Кыскартылган сөздөр кыргыз адабий тилинде эреже катары Октябрь революциясынан кийин улуу орус тилинин жагымдуу таасири аркылуу пайда болду» (Давлетов, Кудайбергенов, 36-б.).

«Мурун кыргыз тилинин сөздүк составында кыскартылган татаал сөздөр болгон эмес. Булар орус тилинин түздөн-түз таасири менен пайда болду. Ошондуктан алар кыргыз тилиндеги неологизмдердин катарына кошулат» (КАТГ, 107-б.) деген туура пикирлер айтылып келген.

Кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүккө ээ болушу менен, анда болуп өткөн коомдук-саясий, экономикалык ж.б. өзгөрүүлөр кыргыз тилине, анын лексикасына өз таасирин тийгизбей койгон жок. Тилибизде мурдатан колдонулуп жүргөн аббревиатуралар менен катар, 90-жылдан кийинки мезгилде алардын нукура кыргыз сөздөрүнөн кыскартылып жасалышы активдеше баштады. Ушундан улам Совет мезгилиндегиден айырмаланып, Кыргыз мамлекетинин жаңы доорунда аббревиатуралар жагдайында кандай өнүгүүлөр, өзгөрүүлөр болууда деген закондуу суроо туулат. Бул суроого төмөнкүдөй жооп берүүгө болот: 1-ден, Союз мезгилиндеги бардык кыскартуулар четке кагылган жок. Алардын бир бөлүгү ошол доорду чагылдырган эскирген историзм, архаизм сөздөрүнө айланса, мисалы, СССР, КПСС, ВЛКСМ, ТАСС, ДОСААФ, ЦДСА, колхоз, совхоз, вуз, (азыр ЖОЖ), ПМК (азыр МКК – механизацияланган көчмө колонна) ж.б., 2-бир бөлүгү бүгүнкү күнгө чейин тилибизде мурдагы калыбында эле активдүү колдонулуп келе жатат. Мисалы, АКШ (АКШ, Германия, Англия, Франция ж.б. өлкөлөрдүн ИИМинин системасындагы тектеш окуу жайлар менен алака түзүп, алар менен тажрыйба алмашып турабыз. «Эркин-Тоо», 2000, сентябрь), НЛО – неопознанный летающий объект (Азыркы мезгилде НЛО жөнүндө эл арасында түрдүү сөздөр жүрүүдө. – «Кыргыз руху», 1996, ноябрь). Юрфак (Дюшөмбаев Кудайберген деген жигитибиз юрфакты бүтүргөн, азыр аспирантурада окуусун улантууда. – «Эркин-Тоо», 1996, №30).

СЭВ – Совет экономической взаимопомощи,

АЗС – автомобильная заправочная станция (Ушул күндө Бишкекте 44 стационардык типтеги АЗСтер (автомай станциялары) иштеп жатат. – «Эркин-Тоо», 2000, март).

АПТ – Агенство пассажирских транспортов (Зарыл болгон маалыматтарды Бишкек шаардык АПТдан төмөндөгү дарек боюнча алууга болот. – «Кыргыз туусу», 2000, март). МТС (МТСтер

бүгүнкү күндө өз милдеттерин толук аткара албай калышты. - «Кыргыз туусу», 1998, май).

Универмаг (Борбордук «Айчүрөк» универмагы мезгилинде чоң бир коомдук жай эле. - «Аалам», 1995, август) ж. б.

2-ден, бир топ кыскартылган сөздөрдүн мурдагы аталышы да, кийинки аталышы да параллель колдонууда:

<u>Эскиси:</u>	<u>Жаңысы:</u>
ГАИ (Гос.автоинспекция)	МАИ (Мамлекеттик автоинспекция)
ООН (Организация объединенных наций)	БУУ (Бириккен улуттар уюму)
ЦРБ (Центральная районная больница)	БРО (Борбордук райондук оорукана)
НТЦ (Научно-технический центр)	ИТБ (Илимий-техникалык борбор)
ЦНБ (Центральная научная библиотека)	БИК (Борбордук илимий китепкана)
МВД (Министерство внутренних дел)	ИИМ (Ички иштер министрлиги)
СМИ (Средство массовой информации)	ММК (Массалык маалымат каражаттары)

3-дөн, кыскартылган сөздөрдүн эскисинин да, жаңысынын да жасалыш жолдору окшош. Бирок жаңы кыскартуулардын муундук кыскартуулар деген түрүн биз караган материалдардан жолуктура алган жокпуз.

Сөздөрдү баш тамгаларынан кыскартуу жаңы кыскартуулардын басымдуу бөлүгүн түзөт. Алардын бир тобу 2-пунктта берилди. Андан сырткары бул группага төмөнкү аббревиатуралар кирет: **ЖК** (Жогорку Кеңеш), **МЧЖ** (Мыйзам чыгаруу жыйыны), **ЭӨЖ** (Эл өкүлдөр жыйыны), **МЭУ** (Мамлекеттик эмес уюмдар), **КТР**, **ОРТ**, **РТР**, **БТР** (Бронетанкалык рота), **КС** (Конституциялык сот), **ЖС** (Жогорку сот), **СДС** (Союз демократических сил) же **ДКБ** (Демократиялык күчтөрдүн биримдиги), **РИИБ** (Райондук ички иштер бөлүмү).

Жогорку окуу жайларынын аттары да ушул топко кирет: **БГУ**, **КМУУ**, **КМПИ**, **КТУ**, **КМИИ** ж.б.

Жаңы аббревиатуралардын составында аралаш кыскартуулар тобу сан жагынан азыраак кезигет: **инвестфонд**, **шайлооком**, **облгубернатор**, **облаким**, **ОшМУ**, **ЭрК** (Эркин Кыргызстан) **демпартиясы** (демократиялык партиясы), **гендиректор**, **капремонт** ж.б.

4-дөн, коомдук турмуштун бардык негизги тармактарында жаңы кыскартылган терминдер пайда болду. М.: Экономика тармагы ме-

нен байланыштуу мекеме-уюмдардын, түшүнүктөрдүн аттары, т.а. жаңы экономикалык терминдер жаралды: **КФБ** - кыргыз фондулук биржасы. (Жүгүртүүдөгү баалуу кагаздардын мыйзамдуулугун, тазалыгын, коопсуздугун КФБ өз мойнуна алат - «Аалам», 2000, март).

КИФК - Кыргыз инвестиция финансылык корпорациясы (КИФКе кыргыз өндүрүштүк ишканалары эмне менен кирет? - «Эркин-Тоо», 1996, № 30).

ИДП - Ички дүң продуктусу (Быйылкы январь-октябрь айларында иш жүзүндө ИДПнын өсүш темпи 104,4 %ти түздү - «Кыргыз туусу», 1999, №191).

КНС - Кошумча нарк салыгы (Сатып алынган чийки заттын наркынын он процент өлчөмүндө КНС боюнча белгиленген кошумча эсептөөгө айыл чарба продукциясын кайра иштеткен ишканалардын укуктарын ишке ашыруу. - «Эркин Тоо», 2000, №33).

БДБ - Бүткүл дүйнөлүк банк (Канттагы МИСте БДБнын каржылоосундагы бир нече долбоорлор ишке ашырылды. - «Эркин-Тоо», 2000, №36).

БКБУК - Баалуу кагаздар боюнча улуттук комиссия (Байбагыш уулу Айбек БКБУКтун капиталдар рыногун өнүктүрүүнүн стратегия жана саясат башкармалыгынын начальнигинин милдетин аткаруучу - «Эркин-Тоо», 2000, №36).

ЭЭА - Эркин экономикалык аймак (Амир Тимур жана «Туран» шаарларын өнүктүрүү максатында буларга ЭЭА статусун берүү керек - «Эркин Тоо», 2000, №1).

БЭФ - бүткүл экономикалык форум (Евразиялык саммиттин төрагалык милдетин БЭФтин президенти, проф. Клаус Шваб аткарууда. - «Кыргыз рух», 2000, № 31).

ЖТАК - жабык типтеги акционердик коом (ЖТАК төмөнкүдөй иштерди бүткөрүүгө жана кызмат көрсөтүүгө заказдарды кабыл алат - «Кыргыз туусу», 2000, №15).

АТК - Атайын төлөм каражаттары (Бир эле убакта АТКны купондорго алмаштыруу процесси болуп өттү - «Кут билим», 1995, май) ж.б.

Жаңы коомдук-саясий мекеме-уюмдардын аттары, түшүнүктөр жаралды.

БШК - Борбордук шайлоо комиссиясы (БШК билдирет: жумушчу топтун биринчи жыйыны өттү - «Эркин-Тоо», 2000, № 35).

КДК - Кыргызстан демократиялык кыймылы (КДКны түзүүдө «Ашар» козголушу сыяктуу эле «Асаба» да активдүү роль ойногон. - «Эркин-Тоо», 1995, №72).

ДКБ - Демократиялык күчтөрдүн биримдиги. Орусчасы СДС - Союз демократических сил (ДКБ блогунун шайлоо алдындагы программасы «Кыргызстандын XXI кылымга карай кадамы» деп аталат. - «Кыргыз туусу», 2000, февраль).

КАДП – Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы (Мыйзамдуу съезд өтмөйүн мен КАДПнын мүчөсүмүн. – «Кыргыз туусу», 2000, №34).

КСДП – Кыргызстан социал-демократиялык партиясы (КСДПнын катары шайлоодон кийин дагы толукталып, бекемделди. – «Кыргыз руху», 2000, №34).

ККК – Коллективдүү коопсуздук кеңеши (КККнын башкы секретары, толук ыйгарым укуктуу элчи В.В.Земский Бишкекте иш сапары менен болду. – «Кыргыз туусу», 2000, №15).

ӨГМ – Өзгөчө кырдаалдар жана граждандык коргонуу министрлиги (Табияттын кырсыктарынан жабыр тарткан Ош жана Жалал-Абад областтарындагы социалдык имараттарды калыбына келтирүү максатында ӨГМ тарабынан Азия өнүктүрүү банкы (АӨБ) аркылуу 5 млн. доллар эсебинде кредиттик жардам алууга келишим түзүлдү. – «Эркин-Тоо», 2000, №25).

ИИМ – Ички иштер министрлиги (ИИМдин отчетторуна үнүлө турган болсок, тогуз айдын ичинде 15,5 миң кылмышкер кармалыптыр. – «Кыргыз руху, 1995, № 42) ж.б.

Илим, билим, маданият, техникага байланыштуу мекеме-уюмдардын аттары, түшүнүктөр жаралды.

ЭИБ – Эл аралык илимий борбор (ЭИБдин негизги ишмердүүлүгү - Кыргыз Республикасынын маданиятында, билим берүүсүндө жана илимий чөйрөсүндө илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү. – «Эркин-Тоо», 2000, №1).

БМДС – Билим, маданият, ден соолук жана спорт коомдук фонду (Областтык мамлекеттик администрациясы алдында БМДС коомдук фонду демөөрчүлүгүндө кыз-келиндер тартышкан сүрөт көргөзмөсү ачылды. – «Заман Кыргызстан», 2000, март).

КР УИА – Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясы. Орусчасы: НАН КР - Национальная академия наук Кыргызской Республики (КР УИАсынын суу проблемасы жана гидроэнергетика институтунун директору Д.М.Мамытканов айткандай, кийинки кездерде айрым тоолордо булактардын 30% и соолуп же тартылып кетти. – «Эркин-Тоо», 2000, №25).

ЖОЖ – Жогорку окуу жайлары (ЖОЖдорду менчиктештирүү маселеси боюнча иш жүрөт деп ойлоймун. - «Кыргыз туусу», 1999, №194).

ММК – массалык маалымат каражаттары (Төртүнчү бийлик катары ММК коомдук пикир жаратууда чоң роль ойнойт эмеспи. – «Эркин-Тоо», 2000, №25).

МКК – механизациялаштырылган көчмө колонна (Чүй-Суукурулуш трестинин Ак-Суу МККсы жакшы ийгиликтерди жаратууда – «Кыргыз туусу», 2000, №23).

КДТ – коллектор-дренаждык тармак (Натыйжада, облуста былтыркы жылы 60 км КДТ ылай топурак чөгүндүлөрдөн тазаланды. – «Кыргыз туусу», 2000, №14) ж.б.

5-ден жаңы кыскартууларды шарттуу түрдө ич ара төмөнкүдөй 3 топко бөлсө да, максатка ылайыктуу болот:

1. Европалык чет тилдеринде кандай формада, мааниде колдонулган болсо, кыргыз тилине так ошол турпатында кабыл алып колдонулган аббревиатуралар. Мындай кыскартуулар сан жагынан аз.

UNICEF – ЮНИСЕФ - United National international Children's Emergency Fund - Чрезвычайный фонд помощи детям при организации объединенных наций (Бул жолугушуу учурунда АКШнын, Германиянын элчиси, ОБСЕ, МВФ, АБР, ЕБРР, ПРООН, ЮНИСЕФ сыяктуу эл аралык уюмдардын өкүлдөрү глобалдуу проблемалар жөнүндө пикир алышты. – «Эркин-Тоо», 2000, №36).

GEF – Global Ecological Foundation - Глобалдуу экологиялык фонд – ГЭФ. (GEF агентствосунун директору Роберт Фегусон жана координатору Виктор Цой коомдук пикирди калыптандыруунун маанисине токтолуп, анын негизги функциясын айтып өттү – «Эркин - Тоо», 2000, март) ж.б. Бул сыяктуу кыскартылган сөздөр кыргыз тилинде эле эмес, башка тилдерде да ушул абалында колдонулушка ээ.

2. Орус тилинде кандай мааниде, формада колдонулган болсо, кыргыз тилинде деле так ошол боюнча кыскартып колдонулган аббревиатуралар. Мындай кыскартууларга айрым эл аралык уюм, түшүнүктөрдүн аталыштары да кирет:

ОБСЕ – Организация по безопасности и сотрудничеству Европы. Кыргызчасы: Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча уюм (Өкмөт үйүндө Премьер-министр А.Муралиев Великобританиянын ОБСЕдеги элчиси Дж. де Фобланк башында турган ОБСЕнин делегациясын кабыл алды. – «Эркин-Тоо», 2000, март).

ПРООН – Программа развития организации объединенных наций. Кыргызчасы: Бириккен улуттар уюмунун өнүктүрүү программасы (Документке кол коюу аземинде мамкатчы Н.Касиев сөз сүйлөп, жаңы уюшулган Баткен облусуна колдоо көрсөткөнү үчүн ПРООНдун жетекчилигине ыраазычылык билдирди. – «Эркин-Тоо», 2000, март).

ВТО – Всемирная торговая организация. Кыргызчасы: Бүткүл дүйнөлүк соода уюму (Кыргызстан мурдагы союздук мамлекеттердин ичинен алгачкылардан болуп ВТОго кирди. ВТОдо соода-сатыкка байланыштуу 60тан ашуун макулдашуулар бекитилген. – «Эркин-Тоо», 2000, №7-8).

НХЛ – национальная хоккейная лига. Кыргызчасы: Улуттук хоккей лигасы (Россиянын мыкты коргоочуларынын бири НХЛде ойноп жүргөн Сергей Зубов командасы менен дагы беш жылга контракт түздү – «Заман Кыргызстан», 2000, март).

МВФ – Международный валютный фонд. Кыргызчасы: Эл аралык валюта фонду (МВФ менен Дүйнөлүк банк тарабынан Кыргызстанда жакырчылыктын деңгээлин кыскартууга багытталган стратегия иштелип жатат. – «Кыргыз туусу», 2000, февраль).

ГУБЭПК – Государственное управление по борьбе с экономической преступностью в Кыргызстане. Кыргызчасы: Кыргызстандын экономикалык кылмыштуулукка каршы күрөшүүчү мамлекеттик башкармалыгы (Ош областтык ГУБЭПКнын кызматкерлерине кайрылган. – «Кыргыз руху», 1996, октябрь).

ГКНБ – Государственный комитет по национальной безопасности. Кыргызчасы: Улуттук коопсуздукту сактоо боюнча мамлекеттик комитет (Азыркы кызматка чейин ГКНБнын коррупция жана контрабандага каршы күрөшүү боюнча бөлүмүнүн начальниги болуп иштеген. – «Аалам», 2000, октябрь).

ОсОО – Организация с ограниченной ответственностью. Кыргызчасы: Чектелген жоопкерчиликтеги уюм (Депутаттыкка талапкерлердин бири «Берекехолдинг» ОсООсунун директору Талант Мамытов шайлоонун экинчи туруна катышуудан баш тартты. – «Заман Кыргызстан», 2000, март) ж. б.

3. Кыргыз тилинин төл (татаал) сөздөрүнөн кыскартылып алынган жаңы аббревиатуралар. Мындай аббревиатуралар акыркы жылдарда көбөйө баштаганы байкалат. Бул подразделге тиешелүү кыскартуулар 4-пунктта кеңири берилди (4-пунктту караңыз). Мындан сырткары:

КМШ – Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги. Орусчасы – СНГ.

ЭЭА – Эркин экономикалык аймак. Орусчасы СЭЗ. **ЕБ** – Европа бирлиги. **АК** – Акционердик коом. Орусчасы АО ж.б. кыскартуулар кирет.

6-дан, бүгүнкү күндө жаңы кыскартуулардын айрымдары кыргыз тилине алынып, ага сиңип, активдүү колдонулуп кетти деп толук айта алсак (М., МАИ, БУУ, ЖОЖ, ИИМ, КМШ, ММК, ЖК, КР, КДК ж.б.), айрымдарынын тилге сиңип кенири колдонулуп кетиши күмөндүүлүктү туудурат. Биздин пикирибизче, анын себеби айрым жаңы кыскартуулар (түшүнүктүү болсун үчүн эскиси менен кошто) газета, журналдарда берилип жүргөнү менен, орус тилиндегидей уккулуктуу, кулакка жагымдуу мүнөзгө ээ эмес. Анткени, алардын кыргызчасы жалаң үндүүлөрдөн, же айтууга ылайыксыз тыбыштардын

айкаштарынан, же жалаң окшош үнсүздөрдөн куралып калат. М., ЭЭА – эркин экономикалык аймак (орусчасы СЭЗ), **ӨЭУ** – Өкмөттүк эмес уюмдар (орусчасы НПО), **АӨБ** – Азия өнүктүрүү банкы (орусчасы АБР), **ӨГМ** – Өзгөчө кырдаалдар жана граждандык коргонуу министрлиги (орусчасы МЧС), **ККК** – Коллективдик коопсуздук кеңеши (орусчасы СКБ) ж.б.

Ошондуктан мындай шартта, биздин жеке пикирибизче, орусчадан кыскартылышын эле колдонуу м максатка ылайыктуудай.

Жыйынтыктап айтканда, жаңы кыскартуулар мезгилдин талабына ылайык пайда болуп, азыр калыптануу абалында. Алардын ичинен кыргыз тилинин (төл сөздөрдүн) базасында жаралгандары тилде жашап кете алабы же жээкке сүрүлүп ташталабы, муну мезгил көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Аз. кыргыз тили. Морфология. - Б., 1997, 36-б.
2. Асылбеков И. Грамматика. 1-бөлүк. Морфология. - Ф., 1940, 42-б.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвист. терминов. - М.: Сов.энциклопедия, 1969, 27-б.
4. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1 бөлүк. Фонетика жана морфология. - Ф.: Кыргызмамбас. 1950, 41-б.
5. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1 бөлүм. - Ф.: Мектеп. 1982, 113-б.
6. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Ф.: Мектеп. 1980, 35-36-б.
7. Дыйканов К. Эне тил экологиясы. // Ленинчил жаш. 1990, 14-июнь.
8. КСЭ. Т.1. - Ф., 1976, 244–245-б.
9. Кудайбергенов С. Татаал сөздөр жөнүндө. // Муг. газетасы. 1955, 28-июнь.
10. КАТГ - Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. - Ф.: Илим. 1980, 107-б.
11. КТТС - Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Ф.: Мектеп. 1984, 18-б.
12. ЛЭС - Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: 1990.
13. Орузбаева Б.Ө., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү. - Ф.: Мектеп. 1981, 5-б.
14. Орузбаева Б.Ө. Татаал сөздөр жөнүндө. // Мугалимдерге жардам. 1958, №4.
15. СЭС - Советский энциклопедический словарь. - М.: 1980, с.8.
16. СА - Словарь античности (LEXIKON der ANTIK). - М., 1989, 5-б.
17. СИС - Словарь иностранных слов. - М., 1989, с.7.
18. Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. - Ф., 1955, 16–18-б.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАМАК-АШ ЛЕКСИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ*

Ар бир тилдин лексикасы өзгөчө бир баалуу маалыматтар топтолгон тилдин кенч сандыгы болуп эсептелет. Ал коом маданиятынын өнүгүү турмушун жана элдин генетикалык өнүгүүсүн сөзсүз түрдө чагылдырып турат. Эл тарыхын, анын улуттук, маданий салт-санаасын чагылдырып турган лексикалык составды ар тараптан иликтеп окууда жеткиликтүү булак катары материалдык маданий эстеликтер кызмат кылат.

Кыргыз тилинде, башка тилдердегидей эле, коомубуздун өсүп-өнүгүү, өзгөрүү этаптарында тамак-аш аттарынын саны да бир канча арбыгандыгы байкалат. Мындай кыргыз тилинин сөздүк составынын байып турушуна элдин материалдык жана маданий турмушундагы прогресс жана илим-билимдин, техниканын өнүгүшү түздөн-түз таасирин тийгизген. Ошентип, жаңы пайда болгон сөздөр жана терминдердин кыйла бөлүгү тамак-аш, кулинария терминдерине таандык десек туура болот. Азыркы мезгилге чейин кыргыз тилинде тамак-аш лексикасына көңүл бөлүнүп, атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес десек аша чапкандык болбойт го. Бирок бул жерде академик Б.Орузбаеванын жетекчилиги астында иштелген Г.Жумакунованын «Бытовая лексика в эпосе «Манас» (-Ф., 1988) деген темадагы илимий изилдөөсүн айтпай кетсек болбос. Бул иштеги изилдөөлөр «Манас» эпосунун тегерегиндеги гана тил материалдары менен чектелип, тамак-аш лексикасы «Манас» эпосунун турмуш-тиричилик лексикасынын лексика-тематикалык бир группасы катары каралат.

Ошондой эле илимдин, дегеле турмуштун муктаждыгынын натыйжасында К.Сооданбеков тарабынан түзүлгөн «Русско-киргизский словарь терминов пищевой промышленности» (-Ф., 1964) өнөр жай тармагындагы кызматкерлерге арналып, өнөр жай менен байланышкан кыргыз терминологиясынын айрым маселелерин чечкенге өбөлгө түзөт. Бул иш атайын лингвистикалык максатта жүргүзүлбөгөндүктөн, кылымдар бою кочмөн турмушту башынан өткөрүп келген кыргыз элинин тамак-ашы менен байланыштуу болгон көптөгөн терминдер эмгекте камтылбай, сыртта калган. М., көчмөн турмуштагы кездешкен тамак-аш аттары: **көөрчөк** - бул кой же эчкинин сүтүнөн даярдалган, кымыздан же айрандан ачытылып жасалган койчулардын ичимдиги; **жупка** - май сыйпалып кат-кат жайымдардан турган сүткө бышырылган тамак; **чалап** - айрандын суу менен аралаштырылып берили-

ши; **чыгыр** - кымыз кошулган эт сорпосу; **жууган** - ак (сүт) кошулбаган тамак; **акежан** - каймак аралашкан айран; **какырым** - айран менен сүттүн же кымыз менен айрандын аралашмасынан даярдалган, ачкыл, даамдуу ичимдик; **үрүм** - майдаланып кесилип, бышырылган эт, камырсыз желет; **катырма** - отко какталып бышырылган жука нан жайымдары. Мындан башка дагы көптөгөн тамак-аш аттары сөздүктөн орун алган эмес. Ошентип жогоруда белгилүү болгондой, кыргыз тилинин тамак-аш лексикасынын тарыхый мааниси зор. Ошондуктан болгон мүмкүнчүлүктөр жумшалып, бардык тамак-ашка байланыштуу сөздөр атайын сөздүктө толук орун алышы зарыл жана атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүлүш керек деген ойдобуз.

Эмгек процесси менен байланышкан тамак-аш лексикасы башка өндүрүш тармактарындагыдай эле өнүгүүнүн узак тарыхый жолун басып өткөндүгү биз анализ үчүн топтогон факт-материалдан ачык көрүнөт. Ушундай өнүгүүнү чагылдырган тамак-аш лексикасына байланышкан сөздөр жана терминдер өзгөчө бир ылдамдыкта көбөйүүгө, өркүндөөгө жетишкендиги байкалат. М., К.К.Юдахиндин 1965-жылы Москвадан жарыкка чыккан «Орусча-кыргызча сөздүгүндө» эле бардыгы болуп тамак-аш аттары менен байланышкан күнүмдүк турмушта кездешүүчү түрдүү предмет, инструменттердин да аталыштары арбын. Тамак-аш аттарына эле таандыгын өзүнчө бөлүп эсептегенде **590** (карточканы) аталышты түздү. Андан тышкары бул сөздүктө тамак-ашка түздөн-түз жана кыйыр байланышы бар **192** макал-лакап, фразеологиялык айкалыштар кезигери аныкталды. Мисалы: **Ашың калса да, ишин калбасын. Алдыңа аш тартса, атандын кунун кеч. Ичкеним аш болбой турат. Ашынды бербесең бербем, ташың менен урба.** (Юд., 83-б.). **Эр тамагы элден, бөрү тамагы жолдон. Жүрөгүмө тамак баспай турат. Тамагын майла ж. б.** (Юд., 689-б.). **Казанга жакын жүрсө көөсү жугат. Ашың болсо, казан табылат. Ат жалына казан ас. Казанын сууга салып коюптур** (Юд., 316-б.). ж. б. у. с. айтылган учкул сөздөр арбын кезигет.

Жогорку эмгектен башка, кыргыз тилин мындан ары тереңдетип изилдөө үчүн баалуу булак болуп бере турган, кыргыз лексикасын изилдөө үчүн баалуу кошкон белгилүү илимпоздор Б.М.Юнусалижыйноого чоң салымын кошкон белгилүү илимпоздор Б.М.Юнусалиев (Киргизская лексикология. -Ф., 1959), К.Карасаевдердин (Камус наама.-Б., 1996) эмгектери сөзгө аларлык.

Тамак-аш лексикасындагы сөздөр жазма адабий тилдегиге караганда, оозеки кепте тез эле унутулуп калышы мүмкүн. Анткени, кээ бир тамактардын аталыштары убакыттын өтүшү менен колдонуудан чыга баштайт, терминдер эскирет, алардын ордуна өз аталыштары менен жаңы тамак-аштары пайда болот.

* Илим жана жаштар (Президенттик жаштар жана билим жылына байланыштуу акад. К.К.Юдахиндин 110 жылдыгына арналган эл аралык ил. студенттик конф. материалдары). -Б., 2002, 71-76-б. (Г.Үркүнчиева менен авторлош).

Мындай өзгөрүүлөр эл турмушунун жалпы экономикалык өнүгүүсүнүн жетишкендиктеринин негизинде тез-тез болуп турушу мүмкүн.

Тамак-аш аталыштары өзүнүн өнүгүү жолунда фонетикалык жана семантикалык жактан түрдүү өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн. Ошондуктан аларды изилдеп, системага келтирүү бүгүнкү мезгилдин зарыл проблемаларынан. Ошондой эле, тамак-аш аталыштарынын башка тилдерден кирген шарттарын, сөз түзүлүшүн, тамак аталышынын фразеологиялык бирдикке, макал-лакаптарга катышын, өтмө маанисин аныктоо да кызыктуу маселелерден. Тамак-аш лексикасын лингвистикалык планда окуп, изилдөө лексикология үчүн жана кыргыз адабий тилинин нормаларын тактоодо теориялык чоң мааниге ээ.

Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы кылымдар бою, элдик оозеки тилде байыртадан келе жаткан тилдин сөздүк составын түзүүчү бир бөлүгү болуп эсептелет. Ошондуктан, тамак-аш лексикасынын көп бөлүгү элдик оозеки тилде, диалектилик жана күнүмдүк сүйлөө кебибизде түрдүү фонетикалык жана семантикалык варианттарга өтө бай. Мисалы, кыргыз адабий тилинде жана түндүк говордо: **көжө//көйө**, кээ бирде **оруждама** (чүй), түштүк диалектиде **көчө//нооруж көжө//жыл көжө, чон көжө** (Чаткал) деп буудайдын түрдүү аралашмалар менен кайнатылып бышырылганын аташат (Юд., 414-б.). Ошондой эле кыргыз адабий тилинде жана түндүктүн көпчүлүк говорунда майды сызгыргандан кийинки калдыкты **чөбөгө** дешсе, Талас өрөөнүндө **тыбыт**, Нарындын кээ бир жерлеринде **тырпы**, түштүк диалектиде **тырп, толто** деп айтышат. Ошентип, адабий тилде да, диалектилерде жана говорлордо тамак-ашка тийиштүү сөздөр абдан көп. Бир гана **тамак** деген сөздүн төмөнкүдөй синонимдеринин өзү эле кыргыз лексикасынын бай экендигин туюнтуп турат: **тамак, аш (тамак-аш), оокат, азык (азык-түлүк), даам** сөздөрү жалпы кыргыз элине түшүнүктүү болсо, **жармак** южн.уст. М.: Кагаз пулда салмак жок, өлгөндөргө **жармак жок** (фольк.) (Юд., 235-б.); **корек** ир. М.: Коктудан **корек** таба албай, көк зоого кийик каччу экен (ыр) (Юд., 406-б.); **гыза** ар.южн.пиген терминдин синоними катары колдонулат. Ал эми **наар** ир.пицца. М.: оозуна **наар** ала элек (Юд., 549-б.); **насип** (перен.пицца, явства и пите). М.: дасторкон **насипке** бай: боорсок, кант, өрүк төгүлдү (Юд., 533-б.); **зыяпат** (ар.угошение). М.: **зыяпатыңа** рахмат (Юд., 294-б.) ж.б. сыяктуу терминдер контекстке жараша, кээде өтмө мааниде **тамак** деген жалпы аталыш менен синонимдик катышты түзүп калат.

Мына ушундай өзгөчөлүгү менен эл турмушунун бул тармагынын лексикасын окуп үйрөнүү, иликтөө өз алдынча лексикологиянын тарыхын изилдөөнү ары кызыктуу, ары мазмундуу кылат.

Биз тарабынан жыйналган тамак-аш лексикасынын факт-материалдарын негизинен төмөндөгүдөй бир нече лексика-тематикалык группаларга бөлүп карасак болот:

1. Муздак тамак-аштардын аталыштары. М.: **сай//шакарап** (түшт.диал.) – туздуу сууга бышырылган буурчак; **дүмбө-куйрук, керчөө-төш, ботом солкулдак** – бир нерсе толтурулуп бышырылган эт тамак ж.б.

2. Түрдүү суюк тамак-аштардын, шорполордун аталыштары. М.: **чыгыр** (тяньш.) – кымыз кошулган эт шорпо, **тобуя жарма** (тяньш.) – буурчактан жасалган тамак, **куурма шорпо//сызык шорпо//карандай шорпо** – суюк оокаттын бир түрү ж.б.

3. Ысык эт жана ун кошулуп жасалган тамактардын аталыштары. М.: **олобо//сүт өпкө// куйган өпкө** – койдун өпкөсүнөн жасалган тамак; **шыпырма** – козунун аябай эзилип бышырылганы; **шишкебек//шишкебеп//шашлык**. Бул сөздөрдүн структуралык түзүлүшү: шиш - шашлык жей турган **шиш** же **палочка** + **кебеп** (**кабоб** – иран тилинен тажик тили аркылуу «кебоб» биздин тилге өткөн), бул толугу менен шиште куурулган эт дегенди түшүндүрөт ж.б.

4. Сүт тамак-аш аттарынын аталыштары. М.: **курут//малта** (тяньш.) – тоголоктолуп же ар түрдүү формада сарыктырылган ачуу сүттөн же айрандан, сүзмөдөн жасалган азык; **паймарек** (памир.) – айран менен каймак кошулган топукутуу ичимдик; **малкам** (тяньш.) – бээнин сүтүнөн шекер, эт кошулган тамак; **айран** – ачкыл сүттөн жасалган ичимдик ж.б.

5. Ундан жасалган тамак-аш аттары. М.: **челпек** – чоңураак жука жайылып, майга бышырылган май тоочтор; **көмөч//жапкан нан//памир нан//сейдене нан** – нандын (лепешканын) түрлөрү, **калдай** (түшт.диал.) – кичинекей нандын (бир түрүнүн) аталышы; **мөшкөө** (Талас говор.) – отко бышырылган жука нан ж.б.

6. Таттуунун аталыштары. М.: **балмаңыз** – балга аралаштырылган жаңгак; **балкаймак** – бал кошулган каймак; **жентек** (этно.) – шекер же каймак кошулган талкан; **чакчак** – бал менен аралаштырылган, майга бышырылган кесме ж.б.

7. Суусундуктардын аталыштары. М.: **куурма чай** – майга ун кошулуп демделген, чай кошулуп жасалган сүт ичимдиги; **шербет** – ар түркүн жер-жемиш аралашмасынан кошулган суусундук; **кара чай, көк чай, ак чай** (түшт.диал.), **памил чай** (түшт.диал.) – **актаган чай же сүттөгөн чай, мөмө чай, кам чай** – булар чайдын жана аны демдөөнүн түрлөрү болуп эсептелет; **чүлү//шире//сок** – түрдүү жемиштерден даярдалган компот (суусундук) ж.б.

Жогоруда саналып өтүлгөн аз гана мисалдар кыргыз элдик тамак-аш лексикасынын составы бай экендигин күбөлөндүрөт. Мына ушулардын ичинен муздак тамактарга кеңирирээк токтоло кетсек: Адам адегенде чийки жана муздак нерселер менен оокаттанганы барыбызга маалым. Отту пайдалана билген соң гана адам өз тамагын бышырып жегенди үйрөнгөнүн илим эчак далилдеген. Бирок ушуну менен бирге муздак тамак таптакыр эле жоголуп кеткен жок. Тамактануунун табигый эволюциясында ал өзүнүн эзелки муздактыгын сактап калып, башка жагы түп тамырынан бери өзгөрүп кеткен. Буга дүйнөдө жашаган бардык калктардын көп түрдүү муздак оокаттары далил болот.

Жалпы тамак-аштардын бардык түрлөрү сыяктуу эле муздак тамактар да ар бир элдин жер шартына, аба-климатына, жашоосуна, чарбасына, тарыхый- коомдук өсүшүнө жараша өнүккөн. Мурда мал чарбачылыгын кесип кылып, көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин муздак тамактары деле анын тиричилиги менен чарбасына ылайыкташып, көбүнчө эт-сүттөн болгон. Той, аш, шерине, айт сыяктуу маареке-салтанаттарда кыргыздын чыгданы муздак этке толгон. Бүткүл улуттук шаан-шөкөттөр, түркүн конок күтүүлөр муздак этсиз, айран-кымызсыз, ысылыксыз өткөн эмес. Жылдап сакталган **чучук, катылган сүр, куурдак, курут, сүзмө, гүлазык, ташкордо** сыяктуу эл оозунда айтылып жүргөн муздак даамдар буга күбө. Конуш которгон узак көчтөрдө, сапарда, аң уулап, мергенчилик кылып же мал түйшүгү менен бийик тоодо жүргөн учурларда кыргыз эли «**ат жалына казан асып**», муздак тамактар менен көп тамактанышчу.

Ошентип кыргыздын улуттук ашканасында муздак оокаттар кеңири колдонулган. Алардын бири – **суюк**, экинчиси – **коюу**, үчүнчүсү – **кур-гак**, б. а., **ичсе – аш, жутса – суусун, жесе – оокат** болгон. Мындай оокаттар – **эт, сүт, дан азыктарынан, жашылча, мөмө-жемиштерден** жасалган. Тактап айтканда, көпчүлүгү белен азыктардан жыл мезгилине жараша даярдалган. Даяр азыктан ылдам жана оңой жасалган бул оокаттардын адамга аш болуму, сиңиши жакшы. Ошондуктан муздак оокаттарды эртең мененки тамакта же түшкү оокат сыңары кыргыз эли илгертен эле ичип, жеп келишкен. Ошентип, муздак даам кыргыздын күндөлүк оокаттануусунда илгертен эле орчундуу орунду ээлеп келген.

Кыскасы, кыргыз элинин турмуш-тиричилик лексикасынын бир тармагы болгон тамак-аш лексикасы бүгүнкү күндө терең лингвистикалык иликтөөгө муктаж. Биз тарабынан жогоруда сөз кылынгандар тамак-аш лексикасы боюнча жалпы гана берилген маалыматтар.

Жыйынтыктап айтканда:

1. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы лексикологиянын байыркыдан келе жаткан өтө бай тармагы болуп эсептелет.

2. Тамак-аш лексикасында кездешкен көп сөздөр макал-лакаптардын кыйыр маанилерин түшүндүрүп берүү функциясын аткарышат.

3. Кыргыз тилиндеги тамак-аш лексикасынын аталышын туюнткан сөздөр элдик гана атоолорго ээ болбостон, терминологиялык мүнөзгө да ээ.

4. Кыргыз тамак-аш лексикасынын составында жалпы түрк лексикасынан тышкары сырттан, чет тилдерден кирген сөздөр да көп.

«ДА» КЫЗМАТЧЫ СӨЗҮНҮН СӨЗДҮКТӨ СЫПАТТАЛЫШЫ*

Тил илиминин ар бир мезгилде жетишилген ийгиликтери, ошондой эле айрым калпыстыктары да сөздүк түзүүдө анда таптак чагылдырылары кээ бир сөздөрдүн сөздүктө сыпатталып берилишине кылдат назар салганда көзгө даана байкалат. Ушул макаланы жазууга да айрым сөздөрдү сөздүктө сыпаттап берүүдө кезиккен оош-кыйыштар, айрым калпыстыктар түрткү болду.

Акад. К.К.Юдахин тарабынан түзүлүп, Москвадан 1965-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүк» кыргыз элинин зор байлыгы топтолгон кыргыз тил илиминдеги лексикографиялык чоң табылга экени күмөнү жок – чындык. Бирок ушундай уникалдуу сөздүк да мезгил өтүү менен айрым толуктоолорду, тактоолорду талап кылары сөздүк менен тыгыз иштеген учурда көрүнөт.

Биз «да» кызматчы сөзүнүн сөздүктө сыпатталып берилишине анализ жүргүзүп, төмөнкүдөй көрүнүштөрдү баамдадык: «да» сөзү сөздүктө үч мааниде: 1. **Байланыштыргыч байламта**; 2. **Чегинтме байламта** (союз уступ. с предшествующей условной формой. - Юд.КРсл., 178.); 3. **Күчөткүч бөлүкчө** маанилеринде берилген. Т. а., «да» сөзүнүн байламталык да, бөлүкчөлүк да маанилери сөздүктө чагылдырылган. Бул жагынан алып карганда эч кемчилик жоктой. Эми фактыга кайрылалы:

Эскертүү: Талдообуз түшүнүктүү болсун үчүн сөздүктөгү биз талдоого алган ар бир сөздүн ар бир мааниси кыргызча мисалдары менен ырааты бузулбай китепте кандай болсо, так ошондой берилет. Ал эми көлөмгө байланыштуу сөздүктөгү сөздөрдүн орусча котормосу зарылдыгына жараша гана берилет.

* Акад. Б.М.Юнусалиев жана кыргыз филологиясы (илимий макалалар жыйнагы). - Б., 2003, 49-55-б.

«Да» 1. союз. соед. и, также, тоже; мени да, сени да и меня и тебя; сен да барасың и ты пойдешь; мындан ары да и в дальнейшем; также и в дальнейшем; мындан да ары еще дальше этого; анча да жаман эмес не так уж плохо» (Юд. КР сл., 178) сөздүктөн алынган мисалдарга назар салсак, биринчи гана мисалда (мени да, сени да) да сөзү байланыштыргыч байламталык милдет аткарып турат. Анткени да байламталык милдет аткарыш үчүн же сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөрдү, же эки жөнөкөй сүйлөмдү байланыштырыш керек экени грамматикалардан жана атайын илимий эмгектерден белгилүү (Караңыз: Кырг. ад. тил. гр. -Ф.: Илим, 1980, 504-б.; Мураталиев М. Азыркы кырг. тил. байламталар, -Ф., 1950, 17-19-б.). Бирок М. Мураталиевдин аталган эмгеги жарык көргөнгө чейин кыргыз тил илиминде, ошондой эле айрым түрк тилдеринде да «да»нын сүйлөмдөгү бөлүкчөлүк милдети байламта катары натуура кабыл алынган. Ошондуктан М. Мураталиев жогорудагы эмгегинде бул маселеге төмөнкүдөй тактоо киргизет: «Азыркы кыргыз тилинде колдонулуучу кызматчы сөз «да» башка варианттарына –дагы, дале, деле формаларында колдонулушуна караганда кеңири учурайт, бирок бул кызматчы сөздөр кыргыз тилинде да бир өңчөй эмес сөздөрдүн араларында турган сөздөргө таандык болуп айтылат да, алардын маанисин күчөтүп көрсөтөт. Ошонун натыйжасында, ал байламталык милдет аткарбастан, күчөткүч бөлүкчөнүн милдетин аткарат». – деп таамай айтып, төмөнкү таптак мисал менен сөзүн бышыктайт: «Бетпак чал, сен да мында экенсиң да (Ж. Бөкөнбаевден)» (М. Мураталиев 18-б.).

Демек, М. Мураталиев тарабынан көрсөтүлгөн мисал сыяктуу сөздүктөгү 1-ден тышкаркы мисалдар (сен да барасың, мындан ары да, мындан да ары; анча да жаман эмес) ушул турпатында же ушундай формада сүйлөм контекстинде жолукса байламталык милдетти эмес, өзүнүн алдындагы сөзгө өзгөчө кошумча маани киргизип, бөлүкчөлүк милдетти аткарып калат. Мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарса болот: «Да»нын бөлүкчөлүк жана байламталык маанилери так ажыратыла электе, грамматикаларда орун алган мындай чаташуулар сөздүктөрдө да кайталанып калган.

К.К. Юдахиндин сөздүгүндө «да»нын экинчи мааниси жөнүндө: «2. союз. уступ. (с предшествующей условной формой) хотя и, даже если и: кто бы ни, что бы ни; ким да болсо кто бы то ни был; качан да болсо когда бы то ни было; во всякое время; бекер берсе да, албайм не возьму, если бы даже даром дали; тууган да болсо, душманың фольк. хотя и родная, но враг тебе; бала да болсо, башчыңар фольк. хотя он и ребенок (еще), но ваш предводитель» (Юд. КР сл., 178-б) деп берилген.

Бул үзүндүнү анализдөөдөн мурун «да»нын К.К. Юдахиндин аталган сөздүгүндө берилген 1-мааниси менен 2-маанисинин ортосунда

кандай негизги айырма бар экенин аныктап алалы. Себеби бизди **чегинтме байламта** деген терминдин сөздүктөгү берилген мисалдарга ылайыгы келбесе да колдонулуп калышы кызыктырууда. Бир топ илимий булактардан карап отуруп, биз балким кептин баары шарттуу ыңгайдын –са мүчөсү менен байланыштуу болуп жүрбөсүн деген ойго келдик. Сөздү ырааты менен улайлы. Ошентип, сөздүктөгү «да»нын 2-маанисине берилген мисалдарга кылдат көңүл бурсак, бардык учурда шарттуу ыңгайдын –са мүчөсү менен айкашып келгенин көрөбүз (Бул анын орусча котормосунда деле даана жазылып турат). Калган жактары боюнча «да»нын берилген эки мааниси бири-биринен эч айырмаланбайт. Т. а. сөздүктө берилген фактыларды салыштырып карасак (Салыштырыңыз: сен да барасың, ким да болсо) эки учурда тең эле «да» сөзү өзүнүн астындагы сөздү (сен, ким сөздөрүн) аныктап, тактап, айрым учурда күчөтүп көрсөтүп, бөлүкчөлүк милдет аткарганын баамдоо кыйынга турбайт. Мындан сырткары М. Мураталиев «да» байламталык милдет аткарыш үчүн төмөнкүдөй касиетке ээ болушу керек экенин эң туура баса белгилеген: «Кызматчы «да», «дагы», «дале», «деле» бир өңчөй мүчөлөрдү жана сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара тутумдаштырган учурда байламталык милдет аткарат», – деген. Жогорудагы мисалдарда, албетте, «да» сөзүнүн мындай өзгөчөлүгү байкалбайт. Окумуштуунун «да» сөзү боюнча ушундай жана жогорудагыдай ой-жүгүртүүлөрдү айтуусу, биздин пикирибизче, жөн жерден чыккан эмес. Себеби жалпы эле түркологияда «да» сөзү байламталык милдет аткарабы, же бөлүкчөлүк милдет аткарабы, же байламталык да, бөлүкчөлүк да милдет аткарабы. Эгер андай болсо, «да»нын кызматчылык алгачкы мааниси бөлүкчөлүк мааниби, же байламталык мааниби деген суроолор айрым окумуштуулар арасында кызуу талаш-тартышты туудурган. Бул боюнча түрдүү көз караштар айтылган (Караңыз: Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. -Якутск, 1978, 18–19-б.).

Биздин пикирибизче, көптөгөн ойлордун, көз караштардын арасында эң алгылыктуусу жана терең тилдик фактынын негизинде ишенимдүү берилгени Н.З. Гаджиеванын пикири деп ойлойбуз. Себеби ал өзүнүн «Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков» (-М.: Наука, 1973.) аттуу көлөмдүү эмгегинде жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү терең изилдөө менен бирге, жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу үчүн байламталар кантип пайда болгондугун терең анализге алып отуруп, төмөнкүдөй жеткиликтүү тил менен «да» бөлүкчөсүнүн негизинде «да» байламтасынын жаралгандыгын ишенимдүү баяндап бере алган: «Да, дэ являет собой яркий пример развития союзной функции на базе усилительной функции частицы да. В процессе образования постпозитивных союзов из усилительных частиц мож-

но условно выделить на три этапа: 1) постпозитивная частица, присоединяясь к глаголу и к имени сохраняет усилительное значение, не имея еще союзного значения; 2) развивается союзное значение при сохранении еще усилительного значения; 3) союзное значение, совершенствуясь в своих разнообразных оттенках становится ведущим» (Бул жөнүндө кеңири Н.З.Гаджиеванын аталган эмгегин караңыз, 366–378-б.).

Н.З.Гаджиеванын аталган уникалдуу эмгеги түркологияда буга чейин орун алып келген көз карашты, т.а. байламталардан бөлүкчөлөр пайда болгон деген натуура пикирди, жогорудагыдай аргументтүү фактысы аркылуу түп-тамырынан бери өзгөртө алды го деп ойлойбуз.

Жогорудагы айтылгандардын негизинде «да»нын сөздүктөгү берилген экинчи мааниси да байламта эмес (т.а. **чегинтме байламта эмес**) - **бөлүкчө**. Эми сөздүктөгү **чегинтме байламта** (уступительный союз. -Юд. РКсл., 904-б.) деген термин кайдан пайда болду деген суроого кайра кайрылып жооп издеп көрөлү. Кыргыз тил илиминдеги 60-жылдан берки эмгектерде бул термин кезикпегенин М.Мураталиевдин байламталар боюнча эмгектерин жана орто жана жогорку окуу жайлары үчүн иштелген грамматикаларды ырааты менен карап чыкканда ынандык.

Бир жагынан «да» кызматчы сөзү байламталык мааниде келгенде кыргыз тил илиминде багындырбас байламталардын ичинен байланыштыргыч байламталардын тобуна кошулушунун эң туура экенин чегинтме байламта» деген терминдин төркүнүн иликтеген учурда баамдадык. Себеби, биринчиден, чегинтме байламта (орусча уступительный союз. -Юд. РКсл., 904-б.; условно-уступительный союз. -Гаджиева, 369–370-б.) деген термин түркологиялык айрым эмгектерде төмөнкү түшүнүктөн улам жаралганы Н.З.Гаджиеванын бул маселе боюнча жазган ишинен улам баамдалып отурат. Ал айрым түрк тилдеринен алынган мисалдарда шарттуу-чегинтме байламта деген терминди колдонуп келип, төмөнкүдөй ойду айтат: «**да** в сочетании с аффиксом условногоклонения **-са** во всех тюркских языках образует уступительные конструкции (Гаджиева, 369-370-б.). Биздин пикирибизче, цитатадан даана байкалып тургандай, ошондой эле сөздүктө (шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү менен келип) сөз айкашы формасында жана жөнөкөй сүйлөм катары берилген мисалдардан улам жогоруда айтылган чегинтмелик маани, «да» кызматчы сөзү аркылуу эмес, шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү аркылуу берилет деп ойлойбуз. Бул көрүнүштү төмөнкү кыргызча сүйлөмдөрдөн да баамдоого болот: Эскертүү өзүнө катуу тийсе **да**, тен берип калды (Т.Касымбеков). Ошондой опурталдуу болсо **да**, калакчылар карыянын сөзүн эки кыла албады (Ч.А.).

Экинчиден, орус тилинин кээ бир грамматикаларында «уступительный союз» деген термин кезигет. Аларга: несмотря на то что; хотя; как ни сыяктуу байламталар кирет (Баранов М.Т. и др. Рус. яз.,

144–145-б.). Биздин оюбузча, эки тилдүү сөздүк түзүүдө орус тил илиминдеги жетишилген ийгиликтер, сөзсүз, көңүлгө алынуунун натыйжасында бул (орус) тилдин грамматикасына туура келген уступительный союз (чегинтме байламта) деген термин механикалык түрдө кыргыз тилине которулуп калса керек. Себеби, орус тили өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон флективдүү тил, ал эми кыргыз тили агглютинативдүү тил экени дайыма эле эске алына берилбегендигин өзгөчө кыргыз тилин изилдөөдө учурата калып жүрөбүз. Ошентип, биздин пикирибизче, чегинтме байламта деген терминдин жаралышы жогорудагы эки жагдайга байланыштуу болуш керек.

Жыйынтыктап айтканда, биринчиден, «да» кызматчы сөзүнүн сөздүктөгү экинчи маанисин дегеле байламта деп айтканга негиз жок. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ал сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн да, эки жөнөкөй сүйлөмдү да байланыштырган жок. Экинчиден, кыргыз тилинде чегинтме байламта деген термин болгон күндө да сөздүктөгү берилген мисалдар (сөз айкаштары, жөнөкөй сүйлөмдөр) ага жооп бербейт. Себеби **-са** шарттуу ыңгайындагы сөз «да» кызматчы сөзү менен Н.З.Гаджиеванын мисалындай болуп, татаал сүйлөмдүн тутумунда айкашып келген жок. Анын үстүнө бул көз карашты жогорку аргументтерге байланыштуу колдоого болбойт.

Демек, сөздүктөгү берилген мисалдарда «да» кызматчы сөзүнүн экинчи мааниси да бөлүкчөлүк функцияда келди.

«Да»нын сөздүктөгү үчүнчү мааниси **күчөткүч бөлүкчө** деп төмөнкү мисалдар берилүү менен негизинен туура белгиленген: «Эч төмөнкү сураган да жок, сөз да болбогон, бир да бирин билбейсиң, мактанасың да жүрөсүң, айтып да пайдасы жок, болду да калды, ар бир адым аттаган сайын ушул элестелди да турду, билгенин ушул экен **да**, жээри эле эт **да**» (Юд. КРсл., 179-б.).

Бул жерде «да» бөлүкчөсүнүн колдонулуш диапозону кең экенин эстен чыгарбоо керек. «Да» ар түрдүү (маани берүүчү жана кызматчы) сөз түркүмдөрүн жандап келип, аларга күчөтүү гана эмес, аныктагыч-тактагыч кээде чектегич ж.б. маанилерди берет. Өз мезгилинде бул жөнүндө А.Кайдаров да абдан жакшы белгилеген (Караңыз: А.Кайдаров, 247–256-б.; А.Карымшакова 24–28-б.). Ошондой эле «да» эки этишти байланыштырып, байламталык милдетте келүү менен бирге (болду да калды, ар бир адым аттаган сайын ушул көрүнүш элестелди да турду) бөлүкчө катары кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүз, интенсивдүү болгондугун да баса белгилейт. Ошондуктан «да» кызматчы сөзүнүн бөлүкчөлүк мааниси сөздүккө киргизилгенде, анын эң негизги кошумча маанилери мисалдары менен кошо камтылса, «да»нын бөлүкчөлүк мааниси туура ачылган болор эле.

түптөр дарак, эки түпкө дарак, эки түбүм дарак, эки түбүнөр дарак деп айтылбайт. Демек, нумеративдик милдет аткарып жаткан сөздөр заттардын атын, заттык түшүнүктөрдү билдирүү үчүн колдонулбастан, негизинен заттардын өлчөм-ченемин туюндуруу үчүн кызмат аткарат.

Нумеративдик функцияда келген зат атоочтордун эң башкы белгиси болуп изафеттин жоктугу эсептелет. Ал эми нумератив катышкан сөз айкаштарынын эң негизги кеңири кездешкен тиби: сан атооч+ нумератив+ зат атооч моделинде болот. Ошондуктан мындай сөз айкаштарындагы компоненттердин грамматикалык байланышы эки жактуу болот. Тактап айтканда, сан атооч нумеративге аныктооч болуп келет. Бул эки компонент биригип, үчүнчү компонентти-эсептелинүүчү (аныкталуучу) зат атоочту аныктайт. Синтаксистик байланыштын түрү боюнча багыныңкы байланыш, анын ичинен ыкташуу байланышы менен тутумдашат. М.: «эки куржун эт», «үч чанач кымыз», «бир карын май» деген нумеративдик сөз айкаштарын алсак, «куржун», «чанач», «карын» нумеративдери грамматикалык каражатсыз (мүчөсүз) эле «эки», «үч», «бир» сан атоочтору менен бирге «эт», «кымыз», «май» деген аныкталуучу зат атооч сөздөрдү аныктап, ыкташа байланышып турат.

Атайын илимий-иликтөөлөрдө нумеративдер семантикалык жактан эки чоң разрядга бөлүнүп жүрөт (Гасанлы, 5-б.). Мындай бөлүштүрүү нумеративдердин табиятына толук жооп берет:

1. **Классификаторлор** – эсептик категорияны билдирүүчүлөр. Булар жеке-жеке предметтерди, нерселерди эсептөөдө колдонулуу менен, эсептелинүүчү объект жөнүндө түшүнүктү аныктайт да, сан жагынан чектелүү болот: **жан, баш, даана, тал, түп** сыяктуу сөздөр кирет. Классификаторлор заттарды, предметтерди формасы, функциясы, материалы ж.б. белгилеринин бирдейлиги же окшоштугуна карай класстарга (топторго) бириктирет.

2. **Өлчөм бирдиктери.** Бул топко метрикалык бирдиктердин бардык түрлөрү: **салмак, көлөм, сыйымдуулук, аянт, узундук** ж.б. өлчөмдөрдү билдирүүчү нумеративдер кирет.

Өлчөм бирдиктерин чыгыш теги, колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча төмөнкүдөй классификациялоого болот:

1. Кыргыз тилиндеги колдонуудан чыгып калган көөнө өлчөм бирдиктери. Булар мезгилинде иран, араб тилинен кирип калган нумеративдер: **танап** ар. (6/1 гектарга жакын жер өлчөмү – Юдахин, 1965, 701-б.); **теше** ир. (десятина-жер өлчөмү – Юдахин, 1965, 730-б.); **батман** ир. (Фергана өрөөнүндө 4төн 16га чейинки пуд өлчөм, Талас өрөөнүндө 12 пуд салмак өлчөмү. – Юдахин, 1965, 117-б.); **кадак** ир. (орустун 409,5 граммга тең болгон салмак өлчөмү – Юдахин, 1965, 313-б.); **такта** ир. (10дон 30 сотыхка чейинки эң жакын 2 арыктын ортосундагы айдоо жеринин тилкеси - Юдахин, 1965, 693-б.).

2. Кыргыз тилинде азыр активдүүлүгүн жоготпогон, чыгыш теги боюнча:

а) түрк (кыргыз) өлчөм бирдиктери бар: **кулак** (аккан суунун өлчөм бирдиги, 1 секундада 100 метрге жакын агышы - Юдахин, 1965, 441-б.), **канат** (М: 6 канат боз үй, 12 канат ак ордо), **карын** (М: бир карын май), **кулач** (кол ач деген төл сөздөрдүн биригүүсүнөн келип чыккан), **кочуш** (кош ууч деген төл сөздөрдөн пайда болгон), **та-тым, ууртам, жутум, тилим, кесим** ж. б. - туунду сөздөр.

б) иран, араб тилдеринен кирген өлчөм бирдиктери: **барак** ар. (М: эки барак кагаз) (Юдахин, 1965, 109-б.), **кадам** ар. (М: 15 кадам жер) (Юдахин, 1965, 313-б.), **нуска** ар. экземпляр (Юдахин, 558-б.), **себет** ар. (Юдахин, 1965, 639-б.) (М: 2 себет алма), **кесе** ир. (Юдахин, 1965, 380-б.) (М: 1 кесе айран) ж. б.

Орус тилинен (же орус тили аркылуу башка тилдерден) кирген өлчөм бирдиктери. Булар экиге бөлүнөт:

а) **Революцияга чейин** орус тилинен кирген өлчөм бирдиктери: **самоор, бочке, бөтөлкө, пуд** ж. б.

б) **Революциядан кийин** орус тилинен өздөштүрүлгөн өлчөм бирдиктери: **метр, сантиметр, грамм, килограмм, центнер, тонна, балл** ж. б.

3. 1990-жылдан кийин кабыл алынган эл аралык системадагы өлчөм бирдиктери: **парсек, байт, мегабайт, бит, мегатонна** ж.б.

Классификаторлор менен өлчөм бирдиктеринде төмөнкүдөй жалпылыктар менен айырмачылыктар кезигет:

1. **Жалпылыктары:** грамматикалык түзүлүшүндө изафеттин жоктугу. Синтаксистик жактан ыкташуу байланышында болушу жана атоочтук сөз айкашында аныктооч болуп келиши.

2. **Айырмачылыктары:** саналып жаткан (аныкталуучу) предметтердин, нерселердин өз алдынчалыгынын натыйжасында классификатор катары келген зат атоочтордун семантикасы өтө басандатылган абалда же жокко эсе болот. Ошондуктан **он даана жумуртка, бир баш пияз, он түп көчөт** сыяктуу нумеративдик айкаштардагы «**да-ана**», «**баш**», «**түп**» классификаторлорунун түшүп калышы менен жогорудагы маани эч кандай бузулууга же өзгөрүүгө учурабайт.

Салыштырыңыз: **он жумуртка, бир пияз, он көчөт.** Демек, нумеративдик сөз айкаштарындагы классификаторлордун колдонулушу факультативдик (милдеттүү эмес) мүнөзгө ээ. Ал эми классификаторлордон айырмаланып, өлчөм бирдиктеринин түшүрүлүшү мүмкүн эмес. Себеби аларга лексикалык толук маанилүүлүк жана семантикалык ачык-айкындык мүнөздүү. Бул жагынан алып караганда өлчөм бирдиктери классификаторлордон принципиалдуу

өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланып турат: үч метр кездеме, эки грамм алтын, бир литр каймак өндүү нумеративдик айкаштарды үч кездеме, эки алтын, бир каймак түрүндө колдонууга жол берилбейт, анткени «кездеме», «алтын», «каймак» сыяктуу аныкталуучу (эсептелүүчү) сөздөр өз алдынча саналбайт, өлчөнбөйт, ошондуктан аларды эсептөөдө, өлчөөдө нумеративдик сөз – өлчөм бирдиктери сөзсүз түрдө талап кылынып турат.

Өлчөм бирдиктеринин айрымдары нумеративдик конструкциядан сырткары да өз алдынча кеңири колдонулат. Бул учурда нерселердин аттарын билдирүү менен өзүлөрү да нумеративдерди колдонушат: үч чака суу, үч даана чака, бир мүшөк өрүк, бир даана мүшөк ж.б. Өлчөмдү билдирүүчү сөздөр жаратылышта жана коомдук практикада көп кездешкен реалдуу сандык катышты туюндурган лексикалык арсеналга кирүү менен бардык тилдерде кездешет. Ошондуктан булар сан жагынан өтө арбын. Ал эми нумератив-классификаторлор лингвистикалык универсалийлерге кирбейт жана бардык эле тилдерде кездеше бербей. Ошондуктан булар сан жагынан өтө аз (Гринберг, 72-б.).

Кыргыз тилиндеги нумеративдерди ички семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй классификациялоого болот.

1). Заттын жеке-жеке даанасын билдирүүчү нумеративдер: баш, жан, түтүн, даана, нуска, түп, тал ж.б.

2). Заттын салмак, өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер: кадак, батман, пуд, миллиграмм, грамм, килограмм, центнер, тонна, миллилитр, литр ж.б.

3). Заттын сыйымдуулугун жана көлөмүн көрсөтүүчү нумеративдер: баштык, куржун, кап, мүшөк, кашык, чыны, чөйчөк, кесе, аяк, себет, банка, стакан, карын, бөтөлкө, бочка, чана, араба, автобус, машина, вагон ж.б.

4). Бүтүндүн бөлүгүн билдирүүчү нумеративдер: процент (пайыз), чейрек, жарым, кесим, сындырым, тилим, илим, жутум, ууртам, татым, атым, кайнатым, ууч, кочум, кулак, тамчы, шингил ж.б.

5). Заттын көптүгүн жана жыйындысын билдирүүчү нумеративдер: айыл, түтүн, уруу, тайпа, тап, короо, үйүр, үймөк, чөмөлө, боо, тутам, кучак, түрмөк, рулон, бөлүк, группа, бригада, отряд, команда, звено, рота, полк, батальон, дивизия ж.б.

6). Мезгилди, убакытты билдирүүчү нумеративдер: секунда, мүнөт, саат, күн, жума, ай, жыл, кылым, көз ирмем, чай кайнам, эт бышым, аш бышым ж.б.

7). Узундук жана аралык бирдигин билдирүүчү нумеративдер: Булар мааниси боюнча бөлүнөт: а). Конкреттүү узундук өлчөмүн көрсөтүүчү нумеративдер: миллиметр, дециметр, сантиметр,

метр, километр, саржан (сажень – 2,134 метрге барабар узундук чени – Юдахин, 1957, 749-б.); чакырым (верста – 1,07 километрге барабар – Юдахин, 1957, 71-б.). б). Болжолдуу узундук өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер: сөөм, эли, укум, карыш, кадам, шилтем, аттам, адым, арыш, арым, секирим, кулач, кез (аршин – Юдахин, 1965, 365-б.) болжол менен 75 сантиметрге барабар узундук.

8). Аянттын өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер. Буларды да маанисине карата экиге бөлүүгө болот: а) Конкреттүү аянттын өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер: квадрат сантиметр, квадрат дециметр, квадрат метр, квадрат километр, сотых, гектар, гектометр ж. б.; б) Аянттын өлчөмүн болжолдуу билдирүүчү нумеративдер: танап, теше, такта, батман ж.б.

9). Электр ж. б. энергия, температура өлчөмүн билдирүүчү нумеративдер. Булар негизинен чет тилдерден кирген сөздөр: градус, ватта, вольт, каллория, ампер, кельвин, джоуль, киловатт-саат, аттык күч ж.б.

10). Түрдүү басылмаларды, кол жазмаларды эсептөөдө колдонулуучу нумеративдер: нуска, экземпляр, том, глава, бап, бөлүм, барак, бет, абзац, сап ж.б.

11). Наркты (бааны) билдирүүчү нумеративдер: чака, тыйын, сом, зер ж.б.

12). Жуптук түшүнүктү билдирүүчү нумеративдер: пар (-пара), жуп, түгөй.

13). Катмар ярустарды билдирүүчү нумеративдер: кабат, кат, катар, ярус, катмар, этаж.

14). Ылдамдыкты билдирүүчү нумеративдер: сантиметр-секунда, метр-секунда, километр-саат.

15). Кыймыл-аракеттин кайталаныш санын билдирүүчү нумеративдер: жолу, ирет, мертебе, маал.

Нумеративдик сөз айкаштары дайыма эле сан атооч – нумератив – аныкталуучу зат атооч формасындагы моделде жолуга бербестен, башка варианттарда да кездешет:

1. Аныкталуучу сөз инверсияга учурайт. Мындай көрүнүш кара сөзгө да, поэзияга да мүнөздүү:

Нандан эки сындырым; эттен бир кесим жеп тим болду.
(«Кыргыз руху» гез.). Эми бочкенин түбүндө калган суу бир жутум болор (Ч. Айтматов).

Алтындуу селде бир кулач
Элчилерден кеп сурайт. («Манас»).

2. Эсептелинүүчү (аныкталуучу) сөздөн мурун аныктооч сөздүн орун алышы мүмкүн.

Гүлзар зергер көрсөткөн буюмдардын ичинен бир түгөй күмүш сөйкөнү тандап алды (Т.Касымбеков).

«Кыз-күйөөнүн» өргөөсү делинип, обочодо он эки канат ак үй тигилген (К.Жантөшев).

3. Болжолдуу өлчөмдүк маани татаал түзүлүштөгү чамалама сан атоочтор аркылуу берилет: **Беш-алты чакырым жерден** тез эле жөө келе калыптыр (оозеки кептен). **Атай бир-эки жыл дарылануусу керек эле** (К.Каимов). **Арадан он беш-жыйырма жыл убакыт өттү** (Т.Сыдыкбеков).

4. Аныкталуучу сөз зат атоочтордон гана эмес, башка сөз түркүмдөрүнөн да болушу мүмкүн:

а) сын атоочтон болот: Ал атасынан **жыйырма эки жаш** кичүү (Ч.Айтматов). Анын бою меникинен **бир карыш кыска** эле (оозеки кептен).

б) тактоочтон болот: **Эки аттам алга жылсаң** сөзсүз издегениңди табасың («Кыргыз руху» гез.). Ишке да, окууга да дайыма **15 мүнөт эрте** барган жакшы (оозеки кептен). Биздин айыл шаардан болгону **он сегиз километр ары** жайгашкан (оозеки кептен).

в) жөнөкөй жана татаал этиштерден болот: Аспирантурада **үч жыл окуу** жакшы натыйжа берет («Аялзат» гез.). Жаш кезимде Нарынга **эки жолу баргам** (оозеки кептен). Күндө **эки саат эмгек кылуу** ден соолукка пайдалуу («Аялзат» гез.). Зирек окурманга китепти **бир жолу окуп коюу** жетиштүү («Кыргыз руху» гез.) ж. б.

Нумеративдик сөздөр түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал болот. Жөнөкөй түзүлүштөгү нумеративдер уңгу түрүндө да, туунду түрүндө да кездешет. Уңгу түрүндөгү нумеративдер: **нуска, түп, тал, жуп, түгөй, кабат, кат, метр, литр, грамм, центнер, тонна** ж. б.

Туунду түрүндөгү нумеративдер. Булар негизинен –ым куранды мүчөсү аркылуу этиштик уңгудан же негизден уюшулат: **тилим, кесим, илим, жутум, өлчөм, татым, атым, чымчым, таңым, туурам, көтөрүм, ууртам (уурт+а+ым), сындырым (сын+дыр+ым), кайнатым (кайна+т+ым), байлам (боо+ла+ым), чаптырым (чап+тыр+ым), тиштем (тиш+те+ым)** ж. б.

Татаал формадагы нумеративдердин дээрлик бардыгы орус тили аркылуу башка тилдерден киргендиги байкалат: **миллиграмм, килограмм, миллиметр, дециметр, сантиметр, квадрат сантиметр, квадрат дециметр, квадрат метр, квадрат километр, километр саат** ж. б.

Кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдер да нумеративдик функцияда келе алат: **чай кайнам** (М: бир чай кайнам убак), **эт бышым, көз ирмем, аш бышым** ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, бул макалада нумеративтерге тиешелүү болгон эң негизги деп эсептелген белгилер, өзгөчөлүктөр камтылды.

Адабияттар:

1. Беловольская Л. А. Семантика и синтаксистические функции количественно-именных словосочетаний со значением меры. - Тоғанрог, 1990.
2. Гасанлы Г. Ю. Счетные слова в современном персидском языке. - М., 1977.
3. Гринберг Дж. Х. Основы иранского языкознания. - М., 1962.
4. Джумаев А. Нумеративы в таджикском литературном языке. - Душанбе, 1948.
5. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. - М., -Л, 1948.
6. Зербалиев Х. М. К характеристике счетных слов // Известия АН Азербайджана. Серия литературы, языка и искусства. -1990, №3, -с.67-71.
7. Хамдамов П. Нумеративы в современном узбекском языке.- Самарканд, 1967.
8. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М., 1965.
9. Юдахин К. К. Русско-киргизский словарь. -М., 1957.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН СУБСТАНТИВДЕШҮҮСҮ*

Бир сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетиши же сөз түркүмдөрүнүн бир-бирине өтүүчүлүгү - тил илиминде мурдатан бери эле белгилүү көрүнүш. Бул проблемага батыштын окумуштууларынан тартып, көптөгөн түркологдор, анын ичинде кыргыз тилчи-илимпоздору да кайрылган. Ошондой болсо да аталган маселе боюнча бүгүнкү күнгө чейин бир топ чечиле элек проблемалар, окумуштуулар арасында карама-каршы келген көз караштар орун алып келүүдө. Анткени сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси – табиятынан өтө татаал, чиеленишкен, карама-каршылыктуу маселе. Ошондуктан бул жагдай жөнүндө тил илиминде көптөгөн дискуссиялар, илимий кайым айтышуулар али алдыда.

Биз да бул, бүгүнкү күндөн алып караганда, олуттуу маселеге көңүл бурууну чечтик.

Жалпы эле сөз түркүмдөрүнүн бири-бирине өтүүчүлүгү тил илиминде түрдүү терминдер менен аталып келет. Мисалы, француз окумуштуусу В.Г.Гак «транспозиция» деп атаса, татар окумуштуусу Ф.А.Ганиев «конверсия» деп, орус окумуштуусунун бири М.Ф.Лукин бул кубулушту «лексика-грамматикалык субституция» деп атаса, дагы

* Кыргыз тили жана адабияты (Илимий практикалык басылма). -Бишкек-Каракол, 2003. №5, 22-31-б.

бир орус изилдөөчүсү Н.А.Каламова жөн гана «переход» («өтүүчүлү») деген термин менен атоону туура тапкан.

Сөз түркүмдөрүнүн жалпы эле өтүүчүлүгү жөнүндөгү термин ар кайсы тил илиминде ушундай түрдүү аталыштарды алып жүргөн болсо, ар башка сөз түркүмдөрүнөн бир сөз түркүмүнө өтүүчүлүк негизинен бардык тилдерде бирдиктүү бир термин менен аталып келүүдө. Маселен, башка сөз түркүмдөрүнүн зат атоочко өтүшү – субстантивация, сын атоочко өтүшү – адъективация, ат атоочко өтүшү – прономинализация, тактоочко өтүшү – адвербиализация, этишке өтүшү – вербализация, байламтага өтүшү – конъюнкционализация сыяктуу туруктуу аталыштарга ээ.

Биз бул макалада ар башка сөз түркүмдөрүнүн зат атоочко өтүш өзгөчөлүктүнө токтолмокчубуз.

Ар бир тил андагы окумуштуулар тарабынан изилденип, анын натыйжасында тиешелүү грамматикалар түзүлүү менен, ал конкреттүү тилдердеги сөздөрдүн ар биринин өзүнө ылайык өзгөчөлүктөрү белгиленип, классификацияларга, топторго бөлүнүп, эрежелер чыгарылат. Бирок тил деген дайыма кыймылда болуп туруучу нерсе болгондуктан, чыгарылган так эрежелерге, классификацияларга бир калыпта баш ийип турбастан, ыгына жараша грамматикалык категориялар биринен экинчисине өтүп, биринин ордун бири толуктап өзгөрүп кетүүгө жөндөмдүү болушат.

Ар кайсы сөз түркүмдөрүнүн зат атооч сөз түркүмүнө өтүп колдонулушу тил илиминде «субстантивдешүү» (субстантивация), «заттануу», «заттык мааниге өтүү» деген терминдер менен аталат.

Бул проблемага өзүнчө бир тилдик кубулуш катарында 19-кылымдын аягы 20-кылымдын башынан тарта орус окумуштуулары А.Х.Востоков, А.А.Потебня, А.М.Пешковский, В.В.Виноградовдор көңүл бурушуп, аз да болсо өз салымдарын кошушкан. Бирок тил илиминде сөз түркүмдөрүнүн субстантивдешүүсү бүгүнкү күнгө чейин бирдей түшүндүрүлбөй келүүдө. Илимпоздордун бир тобу (В.Л.Георгиева, С.Д.Липкин ж.б.) сөз түркүмдөрүнүн субстантивдешүүсү – бул сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүсү дешсе, алардын экинчи бир тобу (А.М.Борзилович, Е.П.Колегин) бул эң алгач сөздөрдүн грамматикалык өзгөрүүсү дешет. Ал эми Н.Д.Михей болсо субстантивдешүү сөздөрдүн маанилик, грамматикалык, тактап айтканда, семантикалык жана морфология-синтаксистик жактан өзгөрүшү деген жыйынтыкка келет.

Окумуштуулардын арасында: «Кайсы сөз түркүмү субстантивдеше алат, кайсы сөз түркүмү субстантивдешүүнүн натыйжасында толук бойдон зат атоочко өтүп кете алат?» – деген талаш туудурган маселе да орун алып келатат.

А.А.Шахматов: «Перейти в существительное может всякая часть

речи» (8-б.) деп билдирсе, М.Н.Панов аны толук колдоп, кандай гана сөз түркүмү болбосун субстантивдешет жана зат атоочко өтүп кете алат (7-8-б.) деп айткан. Орус илимпозу О.В.Скороглядова: «ө переходит в существительные могут только прилагательные и причастия. Другие категории слов субстантивируются лишь в данном контексте» (7-б.) десе, украиналык окумуштуу Д.И.Гринчишин: «Категорически отрицаю возможность перехода в существительные всех других частей речи, кроме прилагательных и причастий» (8-б.) деген. Биздин көз карашыбыз боюнча субстантивдешүү – бул ар кандай сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн маанилик да, грамматикалык жактан да өзгөрүп заттык мааниде колдонулушу. Негизинен бардык эле сөз түркүмдөрү субстантивдешүүгө жөндөмдүү. Башка сөз түркүмдөрүнөн өзгөчөлөнүп сын атооч менен атоочтук, айрыкча, көп субстантивдешет. Бул алардын генетикалык жактан зат атооч сөз түркүмүнө жакын экендиги менен түшүндүрүлөт. Өзгөчө сын атоочтун зат атоочко эркин өтүшүн А.А.Потебня, А.М.Пешковский, А.Н.Соколевскийлер өздөрүнүн изилдөөлөрүндө аныкташкан.

Түрк тилдеринин илимий грамматикаларында жана айрым макалаларында жалпы эле түрк тилдериндеги субстантивдешүү маселеси жөнүндө А.О.Боровков, А.М.Щербак, А.Н.Кононов сөз кылса, азербайжан тилиндегисин Н.З.Гаджиева, түркмөн тилиндегисин П.Азимов, кыргыз тилиндегисин Б.М.Юнусалиев ж.б. учкай айтып кетишкен. Мындан тышкары айрым түрк тилдеринде субстантивдешүү маселесине арналган атайын илимий иликтөөлөрдү, маселен, Б.Р.Мамедов, М.А.Матжановдор жүргүзүшкөн. Б.Р.Мамедов илимий эмгегинде негизги маани берүүчү сөз түркүмдөрү эле эмес, сырдык сөздөр, бөлүкчөлөр да субстантивдешет деп, азербайжан тилинин материалдарын кылдаттык менен анализдөөнүн негизинде билдирген. Бул эмгектеги бир өзгөчөлүк катары ар башка системадагы сөздөр субстантивдешүүнүн натыйжасында жаңы сөз жаралары, тактап айтканда, омонимдердин пайда болору белгиленген. Андай омонимдерди автор грамматикалык омонимдер деп атоону сунуштайт. Ал эми М.А.Матжанов болсо орус жана казак тилдериндеги атоочтуктардын субстантивдешүүсүн анализге алып, аны үчкө бөлүп, абсолюттук, традициялык, окказионалдык деп иликтейт. Кыргыз тил илиминде сөз түркүмдөрүнүн субстантивдешүүсү маани берүүчү, кээде кызматчы сөз түркүмдөрүнүн сүйлөмдө аныкталгыч болуп турган зат атоочтун ордуна колдонулушунун натыйжасында, ал сөз түркүмдөрүнүн зат атоочтун грамматикалык категорияларынын мүчөлөрү менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө жетишиши менен ишке ашат.

Эскертүү: Субстантивдешүү жөнүндөгү айрым окумуштуулардын көз караштары, пикирлери Н.Д.Михейдин эмгегинен алынды. Эми ар бир сөз түркүмүнүн заттык мааниде колдонулушуна өз өзүнчө токтолсок.

Сын атоочтун субстантивдешүүсү

Сын атооч заттык мааниде келиш үчүн сүйлөмдө аныкталгычтын милдетин аткарган сөз түшүп, аныктооч болуп турган сын атооч заттык мааниге ээ болот. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу анын сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына, т.а. сын атоочтун сүйлөмдө ээлик же толуктоочтук, кээде аныктоочтук милдет аткарышына байланыштуу болот.

Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу өзгөчө макал-лакаптарда кеңири учурайт. Себеби макал-лакаптар ойду кыска, так, ашыкча кайталоолорсуз берет. Маселен: 1. Эки **жакшы** туш болсо, чамгарагы ыш болбойт. 2. **Шектүү** секирет, **шеги жок** кекирет. 3. Камчы **жакшыга** түшкөн. 4. Ичи **тарды** ит кабат. 5. **Момундун** ишин теңир мактайт. 6. Катыны **жамандын** казаны сынык, эркеги жамандын **бычагы** ийри.

1–2-сүйлөмдөрдө субстантивдешкен сын атоочтор синтаксистик жактан ээлик милдет аткарсат. 3–4-сүйлөмдөрдө толуктоочтук, 5–6-сүйлөмдөрдө аныктоочтук милдетти аткарышып, зат атоочтун түрдүү жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алууга жөндөмдүү болушат.

Заттанган сын атоочтор жалпы таандык мүчөнү да: 1. Аш **аттуунуку**, той **тондуунуку**. 2. Жерге түшкөн - **жетимдики**; жакчыл таандык мүчөнү да кабыл ала берет: 1. Аргымактын **жакшысы** азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын **жакшысы** азыраак сүйлөп, көп тыңшайт. 2. Эр(дин) **соргогу** үй толтурат, катын(дын) **соргогу** үй курутат. Бул учурда сүйлөмдөгү аныктооч менен аныкталгычтын орду алмашып келип (маселен: **жакшы аргымак - аргымактын жакшысы**), аныктооч таандык уландыны, аныкталгыч илик жөндөмөнү кабыл алып калат.

Заттанган сын атоочторго көптүк мүчө да, жак мүчөлөрү да жалгана берет: Бул замандарда **билимдүүлөр** миңге татыйт, билимсиздер турмуштан оголе артта калат (оозеки кептен). Мен **шаардыкмын**, силер **айылдыксыңар** деген бөлүнүүлөр биздин канга сиңген кесепет (оозеки кептен).

Заттык маанидеги сын атоочтор бир эле мезгилде эки белгини (заттык да, сындык да) алып жүрөт. Ошондуктан алар эки түрдүү суроого (ким? эмне?; кандай? кайсы?) жооп берет. Аларда сындык маани так байкалып турса, заттык маани өтө жалпыланган түрдө туюндурулат: 1. **Жаманга** чоң аягыңды көрсөтпө (макал). 2. **Адалдуудан** түгү жок (лакап).

Биринчи мисалды талдоого алсак, **жаманга** деген субстантивдешкен сын атооч бир эле учурда кимге? кайсыга? деген зат атоочтун жана сын атоочтун суроолоруна жооп берип, сындык мааниси (жаман) даана билинип турса, заттык мааниси өтө жалпыланган түрдө

(аялгабы, эркеккеби; жашкабы, карыгабы белгисиз) байкалып турат. Кээ бир сын атоочтор лексикалашып колдонулуунун натыйжасында өзүнүн баштапкы семантикасынан алыстап, биротоло зат атоочторго өтүп кетет. Бул процесс кыргыз тилинде негизинен аныкталгычтын түшүп калышы менен ишке ашарын Б. Үмөталиева ачып берген (127–130-б.): Аккула, Чалкуйрук деген энчилүү аттар «ат» деген аныкталгычтын, аксакал, Чакылдак деген адамзаттык зат атоочтор «киши» деген аныкталгычтын түшүп калышы менен ишке ашкан. Мындай өзгөчөлүк бардык түрк жана славян тилдерине мүнөздүү экенин, ал тилдерди иликтеген окумуштуулар (Э.В.Севортян, А.Ыскаков, Б.Р.Мамедов, М.Ф.Лукин, Н.Д.Михей ж.б.) белгилешкен. Маселен, белорус илимпозу М.Д.Михей сын атоочтор субстантивдешүүнүн негизинде толук бойдон зат атоочко өтүп кете алат деп, төмөнкү мисалдарды: **желток, белок, столовая** (19-б.) сыяктуу бир топ сөздөрдү санап өтүп, аларды структуралык анализге алат.

Сан атоочтун субстантивдешүүсү

Тилдеги факты-материалдарды анализдей келгенде сан атоочтордун ар бир маанилик (алты) тобу сөз өзгөртүүчү (жөндөмө, таандык, жак, көптүк) мүчөлөрү менен өзгөрүүгө жөндөмдүү экени такталган. Анын негизги себеби бул мүчөлөр сан атоочторго жалгануу менен, аларды сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланыштырып, сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара мамилелерин аныктайт. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн сын атооч сыяктуу сан атоочко, ошондой эле ат атоочко, тактоочко, атоочтукка, кыймыл атоочко, сырдык сөзгө, тууранды сөзгө, тактоочко, атоочтукка, кыймыл атоочко, сырдык сөзгө, саналып өткөн сөз дай жолдор, ыктар, механизмдер менен ишке ашса, саналып өткөн сөз түркүмдөрүндө (сөз топторунда) да так эле ошондой жол-жоболор менен ишке ашат. Ошондуктан биз жогоруда сөз болгондорду кайталап отурбастан (себеби бардык сөз түркүмдөрүндө затташуу механизми бирдей экенин эске алып) ар бир сан атоочтун түрлөрүнүн субстантивдешкен учурларына мисал келтирүү менен чектелебиз.

Эсептик сандар субстантивдешет: 1. **Минди** илдиргиче, **бирди** жире (мак.). 2. **Отузунда** ордо бузсаң, **кыркында** кырдан аша албассың (мак.).

Кээде «бир» сан атоочу кошо айтылып, аягына таандык, жөндөмө же жак мүчө уланып да затташат: **Бири-биринерди** сыйлаша жүргүлө («Аялзат» гез.). Көпкө чейин **бири-биринен** көз албай туруп калышты («Аялзат» гез.).

Иреттик сандар затташат: Жазмышта эки эшик бар ар ким билет, бири - өмүр, экинчиси - өлүм делет (Ж.Баласагын). Элдин эки тиреги бар. Биринчиси - акылман, экинчиси - баатыр.

Жандама сандар затташат: Атадан алтоо болсо да, ар жалгыздык башта бар (мак.). Бирөөнүн акылы бирөөгө жукпайт (мак.).

Чамалама сандар субстантивдешет: Китептин жыйырмадайын окуучуларга тараттык, дагы он беш чактысы кабинетте турат (оозеки кептен).

Бөлчөк сандар затташат: Жер үлүшүнүн үчтөн экисине кызылча эгилди. Бул жыйналган түшүмдүн төрттөн бири гана («Кыргыз туусу» гез.). Топ сандар лексика-семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүүгө жөндөмсүз.

Ат атоочтордун субстантивдешүүсү

Ат атоочтор сөз өзгөртүүчү (жөндөмө, таандык, жак, көптүк) мүчөлөр менен, баары бирдей даражада болбосо да, айкашып, заттык мааниде колдонулат. Зат атоочтордун ордуна колдонулуучу (мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар, ар ким, ар нерсе, ким? эмне?) ат атоочтор табиятына байланыштуу оной субстантивдешет. Ошондуктан алар негизинен ат атоочтордун субстантивдешкен түрү деп аталат. Ал эми сын атоочтордун ордуна (кандай? кайсы? кайсындай? ушундай, тигиндей, ошондой) жана сан атоочтордун ордуна колдонулуучу (канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө?) ат атоочтор заттык мааниге ээ болмоюнча сөз өзгөртүү системасы менен өзгөрбөйт.

Ар бири боюнча фактыга кайрылалы: 1. Зат атоочтордун ордуна колдонулуп субстантивдешкен ат атоочторго мисал: Эмнелерди гана көрбөйт, чиркин адам бул жашоодо?! (эмне - сур. ат ат.+лер - көпт. мүчө+ди - жат. жөнд. мүч.). Ар нерсенден салып бер (оозеки кептен) (ар нерсе - аныкт. ат ат.+ң - 2-жактын таанд. мүч. жек. саны+дан - чыг. жөнд. мүч.). Апалар, силерсиңер бул дүйнөнүн жыргалы («Аялзат» гез.) (силер - көпт. санд. жак. ат. ат.+сиңер - 2-жактын мүч., толук түрү).

2. Сын атоочтордун ордуна колдонулуп субстантивдешкен ат атоочторго мисал: – Китептердин кайсыларын окуп чыктыңар? («Айданек» гез.) (кайсы - сур. ат ат. +лар - көпт. мүч.+ы - 3-жактын таанд. мүч.+н - таб. жөнд. мүч.). Ушундайсыңар деди жактырбаган абалда («Айданек» гез.) (ушул - сур. ат ат.+дай - сын ат. жас. өнүм. мүч.+сыңар - 2-жактын көпт. мүч.). Анын ошондою бар экенин билешчү бекен? (оозеки кептен) (ошол - шилт. ат ат. +дой - сын ат. жас. өнүм. мүч. +у - 3-жактын таанд. мүч.).

Сан атоочтордун ордуна колдонулуп субстантивдешкен ат атоочторго мисалдар: Бөлүнүп берилген иштин канчасын бүтүрүшүптүр? («Айданек» гез.) (канча - сур. ат ат.+сы - 3-жактын таанд. мүч.+н - таб. жөнд. мүч.). Канчанчылардын экзамени жүрүп жатат? (оозеки кептен) (канча - сур. ат ат.+нчы - ирет.сан ат. мүч.+лар - көпт. мүч.+дын - илик жөнд. мүч.). Нечедесиң деген суроого токтолбостон жооп берди (оозеки кептен) (нече - сур. ат ат.+де - жат. жөнд. мүч. +сиң - 2-жактын жек. сан. толук түрү).

Мисалдардан байкалып тургандай 2–3-пункттардагы ат атоочтор заттык маанини туюндургандыктан субстантивдешти.

Атоочтуктардын субстантивдешүүсү

Башка сөз түркүмдөрүндөй эле атоочтуктар да (өзгөчө –ган, –ар, –бас формасындагылар) сүйлөмдө аныкталгычсыз келгенде жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөр менен өзгөрүп, затташуу касиетине ээ болот.

Заттык мааниде колдонулганда заттанган түшүнүктү же кыймыл-аракеттин атын, процессин билдирип калат. Бирок этиштин өзгөчө формасы катары атоочтуктун касиетин сактайт. Сүйлөмдөгү түшүп калган аныкталгыч сөз мурда сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарса, затташкан атоочтук да ошонун милдетин аткарат.

Атоочтуктарга жөндөмө мүчөсү жалганып затташуусу: 1. Өлөр жер тандабайт, кара далы эр тандабайт (мак.). 2. Тойбос кимге кешик арттырат (лак.). 3. Ичкенге аш берем, ичпегенге кара таш берем (мак.). 4. Тааныбасты сыйлабас (лак.). 5. Катылгандын катыгын бер (лак.). 6. Ичердин ашын ичпес кечет (лак.).

Бул макал-лакаптарда субстантивдешкен атоочтуктар ээлик, толуктоочтук жана аныктоочтук милдет аткарып турат.

Таандык мүчөлөрдүн жалганышы: 1. Көргөн - көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат (мак.). 2. Акмак баштын таянганы - сакал, акылдуу баштын таянганы - макал (мак.).

Бул макалдарда –ган формасындагы атоочтуктар 3-жактын таандык мүчөсүн кабыл алуу менен субстантивдешти.

Көптүк мүчөнүн жалганышы: Бербегендерге берип уялт дечү мурункулардын пилософиясы (Т.Сыд.). – Сенин өмүрүңдү талашкандарга наалат! – деди (А.Ток.).

Азыркы кыргыз тилинде баштапкы мааниси боюнча атоочтук, бирок субстантивдешүүнүн натыйжасында тилдин өсүп-өнүгүшү менен биротоло зат атоочторго өтүп кеткен сөздөрдүн өзүнчө тобу пайда болду. Ал сөздөрдө азыр да атоочтуктун мүчөсү даана көрүнүп

турганы менен, кыймыл-аракеттик мааниден эч нерсе калган эмес. Ошондуктан атоочтук сыяктуу кыймыл-аракетти заттын белгиси катары билдирбестен, кадимки зат атооч катары колдонулуп, ким? эмне? деген суроого жооп берет: жазуучу, жолоочу, сатуучу, жараткан, тууган, чагылган, капкан, эчки эмер, балта жутар ж.б.

Кыймыл атоочтордун субстантивдешүүсү

Кыймыл атоочторго да башка сөз түркүмдөрүндөй эле сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (жөндөмө, таандык, жак, көптүк) жалгана берет. Мындай учурларды Б.Тойчубекова кыймыл атоочтордун субстантивдешүүсү деп (8-б.) карайт. Бирок кыймыл атоочтордун табиятында (өз турпатында) бир жагынан нагыз этишке окшош касиет болсо, экинчи жагынан зат атоочко окшош касиет бар. Ошондуктан кыймыл атоочтор зат атоочтун грамматикалык категорияларынын мүчөлөрү менен эркин өзгөрүп жатат. Мындан тышкары сөз түркүмдөрү субстантивдешкенде аныкталгыч сөз түшүп калат. Ал эми кыймыл атоочтордо мындай аныкталгыч, аныктооч деген түшүнүк жок. Демек кыймыл атоочтордогу субстантивдешүү башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалуу ишке ашат. Анын бир гана айырмасы жөнүндө Б.Тойчубекованын эмгегинен келтирсек түшүнүктүү болор: «ӨБирок субстантивдешкен сын атоочтор жана атоочтуктар өңдөнүп ө кыймыл атоочтор жандуу заттар (адамдар) жөнүндөгү түшүнүктү билдирбестен, жансыз түшүнүктөгү заттанган кыймыл-аракеттин жыйынтыгын, процессин билдирет», - дейт (6-б.).

Эми фактыга кайрылалы: Алмактын бермеги бар, келмектин кетмеги бар (мак.). Биздин достук жолугушууларыбыз, чын ыкластуу ангемелешүүлөрүбүз ар дайым бири-бирибизди терең урматтоо духунда өтө бермекчи («Кыргыз тусу» гез.). Бар болсо бакмайы азап, жок болсо тапмайы азап (мак.). Тойгондо (маалда) токтунун эти топурак татыйт (мак.). Сан тийбеске (адамга) сан тийди, табак-табак нан тийди (лак.).

Акыркы эки сүйлөмдө «маалда, адамга» деген аныкталгыч сөз түшүп, анын милдетин аныктооч болуп келген атоочтук аткарып субстантивдешсе, мурунку үч сүйлөмдөгү кыймыл атоочтордон андай өзгөчөлүктү табуу мүмкүн эмес. Жыйынтыктап айтканда, биздин жеке пикирибизче, кыймыл атоочтор туруш-турпатында зат атоочтук касиетти да кошо алып жүргөндүктөн, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүүгө табиятынан эле жөндөмдүү.

Тактооч, тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, модалдык сөздөрдүн (субстантивдешүүсү)

Жогоруда белгиленгендей, сын атоочтор менен атоочтуктар кеңири субстантивдешсе, бул аталган сөз түркүмдөрү сейрек заттанат. Анын себеби тактооч, тууранды, сырдык, модалдык сөздөрдүн басымдуу бөлүгү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алууга жөндөмсүз. Алар азыркы турпаты боюнча, Л.Харитоновдун пикири менен айтканда, өзгөрүлбөс сөз түркүмдөрү (неизменяемые части речи) болуп эсептелет. Кээде гана стилдик максатта мүчө жалганып колдонулат. Салышт.: Акырын иштей бер. Акырындан иштей бер.

Тактоочтордун субстантивдешүүсү: Көптөн үмүт эткен, аздан куру калат (мак.). Жогортон соккон жел жан сергитет («Кыргыз руху» гез.).

Тууранды сөздөрдүн субстантивдешүүсү: Мунун кыйтын-күйтүңдү бир мандем бар (оозеки кептен). Анын бөкчөң-бөкчөнү өгүнкү абышканы элестетет («Аялзат» гез.).

Сырдык сөздөрдүн субстантивдешүүсү: Булардын ха-ха, хи-хиси канчага созулат болду экен (оозеки кептен). О, чиркиндер, тагдырдын тамашасын көрүштү го («Кыргыз руху» гез.). Апейи да курусун ошонун (оозеки речтен).

Модалдык сөздөрдүн субстантивдешүүсү: Баймын деп мактанба, жокмун деп суктанба (мак.). Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу (мак.). Базар барга таттуу, жокко ачуу (лак.).

Кээде модалдык сөздөр зат атооч менен айкалышып келип да заттанат: Санаасы жок сары сууга семирет (мак.). Уяты жоктун колуна кашык тийсе беш ууртайт (мак.).

Жогоруда көрсөтүлгөн сөздөр түрдүү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алып, субстантивдешкен (тактооч, тууранды, сырдык, модалдык) сөздөр.

Адабияттар:

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. -М.: Высшая школа, 1986, с. 63-65.
2. Ганиев Ф.А. Конверсия в татарском языке. -Казань, 1985.
3. Гринчишин Д.Г. Явише субстантиваци в украинській мові. -Київ, 1965.
4. Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. -Ф., 1960.
5. Каламова Н.А. Переход наречий в служебные части речи: Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Львов, 1954, 16 с.
6. Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. -Ф., 1960.
7. Лукин М.Ф. Критерии перехода частей речи в современном русском языке//Филологические науки. 1986. №3.

8. Мамедов Б.Р. Субстантивация в разносистемных языках. -Баку, 1973.
9. Матжанов М.А. Субстантивация причастий в русском и казахском языках. -Алма-Ата, 1994.
10. Михай Н.Д. Субстантивация прилагательных и причастий в современном белорусском литературном языке: Автореф.дисс. канд. филол. наук.-Минск, 1975.
11. Панов М.В. О частях речи в русском языке. -М., 1960.
12. Севортян Э.В. Из истории прилагательных в тюркских языках. - В кн.: Тюркологические исследования. - М., 1963, с.58-59.
13. Скороглядова О.В. Переходность частей речи в современном русском языке. - Русский язык в не русской школе. Методический сборник, вып.7. -Баку, 1952.
14. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтордун кээ бир маселелери. -Ф.: Мектеп, 1968.
15. Үмөталиева Б. Имя прилагательное в современном киргизском языке. -М., 1965.
16. Харитонов Л. Неизменяемые части речи в якутском языке. -Якутск, 1943.
17. Чечейбаева Н. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. -Ф.: Илим, 1978.
18. Шаршеев Н. Модальность и модальные слова в киргизском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Ф., 1969.
19. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Вып.2. -Л., 1927.
20. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя). -Л.: Наука, 1977, с.159-166.
21. Ыскаков А. Казіргі казак тілі. Морфология. -Алма-Ата, 1991.
22. Языки народов СССР (тюркские языки). -М., 1966.

БӨЛҮКЧӨЛӨР*

БӨЛҮКЧӨЛӨР – сүйлөмдөгү айрым сөздөргө, сөз айкаштарына же бүтүндөй сүйлөмгө ар кандай кошумча модалдык, эмоционалдык-экспрессивдик маанилик касиет, логикалык маани киргизүүчү кызматчы сөздөр. Алар семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери б-ча жана сан жактан (Б-дүн жалпы саны 70 чакты) өз алдынча кызматчы сөз түркүмү болуп калыптанган. Бардык түрк тилдеринде илимий-изилдөөгө алынган. Кыргыз тилинде А.Карымшакова тарабынан иликтенген (Частицы в соврем. кырг. яз. - Б., 1998, 158 с.).

Б. тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында маани берүүчү сөз түркүмдөрүнөн келип чыккан, т. а. кээ бир толук маа-

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. 138–139-б.

нилүү сөздөр сүйлөм ичиндеги айрым сөзгө же сүйлөмдүн өзүнө кандайдыр бир кошумча маани берүү максатында колдонула баштап, кийин алар бара-бара өздөрүнүн конкреттүү лексикалык маанисинен алыстап, грамматикалык мааниси басымдуу болуп, акырындык менен кызматчы сөзгө – Б-гө айланган.

Б-дүн эң байыркылары байыркы түрк жазма эстеликтеринде колдонулган, алар бөлүкчөгө айлануу мезгилинде тыбыштык деформацияга учурап (түрүн өзгөртүп), бүтүн сөздүн бөлүгү (мүчө) сыяктанып калган: гана, да, го, миш, гой ж. б. Ошондуктан тил илиминде Б. бүтүн сөз менен мүчөнүн ортосундагы аралык көрүнүш деп айтылат. Б. сүйлөмдө көп маанилүү болуп келет. т. а. бир эле бөлүкчө онго чейин кошумча маани берүүгө жөндөмдүү.

Б. лексика-семантикалык, грамматикалык ж. б. өзгөчөлүгүнө карай түркологияда түрдүүчө классификацияланып жүрөт: алардын ичинен эң кеңири колдонулганы - семантикалык классификация: **чектегич Б.:** гана, эле, тек; **аныктагыч-тактагыч:** да, дагы, өзү, деле, деги, нак, так, как, дал, ж.б.; **сурама:** ээ, ыя, ии, (ийи), а; **божомолдогуч (күмөн):** го, имиш (миш), алда, бейм, белем; **жалыныч:** гой; **күчөткүч:** эң, өтө, абдан, түк, такыр, чылк, ылгый, тим эле /жөн'эле ж.б.; **тангыч:** эч, түгүл, турсун, тургай, турмак; **ырастагыч:** ийи, да (орус), ооба; **шилтеме:** мына, бу(л), ушу(л), ошо(л), те(тиги); **модалдык:** эми, (н)ары, кана.

Сырткы түрү, сүйлөм ичинде берген маанисине карай Б. **чыныгы, функционалдык** деп бөлүнөт. **Чыныгы Б.** - чыгыш теги жагынан байыркылары, сүйлөм контекстинде бир гана Б-лүк милдет аткарат. **Функционалдык Б.** чыгыш теги жагынан кийинчерээк пайда болгон. Ошондуктан сүйлөм контекстинде бирде өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде келсе, бирде Б-лүк мааниде келет. Сал.: Нак төлө. Так айт (нак, так - тактооч). Нак ушул сөз. Так сен айткандай (нак, так - Б.).

Сүйлөм ичинде алган ордуна (позициясына) карай: 1) Сөз алдында келүүчү (**препозициялык**) Б.; 2) Сөздүн соңунан келүүчү (**постпозициялык**) Б.; 3) Эркин колдонулуучу (**интерпозициялык**) Б. болуп бөлүнөт.

Сөз түркүмдүк чыгыш тегине карай: **этиштен, тактоочтон, атоочтон, сан атоочтон, сын атоочтон** пайда болгон Б. деп бөлүнөт. Тарыхый жактан кайсы тилге тиешелүүлүгүнө карай төл (түрк сөзү), кабыл алынган Б. деп бөлүнөт. Кийинкиси сан жагынан өтө аз: эң, абдан, куду, так - иран сөзү; кадим, нак - араб; да (ооба деген мааниде) - орус сөзү.

Түзүлүшүнө карай Б. **жөнөкөй, татаал** болуп бөлүнөт. Татаалдары сан жагынан өтө аз: тим эле/жөн эле, ого бетер, ого эле. Калгандарын **жөнөкөй Б.** түзөт.

Б. сөз жасоо, форма жасоо касиеттерине да ээ. **Ким** - сурама ат атооч, эч **ким** - тангыч ат атооч. **Эч качан, эч кайсы, алда качан, алда ким, алда эмне** ж.б. да жогоркудай жол м-н жаңы сөз жасады.

Эң күчтүү, абдан бийик, өтө чоң ж.б. - күчтүү, бийик, чоң сөздөрүнүн жаңы формасы жасалды.

Б. стилдин түрлөрүнүн ичинен оозеки кепте жыш колдонулат. Иш кагаздарынын стилинде жокко эсе.

Б. морфологиялык жактан өзгөрүлбөс сөздөрдүн тобу деп эсептелгени м-н, оозеки кепте алардын айрымдарына кээде мүчөлөр жалганып калат. Ал жакка барган биз **ганабыз** го?! Келген **мишсинер**, уктук. Түшүм быйыл аз **эледир**. Аз **ганакей** нерсе. Болгону ушул **ганабы?** ж.б.

Б. кызматчы сөз түркүмү болгондуктан, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт.

ОКСЮМОРОН*

ОКСЮМОРОН (грек, *oxys* – акылмандык, *moros* – кемпайлык) карама-каршы маанидеги сөздөрдүн айкашынан пайда болгон синтаксистик ыкма. Б.а., эки антонимдин айкашып келүү мүмкүнчүлүгүнүн натыйжасында жаралган эң оригиналдуу кептик фигура.

О-дор, эреже катары, сөз айкаштары аркылуу уюшулат, алардын табиятын карама-каршы сөздөрдүн айкашы түзөт. Узак мезгилдер ичиндеги өнүгүүнүн натыйжасында О-дор тилдик норма катары калыптанып калган. Азыркы мезгилде алар оозеки кепте, көркөм чыгармаларда, публицистикада көркөм ыкманын ролунда кеңири тарап, колдонулуп келүүдө.

О-дук айкаштардын компоненттеринин бири-бирине карама-каршы турушу ж-а алардын кайра биригүүсү, жакындашуусу, сыйышуусу алардын негизги белгиси, өзгөчөлүгү деп эсептелет. Ошондуктан аларды илимий анализге алуунун натыйжасында антонимдердин стилдик функциясы гана ачылып берилбестен, тил м-н ойлоонун, тил илими м-н логиканын катышы да терең ачылып такталып берилет.

Сөз айкашы О-дун негизги модели. О-дун сөз айкашынын түгөйлөрү синтаксистик жактан ыкташуу ж-а башкаруу байланыштары м-н тутумдашып, ар бир компоненти ар түркүн сөз түркүмдөрүнөн болушу мүмкүн. **Күнөөсүз күнөөлүү** (ыкташ. байл., субстант. сын ат.), **тирүү арбак** (ыкташ. байл., сын ат. +зат ат.); **кейиштүү жылмаюу** (ыкташ. байл., сын ат.+этиш); **жумуртка-**

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004, 281–282-б.

дан кыр чыгаруу (башкар. байл., зат ат.+этиш); **айтпаганды айтуу** (башкар. байл., субстант, атоочтук (этиш)+этиш) ж. б.

Жөнөкөй О-дордон айырмаланып фразеологиялык О-ду түзүп турган антонимдик сөздөр өздөрүнүн түз маанилерин жоготуп, бүтүндөй турпаты м-н башка маанидеги түшүнүктү берип калат: **көз ачып жумганча** - бир заматта деген маанини; **түк бүткөн сайын калтыроо** - байыган сайын зыкым болуу деген маанини туюндурат.

Фразеологиялык О-дун түзүлүшүндөгү негизги ыкма бул логикалык жактан бирикпегендин биригиши.

О-ду лаконизмдин жеткен чеги десек болот. Ал аркылуу берейин деген ой кыска; эки эсе так, таамай болуп, көркөм сөздүн кудурети артат. Ал көркөм чыгармада колдонулса, бүтүндөй чыгарманын ажарын ачып, автордун оюнун өзөгүн түзөт.

О. - эмоционалдык, экспрессивдик, эстетикалык күчтүү таасири бар тилдик каражат.

ОМОНИМИЯ*

ОМОНИМИЯ – (грек, *homonymia* – аты бирдейлик, аты окшоштук) эки же андан ашык түрдүү тилдик бирдиктердин тыбыштык жактан дал келүүчүлүгү. О жалпы эле омонимдерди же омонимдер системасын туюнтат. Ал эми омонимика 1. Лексикологиянын омонимдерди изилдөөчү бөлүмү; 2. Бир тилдеги омонимдердин жыйындысы.

О. деген түшүнүктүн астында бири-бири м-н тыгыз байланышта болуп, бирок айырмачылыктарга да ээ болгон бир катар терминдер кезигет.

Айтылышы да, жазылышы да бирдей, бирок маанилери боюнча таптакыр башка, бир же ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөр омонимдер деп аталат. О-дер гректин *homos* «окшош», «бирдей» ж-а *onyma* «ат», «наам» деген сөздөрүнөн алынган.

О-ди сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнөн (полисемиядан) ажырата билүү керек: полисемияда бир эле сөздөн өнүгүп, бутактап чыккан маанилер орун алат. Ал маанилерде бир жалпылык бар. Андан сырткары көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси өз алдынча сөз болуу касиетине ээ эмес, алар ар бир сөздүн семантикалык варианттарын гана түзөт. О-дер – маанилери ж-а чыгыш теги жагынан эч байланышы жок сөздөрдүн тыбыштык жактан кокусунан дал келип калуусунан ж-а полисемиянын бузулушунун натыйжасында пайда болгон тилдик кубулуш.

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004, 282–283-б.

Алар төмөнкүдөй жолдор м-н пайда болгон: 1. Кабыл алынган сөздөр м-н төл сөздөрдүн тыбыштык жактан окшошуп калышынан: аба-байке (төл сөз); *аба* (ар. *haba*); *бал* - аарылар иштеп чыккан таттуу зат (төл сөз); *бал* - төлгө (ар. фал); *бал* - зоок, кече (ор.) ж.б. 2. Фонетикалык жол м-н: тыбыштык өзгөрүүнүн натыйжасында бирдей тыбыштык турпатка келишинен: ат - мингич жандык, *ат* - ысым; *буу* - газ сыяктуу зат, *буу* - байла, байлоо ж.б. 3. Лексика-семантикалык жол м-н: полисемиянын өнүгүшүнүн түпкү натыйжасында сөздүн ар башка сөз түркүмүнө өтүп кетишинен: *көк* (түс); *көк* (асман); *көк* (чөп); *бүт* (аякта), *бүт* (бүткүл) ж.б. 4. Морфологиялык жол м-н: омоним бирдей же ар башка уңгуларга бирдей мүчөлөрдүн уланышынан: *жасак+уу~жасагуу* (иш жагуу), *жасак+уу=жасагуу* (отту жагуу); *жар+тык~жарык* (*дубалдын жарыгы*), *жары+тык~жарык* (*күндүн жарыгы*) ж.б.

Омонимдик катышта болгон сөздөр морфемалык курамы, грамматикалык формалары, сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү боюнча бир нече топторго бөлүнөт.

I. Морфемалык курамы боюнча омонимдер тубаса ж-а туунду болот.

1. Тубаса О. – тилдин азыркы абалында уңгу түрүндө туруп, омонимдик катышта келген сөздөр: *кал* (үйдө кал), *кал* (беттеги кал); *үй* (чөп үй), *үй* (балалуу үй) ж.б.

2. Туунду О. – морфемаларга ажыраган омонимдер: 1. *Жылуу* (*жылы+уу*): муздак эмес. 2. *Жылуу* (*жыл+уу*), ордунан козголуу. 1. *Курак* (*кура+к*), курак төшөк. 2. *Курак* (*кур+ак*). Кишинин жашы ж.б.

II. Сөз түркүмдөрүнө тиешелүүлүгү боюнча (грамматикалык формалары боюнча да) омонимдер экиге бөлүнөт: Бир сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, тыбыштык жактан дал келип, лексикалык жактан айырмаланган омонимдер лексикалык толук омонимдер (же абсолюттук омонимдер) деп аталат: *сан* (дене бөлүгү), *сан* (эсептик сан); *сүз* (уй сүзүү), *сүз* (бозо сүз) ж.б.

ОНОМАСТИКА*

ОНОМАСТИКА (грек, *onomastike* – ат коюу искусствосу) тил илиминин энчилүү аттарды, алардын тарыхын, тилде колдонулушун изилдөөчү бир тармагы. О. энчилүү аттардын жыйындысын изилдеп, «онимия» термини м-н да аталып жүрөт.

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004, 284–285-б.

О. илимий статуска орус тил илиминде 20-кылымдын 30-жылдарында гана ээ болгон. Кыргыз тил илиминде 1960-жылдан кийин гана кеңири изилдөөгө алына баштаган.

Азыр О. изилдөө объектисине жараша антропонимика – энчилүү адам аттарын изилдөөчү тармак, топонимика географиялык энчилүү аталыштарды, зоонимика жаныбарлардын энчилүү аттарын, астрономия – айрым асман телолорунун энчилүү аталыштарын, теонимика – диний түшүнүктөрдүн аталыштарын, этнонимика – элдердин, уруулардын аталыштарын ж.б. изилдөөчү тармактарга бөлүнүп кетет.

О. илими энчилүү аттарды турмушта реалдуу болгондугуна же ойдон чыгарылгандыгына карата реалионимдер ж-а мифонимдер деп да бөлүп иликтейт.

Энчилүү аттарды иликтөөдө алардын жалпы аттар м-н болгон байланышы көз жаздымда калбайт: 1. Энчилүү аттар жалпы аттардан айырмаланып, эч кандай түшүнүктү туюнтпайт, жөн гана объектинин атоо үчүн колдонулат. Маселен: *Марс*, *Андромеда* астрономиялык объектилердин аталыштары; *Бишкек*, *Ысык-Көл*, *Сары-Жаз*, *Көкөмерен*, *Сыр дарыя* - жер-суу аттары, *Акылкарачач*, *Алмаз*, *Кудайберген* – адам аттары, *Окжетпес*, *Бөрүбасар* – иттин аттары ж.б.

2. Жалпы аттар м-н энчилүү аттардын ортосунда бири-бирине өтө алгыс чек болбойт. Тескерисинче, жалпы аттардан энчилүү аттар: *Эркин*, *Жеңиш*, *Тынчтык*, *Жыпар* ж.б., энчилүү аттардан жалпы аттар: *ампер*, *ом*, *вольт*, *кулон* (бул физикалык бирдиктер физиктердин фамилияларынан коюлган), *кашемир* (кездеме, Индиядагы бир штаттын аты), *джинсы* (шым, куртка тигүү үчүн чыгарылган материал, тыбыштык өзгөрүү м-н айтылган Генуи шаарынын аты) ж. б.

Кыргыз тилиндеги көптөгөн жер-суу аттары, түрдүү географиялык объектилер жалпы аттардан келип чыккан. *Мис.*, *Аларча дарыясы*, *Сары-Жон*, *Кара-Жыгач айылы*, *Орто-Токой суу сактагычы*, *Сары-Челек колу*, *Бек-Тоо көчөсү* ж.б.

О-нын изилдөө объектиси өтө кеңири. Ошондуктан О-лык изилдөөлөр аркылуу элдин тарыхын, байыркы доорлордогу жашоо-шартын, турмуш-тиричилигиндеги өзгөчөлүктөрдү, каада-салтын, тилдик ж-а маданий байланыштарын, эмне м-н кесиптенгенин ж.б. иликтеп үйрөнүүгө мүмкүн.

О. тил илими, адабият таануу, тарых, археология, этнография, география, астрономия ж.б. илимдер м-н тыгыз байланыштуу.

СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮ деп ар бир маани берүүчү сөздүн (мүчөлөбөс сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдөн башкасынын) парадигма б-ча (сөз формалары б-ча) өзгөрүшү аталат. Сөз жасоодон айырмаланып С. ө-дө сөздүн түпкү лексикалык мааниси өзгөрбөйт, б.а. бир эле сөз ар түрдүү грамматикалык формада жолугуу мүмкүнчүлүгүндө болот. С. ө. тилде атайын мүчөлөрдүн жардамы м-н ишке ашат. Алар сөз өзгөртүүчү мүчөлөр деп аталат. Аларга жөндөмө, таандык, жак мүчөлөрү кирет. Кээде көптүк сандын мүчөсү да киргизилип жүрөт. (Кырг.ад.тил.грам. – Ф., 1980, 99-б.; Лингв.энцикл.словарь – М., 1990, 467-б.). Ал эле эмес 80-жылдарга чейинки кыргыз тилинин айрым грамматикаларында С. ө.м-гө азыркы форма жасоочу деп эсептелген мамиле, ыңгай, чактын мүчөлөрү, чакчыл, атоочтук, кыймыл атоочтун мүчөлөрү, сан атоочтун –**нчы** мүчөсү, сын атоочтун (–**омук**, –**ыш**, –**гылт** ж.б.) мүчөлөрү, –ыраак мүчөсү, зат атоочтун кичирейтип, эркелеткендикти билдирген (–**ча**, –**чак**, –**ке**) мүчөлөрү киргизилип келген. Биздин оюбузча, мунун негизги себеби мүчөлөр функциясына карай айрым окумуштуулар тарабынан экиге гана бөлүнүп (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү болуп) каралса, айрымдары (мис.: акад. Б.Орузбаева) тарабынан үчкө (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү, форма жасоочу деп) туура бөлүнүп жүргөндүгүндө. Кээ бир түркологиялык эмгектерде (Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения. Имя. – Л., 1987, 12-б.) алар кийин деле сөз өзгөртүүчү мүчөлөр катары каралып жүрөт. Демек, бул проблема илимий жактан тактоону талап кылат.

С.ө.м. жалганган сөзүнүн лексикалык маанисин өзгөртө албай, жеке грамматикалык маанисин жана формасын гана өзгөрткөнү м-н, алар, эң негизгиси, сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштырууда синтаксистик каражат катары кызмат аткарышат. Мис.: Апам м-н айылга бардым деген сүйлөмдөгү жолуккан –**ым**, –**га** –**ым** мүчөлөрүн алып салсак, сөздөр синтаксистик жактан өз ара байланышпай, айтылып жаткан ой ыраатын жоготот. Демек, С.ө.м. кепке ырааттуу мүнөз берүү үчүн колдонулат. Ал эми бир сөздүн түрдүү грамматикалык формалары сөз формалары деп аталат. Мис.: Кыз деген сөздүн жөндөмө, таандык, жак б-ча өзгөргөн түрлөрү (жөндөмө б-ча: кыз, кыздын, кызга, кызды ж.б.; таандык б-ча: кызым, кызың, кызы, кызыбыз ж.б.; жак б-ча: кызмын, кызсың, кызсыңар ж.б.) булар сөздүн сөз формаларын түзөт. Демек, бир эле сөзгө сөз өзгөртүүчү түрдүү мүчөлөрдү жалгоодон ар башка сөздөр түзүлбөстөн, бир сөздүн ар түрдүү формалары гана түзүлөт.

СЫН АТООЧ заттардын сын-сыпатын, өңү-түсүн (көк, сары, жашыл), даамын (таттуу, ачуу, кычкыл), тулкусун, формасын (тоголок, сүйрү, жалпак), көлөмүн, ченемин (чоң, кичине) көрсөтүп, «кандай?» «кайсы?» деген суроолорго жооп берет.

С. а-тор Б.Үмөталиева тарабынан (Б.Үмөталиева. Имя прилагательное в современном киргизском языке. – Ф; 1965.) илимий иликтөөгө алынган.

С. а-торду өзүнчө сөз түркүмү катары көрсөтүп турган мүнөздүү белгилери бар: 1. С. а-тор даража категориясы б-ча өзгөрөт: кызыл, кызылыраак, кызгылт, кызгылтым, өтө кызыл, кыпкызыл ж.б. 2. С. а-тордун өзүнө гана тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү бар: –**луу**: ойлуу; –**сыз**: күчсүз; –**дай**: суудай; –**гыч**: сезгич ж.б.

3. Накта өз маанисинде турганда С. а-ко сан, жөндөмө, жак ж-а таандык категориялар мүнөздүү эмес, б.а., накта С.а. маанисинде колдонулган учурда С.а. сөздөр таптакыр өзгөрбөйт.

4. Сүйлөмдө С. а-тор көбүнчө **аныктоочтун** милдетин аткарат, кээде **баяндоочтун** милдетин аткарат, этиштер м-н айкашып келип, кээде **бышыктоочтун** милдетин да аткарат.

С. а-тор лексикалык маанилерине карай бир нече тематикалык топтордон турат: өңдү-түстү (**көк**, **кызыл**, **жээрге** ж.б.), заттын, сырткы көрүнүш белгилерин (түз, чоң, терең, жумуру ж.б.), кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди (көйрөң, өткүр, сыпайы ж.б.), даам, жыт өзгөчөлүктү (таттуу, жыттуу, кермек ж.б.), жылуулук өзгөчөлүктү (суук, муздак, кайнак ж.б.), заттардагы катуу, жумшак, салмак, көлөм сапаттарды (катуу, семиз, жеңил ж.б.) билдирет.

С. а-тор тутумуна карай жөнөкөй ж-а татаал болуп бөлүнөт. Жөнөкөй С. а-тор бир гана уңгудан турат: ак, жакшы, адилеттүү ж.б. Татаал С. а-тор эки же андан көп уңгудан туруп, заттагы, нерседеги бир гана белгини, касиетти, сапатты билдирет: кара тору, улуу-кичүү; бийик-бийик ж.б.

С.а-тор маанилик ж-а грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карай **сапаттык С.а-тор**, **катыштык С.а-тор** болуп бөлүнөт.

Сапаттык С.а-тор заттардагы табигый белгилерди, өзгөчөлүктөрдү; касиеттерди түздөн-түз билдирет. Алардын мындай мүмкүнчүлүгү башка сөздөрдүн жардамысыз эле ишке ашат. Сапаттык С.а-тор дээрлик туубаса С.а-тор болуп эсептелет: **ак**, **кең**, **курч**, **түз** ж.б.

Сапаттык сындар С.а-тордун негизги уюткусун түзөт. Себеби сөз түркүмү катары С.-тордогу өзгөчөлүктөр ушул сапаттык сындардын

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004, 385–387-б.

табиятынан табылат. Булар көпчүлүк туунду С.а-тордун ж-а даража формаларынын жасалышына негиз болот. Сапаттык С.а-тор катыштык С.а-тордон белгилери б-ча айырмаланат: 1. Сапаттык С.а-тордун көбү уңгу сөздөр болсо, катыштык С.а-тордун баары туунду сөздөр.

2. Сапаттык С.а-тордун көбү антонимдик катышка келет: узун-кыска, ак-кара, жоон-ичке ж.б.

3. Сапаттык С.а-тор даража көрсөткүчтөрүнө ээ.

Катыштык С.а-тор заттардагы белгилерди, касиеттерди, өзгөчөлүктөрдү башка заттар, нерселер, түшүнүктөр аркылуу билдирет. Т. а., заттардагы сапат, белгилер башка сөздөрдүн катыштыгы м-н түшүндүрүлөт. Катыштык С. а-тор, демек, морфологиялык каражаттардын жардамы м-н башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн жасалат.

Катыштык С. а-тор маанилик белгилери б-ча 4 топко бөлүнөт:

1. Заттын белгиси, касиети катары мезгилдик түшүнүктү билдирген катыштык С. а-тор: түнкү сугат, бүгүнкү лекция.

2. Орун, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык С. а-тор: жайлоодогу мал, үйдөгү буюм.

3. Кандайдыр заттын же абстракттуу түшүнүктүн бар же жок экендигин анын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык С. а-тор: айсыз түн, таштак жол.

4. Кандайдыр топ, пикирдештик, аймак б-ча жалпылыкты заттын белгиси катары көрсөткөн катыштык С. а-тор: айылдык кыз, курсташ балдар ж.б.

Заттардагы белгилердин баары эле өзгөрүлүп туруу, же бир калыпта болуу жагынан бирдей эмес. Б. а. сапаттык С. а. аркылуу аныкталуучу заттагы (кыймыл-аракеттеги) белгилердин ар түрдүү даражада (кадимки нормада, же андан басаң, же анча-мынча, же абдан айырмалуу) экендигин туюндурган грамматикалык категория С. а-тордун даражалары деп аталат.

Кыргыз тилинде С. а-тордун төрт даражасы бар.

1. Жай даража заттардын сын-сыпатын, белгилерин жайынча атайт. Сапаттык С. а-тордун бардыгы жай даражада болот.

2. Салыштырма даража заттагы белги нормалдуу белгиге караганда айырмалуу (ашыгыраак же кемирээк) экендигин билгизет. Салыштырма даража 1) —ыраак мүчөсүнүн С. а-ко жалганышы аркылуу (агыраак, көбүрөөк, күчтүүрөөк ж.б.), 2) салыштырылуучу зат чыгыш жөндөмөдө болуп, С. а-ко —ыраак мүчөсү жалгануу м-н (менден улуураак, чөптөн бийигирээк ж.б.) жасалат.

3. Басандатма даража заттагы белги нормалдуу белгиге жете бербегендигин көрсөтөт. Булар өң-түс маанидеги С. а-тордон —ыш, —гыл, —ылжын, —ылтыр —гыч, —гылт, —гылтым, —омук мүчөлөрүнүн жардамы м-н жасалат: агыш, көгүлтүр, кызгылтым ж.б.

Күчөтмө даража заттагы белги нормалдуу белгиден өтө эле айырмалуу (өтө чоң же өтө кичине) экендиги көрсөтөт. Күчөтмө даража: 1) С. а-тордун 1-муунунун кайталанышы аркылуу (сапсары, көпкөк); 2) Кайталанып айтылган С. а-тун 1-си илик жөндөмөдө, 2-си таандыкта айтылышы аркылуу (ысыктын ысыгы, көктүн көгү); 3) күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы м-н (өтө жакшы, эң бийик); чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтун жардамы м-н (кардан ак, үйдөн чоң); С. а-тордун кайталанып айтылышы аркылуу (чоң-чоң, кыска-кыска) жасалат.

С. а-тор аныкталгычтын ордуна колдонулганда заттанат (субстантивдешет). Б. а. зат атоочтун категориялары боюнча (жөндөмө, таандык, жак, сан) өзгөрө берет. Мис.: кымбатка алдым, менин кымбатым, биз жакшыбыз, жакшылар келди.

С. а-тордун көпчүлүгү туунду С. а-тор болгондуктан алар сөз жасоонун морфологиялык ж-а синтаксистик жолдору м-н жасалат. С. а-тордун морфологиялык жол м-н жасалышы атооч уңгулар м-н этиш уңгуларга С. а. жасоочу өнүмдүү, аз өнүмдүү, өнүмсүз мүчөлөрдүн, (курандылардын) жалгануусу аркылуу ишке ашат: суулуу, балдай тузсуз, кечки, өнөрпоз, амалкөй, ачык, унутулгус, тарынчаак, соргок ж.б.

Синтаксистик жол м-н жасалган С.а-тор (же татаал С. а-тор) кош С. а-тор (жылуу-жумшак, түркүн-түркүн, кызыл-тазыл, илеңсалаң ж. б.); кошмок С. а-тор (жашыл ала, ак пейил, эл аралык ж. б.) болуп бөлүнөт.

СЫРДЫК СӨЗДӨР*

СЫРДЫК СӨЗДӨР морфологиялык жактан өзүнүн өзгөрбөстүк, бөлүнбөстүк абалын толук сактап, синтаксистик жагынан тутумундагы өзүнөн башка сөздөр м-н байланышпай обочолонуп туруу аркылуу, сүйлөмдүн жалпы мазмуну м-н маани ж-а интонациялык жактан ажырагыс байланышта туруп, адамдын окуя, затка, нерсеге карата болгон ички ой-сезимин, туюмун эрктик ж-а турмуш-салттык мамилесин билдирет (С.Иманалиев Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. - Ф.: Мектеп, 1970).

С. с. айтылып жаткан байланыштуу кептин бүткүл тулкусуна экспрессивдик, эмоционалдык түс берүү м-н, анын көркөмдүүлүгүн күчөтөт да, ага кандайдыр бир ачыктыкты, тактыкты ж-а жандуулукту киргизип, адамдын чындыкка карата болгон эмоционалдык ички сезимин, эрктик мамилесин билдирип турат.

С. с. фонетикалык жактан музыкалуу, ыргактуу, ритмикалуу келет да, адам баласынын ички дүйнөсү аркылуу берилүүчү ой-сезимдин, эрктик ж-а турмуштук мамиленин мүмкүн болгон мамилелеринин бардыгын билдирүүгө жөндөмдүү.

С. с. негизги сөз түркүмдөрүнөн төмөнкүдөй негизги белгилери боюнча айырмаланып турат: 1-ден, негизги сөз түркүмдөрү мүнөздүү түрдө атоо кызматын аткарып, заттын, кыймыл-аракеттин, белгинин атын билдирсе, С. с. үчүн мындай атоо (номинация) кызматы мүнөздүү эмес, аларга билдирүү функциясы мүнөздүү; 2-ден, С. с. негизги сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болгон морфологиялык категориялар м-н дээрлик өзгөрбөйт; 3-дөн, маани берүүчү сөз түркүмүнөн айырмаланып, С. с. сүйлөм тутумунда синтаксистик жактан сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып ж-а башка сөздөр м-н грамматикалык жактан байланышпайт; 4-дөн, С. с-дүн мааниси интонация ж-а тынымга көз каранды болот.

С. с. маанисине карай сезимдик, эрктик, турмуштук болуп үчкө бөлүнөт.

1. **Сезимдик** С. с. сүйлөөчүнүн ички сезимин, көңүл күүсүн (кубануу, ырахаттануу, кубаттоо, мактоо, өкүнүү, кайгыруу, ачуулануу, коркуу, чочуу, кекетүү ж.б.) билдирет.

Ички сезимдик С. с. башка топтогу С. с-гө караганда өзүнүн саны жагынан арбын ж-а алардын дээрлик көпчүлүгү көп маанилүүлүк касиетке ээ. Аларга: **А! Аа! О! Оо! Э! Ээ! Ай! Ой! Эй! Ий! Ах! сыяктуу тубаса С. с. ж-а Ой-бой! О пирим ай! Алда! Олдо!** сыяктуу туунду С. с. кирет.

2. **Сүйлөөчүнүн кеби кимди көздөй кайрылганына карата эрктик** С. с. адамга (тек, чүшш, айда, алдей-алдей, те ж.б.) ж-а айбанга (булар ич ара үчкө бөлүнөт: а) чакыруу маанисиндеги С. с.: **түтү-түтү, күчү-күчү, кырой-кырой** ж.б.; б) айдоо, тукуруу маанисиндеги С. с.: **чү, өш, хы, чойт, күш** ж.б.; в) айбандарды тынчытуу маанисиндеги С. с.: **тырр, так-так, чөк-чөк** ж.б.) карата айтылуучу болуп 2 чоң топко бөлүнөт.

3. **Турмуштук** С. с. учурашуу (ассалоому алейкум, валекум ассалам), коштошуу (кайыр, кош), сылык маанай көрсөтүү (лаппай), ыраазычылык айтуу (рахмат) ж.б. учурларда колдонулат.

С. с. түзүлүшүнө карай тубаса ж-а туунду болуп бөлүнөт. Тубаса С. с-гө бир муундуу ж-а эки муундуу (**А! Аа! О! Өө! Ай! Ме! Бах! Баса! Мо-мо!** ж.б.) С. с. кирет. Туунду С. с. зат атоочтон, этиштен (**Ботом! Адам эй! Кашайгыр!**) ж-а сырттан кирген сөздөрдүн эсебинен кийин пайда болгон (**Марш! Ура! Алло!**).

Интонациялык жактан С. с. сөздөр башка сөз түркүмдөрүнүн бирөө да ээ болбогон зор бөтөнчөлүккө ээ. Себеби сүйлөм тизмегинде турган С. с. интонациялык жактан негизги орунду ээлейт, анткени сүйлөмдөгү басым ага түшөт да, тон (үн) башка сөздөргө караганда анда күчтүү сезим м-н айтылып, көтөрүңкү чыгат.

Интонациянын ар түрдүүчө болушунун натыйжасында, С. с. адамдардын бирөөгө, же бир нерсеге, окуяга же кубулушка карата болгон ички сезимдерин ар кандай мааниде билдирет.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ*

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ заттардын кимдир бирөөгө же кандайдыр бир затка таандык болуп айтылыш маанилеринин жыйындысын билдирет. Бул категориянын маңызы төмөнкү сөздөрдү салыштыруудан байкалат: а) шаар, эл (бул сөздөрдө таандык маани жок); б) шаарым, элим – уңгу аркылуу туюндурулган заттар сүйлөп жаткан жакка (1-жакка), жекелик санга таандык болду; в) шаарың, элиң – бул заттар угуп жаткан жакка (2-жакка), жекелик санга таандык болду; г) шаары, эли – мында сөзгө катышпаган жакка (3-жакка), жекелик санга таандык болду ж.б.

Кыргыз тилинде зат атоочтордун таандык категориясы үч жол м-н туюндурулат. 1. Морфологиялык жол. Сөздөргө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат.

Таандык мүчөлөр мааниси ж-а мүнөздүү түрдө кандай сөздөргө жалгана тургандыгына байланыштуу жакчыл таандык ж-а жалпы таандык болуп экиге бөлүнөт.

Жакчыл таандык мүчөлөр, эреже катары, зат атоочторго же заттык маанидеги башка сөз түркүмдөрүнө жалганат. Кыргыз тилинин нормасы б-ча 1-чи ж-а 2-жактагы ат атоочторго алар дээрлик уланбайт.

Жакчыл таандык мүчөлөрдө белгилүү бир жалпылык болгону м-н, кайсы санга, кандай формага тиешелүүлүгү жагынан ич ара айырмачылыктарга ээ. Эгер 1-жактын таандык мүчөлөрү жакты ж-а санды билгизсе, 2-жактын таандык мүчөлөрү жак м-н сандан сырткары кандай мамиледе экендикти да (жайынчабы же сылыкпы) билдирет. 3-чү жактын таандык мүчөсү сандык өзгөчөлүктү (жекелик же көптүктү) да, кандай мамиледе экендикти да билдире албайт.

Демек, жакчыл таандык мүчөлөр өздөрүнө тиешелүү тыбыштык түзүлүшү ж-а жекече маанилери б-ча айырмаланып турат. Мындай бөтөнчөлүктөр төмөндө байкалып турат:

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. 387-388-б.

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. 389-390-б.

С. с. фонетикалык жактан музыкалуу, ыргактуу, ритмикалуу келет да, адам баласынын ички дүйнөсү аркылуу берилүүчү ой-сезимдин, эрктик ж-а турмуштук мамиленин мүмкүн болгон мамилелеринин бардыгын билдирүүгө жөндөмдүү.

С. с. негизги сөз түркүмдөрүнөн төмөнкүдөй негизги белгилери боюнча айырмаланып турат: 1-ден, негизги сөз түркүмдөрү мүнөздүү түрдө атоо кызматын аткарып, заттын, кыймыл-аракеттин, белгинин атын билдирсе, С. с. үчүн мындай атоо (номинация) кызматы мүнөздүү эмес, аларга билдирүү функциясы мүнөздүү; 2-ден, С. с. негизги сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болгон морфологиялык категориялар м-н дээрлик өзгөрбөйт; 3-дөн, маани берүүчү сөз түркүмүнөн айырмаланып, С. с. сүйлөм тутумунда синтаксистик жактан сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып ж-а башка сөздөр м-н грамматикалык жактан байланышпайт; 4-дөн, С. с-дүн мааниси интонация ж-а тынымга көз каранды болот.

С. с. маанисине карай сезимдик, эрктик, турмуштук болуп үчкө бөлүнөт.

1. **Сезимдик** С. с. сүйлөөчүнүн ички сезимин, көңүл күүсүн (кубануу, ырахаттануу, кубаттоо, мактоо, өкүнүү, кайгыруу, ачуулануу, коркуу, чочуу, кекетүү ж.б.) билдирет.

Ички сезимдик С. с. башка топтогу С. с-гө караганда өзүнүн саны жагынан арбын ж-а алардын дээрлик көпчүлүгү көп маанилүүлүк касиетке ээ. Аларга: **А! Аа! О! Оо! Э! Ээ! Ай! Ой! Эй! Ий! Ах! сыяктуу тубаса С. с. ж-а Ой-бой! О пирим ай! Алда! Олдо!** сыяктуу туунду С. с. кирет.

2. **Сүйлөөчүнүн кеби кимди көздөй кайрылганына карата эрктик** С. с. адамга (тек, чүшш, айда, алдей-алдей, те ж.б.) ж-а айбанга (булар ич ара үчкө бөлүнөт: а) чакыруу маанисиндеги С. с.: **түтү-түтү, күчү-күчү, кырой-кырой** ж.б.; б) айдоо, тукуруу маанисиндеги С. с.: **чү, өш, хы, чойт, күш** ж.б.; в) айбандарды тынчытуу маанисиндеги С. с.: **тырр, так-так, чөк-чөк** ж.б.) карата айтылуучу болуп 2 чоң топко бөлүнөт.

3. **Турмуштук** С. с. учурашуу (ассалоому алейкум, валекум ассалам), коштошуу (кайыр, кош), сылык маанай көрсөтүү (лаппай), ыраазычылык айтуу (рахмат) ж.б. учурларда колдонулат.

С. с. түзүлүшүнө карай тубаса ж-а туунду болуп бөлүнөт. Тубаса С. с-гө бир муундуу ж-а эки муундуу (**А! Аа! О! Өө! Ай! Ме! Бах! Баса! Мо-мо!** ж.б.) С. с. кирет. Туунду С. с. зат атоочтон, этиштен (**Ботом! Адам эй! Кашайгыр!**) ж-а сырттан кирген сөздөрдүн эсебинен кийин пайда болгон (**Марш! Ура! Алло!**).

Интонациялык жактан С. с. сөздөр башка сөз түркүмдөрүнүн бирөө да ээ болбогон зор бөтөнчөлүккө ээ. Себеби сүйлөм тизмегинде турган С. с. интонациялык жактан негизги орунду ээлейт, анткени сүйлөмдөгү басым ага түшөт да, тон (үн) башка сөздөргө караганда анда күчтүү сезим м-н айтылып, көтөрүңкү чыгат.

Интонациянын ар түрдүүчө болушунун натыйжасында, С. с. адамдардын бирөөгө, же бир нерсеге, окуяга же кубулушка карата болгон ички сезимдерин ар кандай мааниде билдирет.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ*

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯСЫ заттардын кимдир бирөөгө же кандайдыр бир затка таандык болуп айтылыш маанилеринин жыйындысын билдирет. Бул категориянын маңызы төмөнкү сөздөрдү салыштыруудан байкалат: а) шаар, эл (бул сөздөрдө таандык маани жок); б) шаарым, элим – уңгу аркылуу туюндурулган заттар сүйлөп жаткан жакка (1-жакка), жекелик санга таандык болду; в) шаарың, элиң – бул заттар угуп жаткан жакка (2-жакка), жекелик санга таандык болду; г) шаары, эли – мында сөзгө катышпаган жакка (3-жакка), жекелик санга таандык болду ж.б.

Кыргыз тилинде зат атоочтордун таандык категориясы үч жол м-н туюндурулат. 1. Морфологиялык жол. Сөздөргө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат.

Таандык мүчөлөр мааниси ж-а мүнөздүү түрдө кандай сөздөргө жалгана тургандыгына байланыштуу жакчыл таандык ж-а жалпы таандык болуп экиге бөлүнөт.

Жакчыл таандык мүчөлөр, эреже катары, зат атоочторго же заттык маанидеги башка сөз түркүмдөрүнө жалганат. Кыргыз тилинин нормасы б-ча 1-чи ж-а 2-жактагы ат атоочторго алар дээрлик уланбайт.

Жакчыл таандык мүчөлөрдө белгилүү бир жалпылык болгону м-н, кайсы санга, кандай формага тиешелүүлүгү жагынан ич ара айырмачылыктарга ээ. Эгер 1-жактын таандык мүчөлөрү жакты ж-а санды билгизсе, 2-жактын таандык мүчөлөрү жак м-н сандан сырткары кандай мамиледе экендикти да (жайынчабы же сылыкпы) билдирет. 3-чү жактын таандык мүчөсү сандык өзгөчөлүктү (жекелик же көптүктү) да, кандай мамиледе экендикти да билдире албайт.

Демек, жакчыл таандык мүчөлөр өздөрүнө тиешелүү тыбыштык түзүлүшү ж-а жекече маанилери б-ча айырмаланып турат. Мындай бөтөнчөлүктөр төмөндө байкалып турат:

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. 387-388-б.

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. 389-390-б.

Жакчыл таандык мүчөлөр

Жекелик түрү

1-жак -(ы)м

2-жак -(ы)ң- жайынча форма

2-жак -(ы)ңыз - сылык форма

3-жак -ы, -сы

Көптүк түрү

-(ы)быз

-(ы)ңар - жайынча форма

-(ы)ңыздар - сылык форма

-ы, -сы

Жалпы таандык мүчө бирөө гана: -ныкы.

Ал, 1-ден, жак ж-а сан м-н байланыштуу маанилерди билгизе албайт. Ал жөн гана таандык катыштын бар экенин билгизет. 2-ден, зат атоочторго (заттык маанидеги сөздөргө) гана эмес, 1-чи, 2-чи, 3-жактагы ат атоочторго да жалгана берет. Демек, жалпы таандык мүчөнүн колдонулуш чөйрөсү жакчыл таандык мүчөлөрдүкүнө караганда алда канча кең. 3-дөн, жалпы таандык мүчө уланган сөз менчиктөөнү, өзүнө таандык этүүнү гана билгизет. Бирок ким, эмне менчиктелерин, таандык боло турганын так, даана түшүндүрө албайт. Жалпы таандыкта менчиктелүүчү, таандык болуучу зат атайын (атооч жөндөмөсүндөгү) сөздөрдү колдонуу аркылуу белгилүү болот. Ал сөздөр сүйлөмдө ээлик милдет аткарып, жалпы таандык мүчө уланган сөз анын баяндоочу болот: Бул чыгарма (ээ) Аалыныкы (баянд.).

Синтаксистик жол. Илик жөндөмөсүндөгү ат атооч м-н таандык мүчөсүз зат атоочтун айкашы аркылуу таандык маани туюндурулат: биздин максат, силердин милдет, сиздердин сунуш, сиздин кыштак.

3-жол морфологиялык-синтаксистик жол. Илик жөндөмөдөгү атоочтор м-н таандык мүчөлүү зат атоочтун айкашы аркылуу таандык маани туюндурулат. Мында сөз айкашынын 1-түгөйү аныктоочтун, 2-түгөйү аныкталгычтын милдетин аткарат. Бул жолдо аныкталгычка таандык мүчө жалгангандыктан, аныктооч (1-түгөйү) катары келүүчү сөздөр синтаксистик жолго караганда сан жагынан бир топ көбөйт. Ошондуктан ат атоочтун калган түрлөрү, зат атоочтор (затташкан башка сөздөр), жам-дама сан атоочтор аныктооч (1-түгөйү) болуп колдонула берет: менин сырым, сенин сөзүң, кимдин китеби, эмненин үнү, экөөнүн адаты ж.б.

Таандык категориянын бул аталган жолунда кээде 1-түгөйдөгү илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп да колдонулат: айыл өкмөтү, Манас көчөсү, шаар сымбаты, Кант району ж.б.

ТАКТООЧ*

ТАКТООЧ – кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрүлбөгөн, көбүнчө этиштер м-н айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарган сөз түркүмү.

Т-тордун башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган белгилери бар:

1. Лексикалык жактан маанилери абстракттуу болуп, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын түрдүү кырдаалын (ордун, мезгилин, себебин, максатын, сан-өлчөмүн, сын-сыпатын) билдирет.

2. Морфологиялык жактан (жөндөмө, таандык, сан, чак, жак категориялары б-ча) дээрлик өзгөрбөйт. Айрымдары гана кээ бир жөндөмө формасында келип (Мис: *зорго, кээде, азыртан*), кээси даража б-ча (Мис: *эртерээк, өтө тез*) өзгөрөт. Т-тордун өзүнө тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү бар.

3. Синтаксистик жактан көбүнчө этиштер м-н айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткарат.

Т-тор лексика-грамматикалык маанилерине карай эки чоң топко бөлүнөт:

1) **бышыктагыч Т-тор**; 2) **аныктагыч Т-тор**.

Бышыктагыч Т-тор ич ара үчкө бөлүнөт: А) мезгил бышыктагыч Т-тор кыймыл-аракеттин боло турган мезгилин көрсөтөт. Сан жагынан көп, колдонулуш сферасы кең: *азыр, анан, ар убак, бүгүн, эрте, башта, анда-санда, күндө-күндө, анда-мында* ж. б.; Б) орун бышыктагыч Т-тор кыймыл-аракеттин ордун, багыт кырдаалын билдирет: *ары, алга, алда-кайдан, алды-артынан, ары-бери, төмөн, жогору, анда-мында* ж.б.; В) себеп ж-а максат бышыктагыч Т-тор сан жагынан өтө аз, колдонулуш чөйрөсү тар. Алар кыймыл-аракеттин аткарылышына себеп болгон кырдаалдарды билдирет: *аргасыздан, атайы, атайлап, капишеттен, эркисизден, жиндилектен* ж.б.

Аныктагыч Т-тор эки топко бөлүнөт: А) сын-сыпат аныктагыч Т-тор кыймыл-аракеттин аткарылыш ыгын, сапаттык белгилерин көрсөтөт: *акырын, тез, жай, дароо, ылдам, адамча, бирге, каада-сынча, өзүнчө, сенчилен* ж.б.; Б) сан өлчөм аныктагыч Т-тор кыймыл-аракеттин көлөмдүк, өлчөмдүк белгилерин көрсөтөт: *болушунча, жасаырт, аз-маз, ошончолук, аз-аздан, бир-бирден, көп-көптөн* ж.б.

Т-тор түзүлүшүнө карай экиге бөлүнөт: 1) **тубаса Т-тор** тилдин азыркы этабында морфемаларга ажырабаган, б. а., уңгу Т-тор.

- 2) **туунду Т-тор** жасалыш өзгөчөлүгүнө карата экиге бөлүнөт:

1. Морфологиялык жол м-н жасалган Т-тор: өнүмдүү мүчөлөр аркылуу: *-ча, -лап, -чылап, -лай, -чалык*; аз өнүмдүү курандылар

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004, 392-393-б.

аркылуу: –лата, –ындасы; өнүмсүз мүчөлөр ар-луу жасалат: –ата: *кыдырата*. –та: *базырайта, тасырайта*. Бул топко жөндөмө мүчөлөрдөн турган атооч сөздөрдүн сенек формаларынан жасалган Т-тор да кирет: *бекерге, түштө, азыртам, күнүм, илгертен ж.б.*

Морфологиялык жол м-н жасалган Т-тор зат атоочтон (Мис.: *балача, күндөм*); сын атоочтон (Мис.: *ондоп, жүздөм*); ат атоочтон (Мис.: *менче, сенчилеп, ошончолук*); Т.-тон (Мис.: *эртеңче, тездеп*) жасалат.

2. Синтаксистик жол м-н жасалган Т-тор же татаал Т-тор экиге бөлүнөт:

а) кош Т-тор: *кайра-кайра, илгери-кийин, кез-кезде, анда-санда ж.б.*:

б) кошмок Т.-тор: *алда качан, ар убак, эч жерде ж. б.*

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР*

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР жандуу же жансыз заттардан чыккан үндү, дабышты туурап, алардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, сырткы көрүнүшүн элестетип көрсөтөт.

Т. с-дү кыргыз тилинде С.Кудайбергенов (Подражательные слова в киргизском языке.-Ф., 1957.) изилдеген.

Кыргыз тили Т. с-гө өтө бай келет. Алар оозеки кепте, көркөм адабиятта тилибизге кооздук, ачыктык, тактык берүү үчүн жыш колдонулат.

Т. с. маани жактан да, морфологиялык, фонетикалык өзгөчөлүгү б-ча да, синтаксистик жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат. Т. с-дө маани берүүчү сөз түркүмдөрүндөй маани болбойт, алардын мааниси угулган дабышты угулгандай, көрүнгөн элести көрүнгөндөй кылып туурап берүүсү болуп саналат. Морфологиялык жактан Т. с-гө тиешелүү грамматикалык категориялар жок. Себеби алар 1-ден, маани берүүчү сөз түркүмүнө кирбейт. Ошондуктан Т. с. сырдык сөздөр м-н бирдикте өзгөчө (И.Абдувалиев), кошумча (К.Дыйканов) сөз түркүмү деп аталат. 2-ден, маани берүүчү сөз түркүмдөрүндөй өз алдынча колдонулганга караганда, татаал этиштин тутумунда (закн эт, тарс-турс эт, жарк де ж. б.), туунду этиштин түзүүчү негизи катары (тып+ылда, алаң+да, тырс+ый ж. б.), этиштен жасалган атооч сөздөрдүн унгусу катары (чый+ылда+ык, быш+кыр+ык ж.б.) кеңири колдонулат. 3-дөн, тил илиминде өзгөрүлбөс сөз түркүмдөрүнүн катарына кирет (Л.Н.Харитонов), ошондуктан сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү жок. Т. с. туунду этиш, туунду атооч ж-а татаал

этиш формасында көп колдонулгандыктан, синтаксистик милдети да ушул өзгөчөлүк м-н шартталат. Мис.: Чагылган жарк дей түштү (баянд). Ал закнылдап (закн+ылда+п бышыкт.) сүйлөдү. Сырттан түрсүлдөк (түрс+ылда+ык) (ээ) угулду ж. б.

Т. с. түзүлүшүнө карай жөнөкөй (карс, леп, жылт) ж-а татаал (кош сөз формасында) болот (кайч-куйч, кыжы-кужу, даң-даң).

Т. с. чыгышы, мааниси, грамматикалык белгилерине карай экиге: табыш Т. с., элес Т. с. болуп бөлүнөт.

Табыш Т. с-гө адамдан, жаныбарлардан, жансыз заттардан, табият кубулуштарынан чыккан үндү туурап көрсөткөн сөздөр кирет. Мааниси жактан табыш Т. с. төрт чоң топко бөлүнөт (грамматикаларда сегиз майда топторго бөлүнүп жүрөт).

1. Адамдан чыккан үндү туураган сөздөр: **кыңк-мыңк, карс-карс, чыйт, ха-ха, хи-хи ж. б.**

2. Жаныбарлардан чыккан үндү туураган сөздөр: **мөө, на-на, ыз-ыз, каак ж. б.**

3. Жансыз заттардан чыккан үндү туураган сөздөр: **карс, шар, шылдыр, дүп ж. б.**

4. Жаратылыш кубулуштарынан чыккан үндү туураган сөздөр: **күр, дабыр-дүбүр, тып-тып ж. б.**

Табыш Т. с. айрым фонетикалык өзгөчөлүктөр м-н колдонулат. Бирок үнсүз тыбыштардын сөз башында, сөз аягында келиши жагынан табыш Т. с. кыргыз тилинин фонетикалык законуна багынат. Табыш Т. с-дөгү (башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн айырмаланган) негизги фонетикалык өзгөчөлүк 1) Сөз башында (элес Т. с. сыяктуу) -л тыбышынын колдонулушуна жол берилет: **лак, леп, лык, лап ж. б.**

2) Сөз аягында –ж тыбышынын келишине жол берилет: **баж-баж, каж-каж, быж-быж, куж-куж ж. б.**

3) Сөз аягында жылчыкчыл –з, –р, –с –ж, –ш, –ң тыбыштарынын созулуп айтылышына жол берилет: **шыр-р, быш-ш, дың – н, ыз-з, тарс-с ж. б.**

4) Кээде үндүүнүн катар келип айтылышы орун алат: **ау, на-на ж. б.**

Элес Т. с. заттардын сырткы көрүнүшү же алардын кыймыл-аракетине байланыштуу элестерди билдирет. Элес Т. с. грамматикаларда кетине байланыштуу эки чоң топко бөлүнүп жүрөт. 1. а) заттар бири-биринен айырмалуу эки чоң топко бөлүнүп жүрөт. 1. а) заттардын кыймыл процессиндеги болгон сырткы көрүнүшү ж-дөгү элестөөлөрдү билдирүүчү сөздөр: **дардаң-дардаң, жалпаң-жалпаң, багжаң-багжаң ж.б.** б) кыймыл-аракеттин тездигин билдирүүчү сөздөр: **жылт, жарк, шарт ж. б.** 2. а) көрүнүштү, турпатты туураган сөздөр: **серең-серең, үрпөң, жылт, жарк ж. б.** Булар жаныбарлардын ж-а жансыз заттардын сырткы турпатына, көрүнүшүнө карата айтылат.

* Кыргыз тили. Энциклопедиялык окуу куралы. - Б., 2004. 427–428-б.

б) кыймыл-аракетти, ал-абалды (адамдын, жаныбарлардын) туурап айтылган сөздөр: делдең-делдең, селт, кылт, тыртаң-тыртаң, дирт ж. б.

Элес Т. с. м-н табыш Т. с-дүн айырмачылыгына караганда окшоштуктары көп болгондуктан, ал экөө лексикалык бир топ катары каралат.

СӨЗ ЖАСООЧУ МҮЧӨЛӨРДҮН СИНОНИМИЯСЫ*

Синонимия кубулушу тилде абдан өнүккөн, тилдин бардык деңгээлдеринде орун алган (ошондуктан лексикалык синонимдер, морфологиялык синонимдер, сөз жасоочу мүчөлөрдүн синонимдештиги, синтаксистик синонимдер сыяктуу түрлөрү бар) кептеги реалдуу көрүнүш болуп саналат.

Синонимия кубулушунун тилде жаралышынын жана жашап кетишинин негизги себебин кыргыз адабий тилиндеги функционалдык стилдердин ар кандай талаптарына байланыштуулугу менен түшүндүрсө болот. Кепте функционалдык талап болбогондо, тилде синонимиянын да зарылдыгы туулбас эле. Демек, синонимдик катарды түзгөн тилдик каражаттар (т.а. сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, ошондой эле биз сөз кыла турган сөз жасоочу мүчөлүү сөздөр да) тилде кокусунан эле жаралбастан, кептик муктаждыктын натыйжасында келип чыккан. Ошондуктан синонимдеш тилдик каражаттар (анын ичинде сөз жасоочу мүчөлөр) кепте колдонулушу боюнча бирдей мүмкүнчүлүккө ээ болбогондуктан, функционалдык стилдердеги нормага ылайык тандалат.

Синонимдеш мүчөлөр унгуга (негизге) улануу менен синонимдеш сөздөрдү жаратат жана ал сөздөр бири-биринен стилистикалык боёктуулугу менен айырмаланат, т.а. стилистикалык маанинин жардамы менен сөздүн лексикалык мааниси тандалган стилге карата такталат. Ошондуктан синонимдеш мүчөлөр аркылуу жасалган сөздөр кеп жагдайына жана кептин стилдик талабына ылайык кээде биринин ордуна экинчиси колдонула берсе, кээде алар бири-бирин алмаштыра албайт. Анын негизги себеби ар биринин кошумча маанилериндеги өзгөчөлүктөргө жана кайсы функционалдык стилде колдонулгандыгына байланыштуу болот: Мис. салышт.: **Айылчы-айылдаак**. Апаң маркум **айылчы** эле, кете берүүчү сени таштап алып (Шүкүрбеков). Жеңебиз абдан **айылдаак** киши, ушак-айынды да көп угат (Эскертүү: Сүйлөмдөрдүн баары Ш.Жапаров, К.Сейдакматов тарабынан жазылган «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүнөн» (Ф., 1984) алынды).

* Кыргыз тили жана адабияты. - Каракол. 2005. №8. 8-14-б.

Айланчыкта-айланыш. Султанмурат бек улам жоо келчү жакты каранып, эрдин бек кымтып **айланчыктап**, нары-бери бастырып, көрүнөө тынчы кетип турган эле (Касымбеков). Бир жумушка **айланышып** кечигип калдым («Учкун»). **Кумарчы-кумарпоз**. **Кумарчыга** кошулуп, чатагына калбагын (Токтогул). Илгери **кумарпоздор** болгон экен. **Кусалуу-кусадар**. Эжеке сизди бекен сагынчымды, Ак жаандын **кусалуу** шыбырынан («Муг. газ.»). Муса экөөбүз бир пас көрүшпөсөк, **кусадар** болушабыз (Бейшеналиев).

Берилген мисалдардын биринчи түгөйлөрү китеп стилине ыкта-са, экинчи түгөйлөрү сүйлөшүү кебине ыктап, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү жагынан айырмаланып турат. Демек, тилдеги синонимдеш туунду сөздөр маанилик белгилери боюнча бири-биринин механикалык түрдөгү көчүрмөсү эмес, себеби тил ар бир сөз жасоочу мүчөгө форма гана эмес, өзгөчө маани да берет. Ошондуктан сөз жасоочу мүчөлөрдүн ар бири жеке табияты боюнча башка сөз жасоочу мүчөлөргө окшобойт.

Синонимия маселеси кыргыз тил илиминде Б.Суранчиева (Синонимы в кырг. яз.: – Канд. дисс. автореф. – Ф., 1971) тарабынан лексикалык деңгээлде иликтенген. Сөз жасоочу мүчөлөрдөгү синонимия жөнүндө ушул автор тарабынан аталган эмгекте учкай гана сөз болот. Ал **-көй/-кер; бей/-сыз; -лык/-чылык, -чы/-кер, -чы/-ист** сыяктуу мүчөлөрдү кыскача талдоого алат (аталган эмгек, 8–12-б.).

Ал эми түрк тилдериндеги синонимдеш мүчөлөрдүн изилдениши жөнүндө ар түркүн маалымат айрым түркологиялык адабияттарда кезигет: (Караңыз: Балганбаев А. Синонимы в казахском языке: Автореф. докт. филол. наук. – Алматы, 1971; Ханбикова Ш.С. Синонимы в татарском языке: Автореф. канд. филол. наук. – Казань, 1962 ж. б.). Татар тилинде С.Ш. Ханбикова тарабынан синонимдеш сөз жасоочу мүчөлөр сөз түркүмдөрү боюнча топтоштурулуп берилген.

Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн синонимдештиги атайын илимий иликтөөгө алынбаса да, сан жана сапат жагынан өнүккөндүгүн биз тарабынан чогултулган көптөгөн факт-материалдар далилдейт.

Синонимдеш сөз жасоочу мүчөлөрдүн ички өзгөчөлүктөрү, табияты жөнүндө жалпы маалымат берүү максатында биз аталган сөздүктөн синонимдик катышта келген (унгу же негизден эркин гана ажыраган) сөз жасоочу мүчөлүү сөздөрдү терип жазып алдык. Алардын жалпы саны 320ны түздү. Эгер тилдин азыркы абалында унгу менен биригип ширелишип кеткендерин, т.а. унгудан эркин ажырабагандарын, ошондой эле окшош сөз жасоочу мүчөлүү сөздөрдү да (Мисалы: **кадырла-ар-дакта-урматта-кастарла-сыйла-бапесте-баркта-ызатта; корку-пучтуу-кооптуу-опурталдуу; башкача-бөлөкчө-өзгөчө-бөтөнчө**

ж. б. сыяктуу –ла, –луу, –ча, ж.б. окшош мүчөлүү сөздөрдү) чогултканда, анда жогорку сан 3–4 эселеп өсүп кетмек.

Бул билдирүүдө биз көлөмгө байланыштуу синонимдик катышта келген жогорку 320 туунду сөздү ар түрдүү өзгөчөлүктөрү боюнча классификациялап берүү менен чектелүүнү туура таптык. Ал эми аталган туунду сөздөрдүн ар биринин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү өз алдынча терең иликтөөнү талап кылат.

1. Бир уңгуга сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу туунду сөздөрдүн жасалышы.

Бул жол менен жасалган туунду сөздөр тилде кеңири учураарын жыйналган факты-материалдар далилдеди. 1-ден, сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөр бир эле уңгуга уланып көбүнчө жуп сөз жасаса, 2-ден, бул типке кирген синонимдеш туунду сөздөр сөз түркүмдүк катышы боюнча ич ара бир нече топко ажырайт.

1. Зат атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр.

Булар ичинен үч топко бөлүнөт:

1. Зат атоочтон зат атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр:

Агай-агатай; байкетай-байкебай, акетай-акебай; адилдик-адилеттик-адилетчилик-адилеттүүлүк; багбан-бакчы, душмандык-душманчылык, көлмө-көлчүк-көлчө; кумарпоз-кумарчы; кызматчы-кызматкер, сыноо-(сын+а+оо) - сынак. Булар сан жагынан сөздүктө аз берилгени менен, мүчөлөрү ар кылка.

Сыноо сөзү алгач кыймыл атоочтук маанини туюнткан кийин заттык мааниде да колдонула баштайт. Мындай фактылар тилде көп эле кезигет. Сал: сүйүү, жашоо, суроо, киришүү ж. б.

2. Сын атоочтон зат атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр:

Амандык-аманчылык; эсендик-эсенчилик; ачкалык-ачкачылык-аччылык; жардылык-жардычылык, кедейлик-кедейчилик, кембагалдык-кембагалчылык; көшөкөрлүк-көшөкөрчүлүк; кыйындык-кыйынчылык; сыпайылык-сыпайыгерчилик; тычтык-тынчылык; оңтой-оңут.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, сөз жасоочу мүчөлөр негизинен бир түрдүү: –лык, –чылык, –керлик мүчөлөрү аркылуу жаңы сөздөр жасалган.

3. Этиштен зат атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр:

Бөлүм-бөлүк; бөлүндү-бөлүштү; жазуу-жазма; киришүү-киришме; оюм-оюк; курак-курунды; куурдак-куурма; куюлуш-куйма; кыркмачы-кыркымчы; кысым-кысмак; сузгү-сузгуч; тартма-тарткыч; чийин-чийим-чийик; таңгак-таңылчак; тоскоол-тосмо, тушоо-тушамыш; тырмооч-тырмоо-тырмоок-тырмак; чыгым-чыгаша, шырдак-шырдамал.

Бул типте синонимдеш туунду сөздөр өтө ар түрдүү мүчөлөр аркылуу жасалды. Синонимдик түгөйү түштүк диалектиге тиешелүү куурма, шырдамал сөздөрү, чыгыш теги кыймыл атоочко тиешелүү кысмак-тырмак сөзү да учурайт.

II. Сын атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Булар ич ара төрткө бөлүнөт.

1. Зат атоочтон сын атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Айлакер-айлалуу; амалдуу-амалкөй; айылчы-айылдаак; айыпкер-айыптуу; күнөөкөр-күнөөлүү; акылсыз-бейакыл; атчан-аттуу; ачкалык-ачкачылык; бактысыз-баксыз-бейбак; таалайсыз-бейтаалай; беймаал-маалсыз; жарадар-жаралуу; жемечи-жемекөй-жемекор; кадыркеч-кадырман; камдуу-камкор-камылгалуу-камбыл; баамчыл-баамдуу; кумдак-кумай-кумдуу; кусалуу-кусадар; күнөстүү-күнгөй; максатташ-максаттуу; малкор-малсаак; көркөм-көрктүү; сыйчыл-сыйкор; сынчы-сынчыл; тамшакөй-тамшачыл; түрдүү-түркүн-түркүм; чыдамдуу-чыдамкай, капарсыз-бейкапар; ышкылуу-ышкыбоз; эптүү-эпчил-эптекей.

Сөз жасоочу мүчөлүү сөздөрдү сөз түркүмдүк катышы боюнча классификациялай келгенде, эң көп туунду сөздөр ушул топко тийиштүү болуп чыкты.

Жогорудагы берилген синонимдик катыштагы куранды мүчөлөрдүн айрымдары уңгуга эмес, негизге жалганып берилсе (камылгалуу – кам+ылга+луу; чыдамдуу – чыда+м+луу; чыдамкай – чыда+м+кай), айрымдары башка тилден өздөштүрүлгөн мүчөлөр (т.а. бей-, сер-, на- префикстери жана -кор, -кеч, -поз, -ман, -стан, -ий, -дар, -бан, ж.б. аффикстери) менен синонимдик катышты түзүп колдонулат: акылсыз-бейакыл; баксыз-бейбак; таалайсыз-бейтаалай, капарсыз-бейкапар; жаралуу-жарадар; камдуу-камкор; кусалуу-кусадар; малсаак-малкор; кадыркеч-кадырман ж.б.

Өздөштүрүлгөн мүчөлөр чыгыш теги боюнча иран-тажик, кээси араб тилине тиешелүү экенин акад. Б.Ө.Орузбаева (Словообразование в киргизском языке. -Ф., 1964, 181–183-б.) белгилейт.

2. Сын атоочтон сын атооч жасоочу синонимдеш мүчө

Сөздүктө бир гана мисал келтирилген: күмөндөр-күмөндүү.

3. Этиштен сын атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Көрөгөч-көрөгөн-көрөнөөк; күйөрман-күйүмдүү; кызуу-кызымтал; кысталаң-кысталыш; тантык-тантырак; көнүмүш-көндүм; шашкалак-шашма; сүйүктүү-сүйкүмдүү-сүйгүнчүк; тааныш-таанымал; табышкер-табарман; татыктуу-татырлык; толтура-толо-толук; чачыранды-чачкын-чачынды.

Бул туунду сөздөр 1-ден, көп түрдүү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулса, 2-ден, уңгуга да, негизге да жалгануу аркылуу жаңы сөз жасайт.

4. Тууранды сөздөрдөн сын атооч жасоочу синонимдеш мүчөлөр
Сөздүктө синонимдик катышта келген болгону эки сөз берилген:
болтогой-болук-болпок; кирилдек-киркирек.

III. Этиш жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Бул типке киргендер да ич ара топторго ажырайт.

1. Зат атоочтон этиш жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Айылда-айылчыла; атык-атан; далдыра-далдай; жайла-жайгар-жайгаштыр; зарык-зарыл; мундан-мунай-мункан; жекир-жекте; сына-сында; түксүй-түктүй; шекши-шектен-шекси; шымалан-шыман.

2. Сын атоочтон этиш жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Жаңыла-жаңырт; жатырка-жатсын; кордо-кордукта- корсунт; көгөр-көктө; ондо-оңо; түздө-түзө; теңе-теңде; теңдеш-теңеш-тең-тайлаш; чында-чыңа.

Бул типте басымдуу түрдө -ла, -а мүчөлөрү синонимдик катышты түздү.

3. Этиштен этиш жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Айланчыкта-айланыш; күлүндө-күлүмсүрө; создук-созул; сураштыр-сурамжыла; тепсе-тебеле.

Бул типте созул (-ыл – туюк мамиленин мүчөсү), сураштыр (-ш- кош мамиленин + -тыр – аркылуу мамиленин мүчөсү) сөздөрү форма жасоочу мүчөлөр аркылуу (т.а. мамиле мүчөлөрү менен) уюшулуп, создук, сурамжыла сөздөрүнө синоним болуп келди.

Тил илиминде бул форма жасоочу мүчөлөр «курундылык касиетинен толук ажырабаган, бирок уландылык, б.а. грамматикалык мааниси басымдуулук кылган (Орузбаева Б.Ө. Сөз. -Б., 1994, 53-б.) мүчө катары каралат. Ошондуктан кепте сөз жасоочу мүчөлөр менен синонимдик катышта кезиге берет.

4. Тууранды сөздөрдөн этиш жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Арылда-аркыра; ырылда-ыркыра; быжыра-быжылда; дирилде-диркире; дүбүрттө-дүбүрө; дүркүрө-дүрүлдө; кыркыра-кырылда; кыткылыкта-кытылда.

Бул тип негизинен -ылда, -кыра, -а, -ла мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалды. Ал эми быжыра сөзүндөгү -ыр элементи, кыткылыкта сөзүндөгү -кылык элементи элестетилген кубулуштун биринин артынан бири кайталанганын билдирсе, дүбүрттө сөзүндөгү -ыр мүчөсүнөн кийин келген -т элементи кайрадан кескиндикти, тездикти билдирүү үчүн колдонулуп, тууранды сөздүн кошумча элементтерин түзөт (Караңыз: Кырг. ад. тил. грам. -Ф., 1980, 461-б.).

IV. Этиштен модалдык сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөр

Сөздүктө мындай конструкциядан бирөө гана берилген: **айтмакчы-айткандай.**

Жогоруда биз бир уңгуга сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалган туунду сөздөрдү сөз түркүмдүк катыштары боюнча чоң жана майда топчолорго бөлүп карап чыктык. Кийинки классификация төмөнкүчө аталды.

2. Ар башка уңгуга сөз жасоочу синонимдеш мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу туунду сөздөрдүн жасалышы

Бул топко жогорудагыдай эле уңгудан жеңил ажыраган, бирок уңгусу же негизи 1-ден, ар башка тыбыштык айкаштан, 2-ден, түгөйлөрүнүн уңгулары (негиздери) бир сөз түркүмүнө же ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөздөрдүн тобу кирет. Булардын жалпы саны жүз чакты. Өйдөкү өзгөчөлүктөрүнө карата бул топту эки типке ажыратып беребиз.

а) түгөйлөрүнүн уңгулары (негиздери) бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон туунду сөздөр.

Мындай сөздөрдүн тобу да ичинен ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө жиктелет. Макаланын көлөмүнө байланыштуу саналуу гана мисалдар менен чектелебиз:

Бейкам-капарсыз, сындыр-кыйрат, жашык-кайратсыз, жүрүш-басык, иште-эмгектен, кабарсыз-бейдарек, тирек-таяныч, тосмо-курчоо (курча+оо), асыранды-бакма, кекте-өчөш, козголоң-көтөрүлүш-үркүн, коромжулук- (коро+мжы+лык) – ысырапчылык, конолго-түнөк (түн+ө+к), көгөр-өжөрлөн, мээнеткеч-эмгекчил, ором-түрмөк, согум-союш (сой+ыш), сууса-чөлдө, тергөө (терге+өө)-сурак, түрткү-тукурук, ыйла-жашы ж.б.

Сөздүктөн жыйналган мисалдардын басымдуу бөлүгүнүн уңгулары негизинен зат атооч, этиш сөз түркүмдөрүнөн экенин талдоо көрсөтгү. Ал эми алардан жасалган туундуларды зат атооч, сын атооч, этиш сөздөр түзөрү аныкталды.

б) Түгөйлөрүнүн уңгулары (негиздери) ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болгон туунду сөздөр

Ачуулуу-бейжай; ачуулан-жулун; анткор-арамза; аракеч (арак+кеч)-ичкич; тарбияла-өстүр; башкар-бийле; бекит-кулпула; сыйлык-тартуу; бирик-кошул; боордош-тууган; бүтө-туюкта; жаңылыш-натуура; кабар-да-билдир; кыймылда-жылдыр; коркут-опузала; кубатта-сүрө; белгилүү-таанымал; күчө-катуула; кыйна (кыйын+а)-кыста; оттук-чакмак; тантира-сандыракта-тамтаңда; топура-тополоңдо; соодагер-чайкоочу (чайка-оо-чу); соргок-тамаксоо; иретсиз-чачкын; эгин-аштык.

Саналып өткөн синонимдик катышта келген туунду сөздөрдүн уңгулары сын атооч менен зат атоочтон, сын атооч менен этиштен, зат атооч менен сын атоочтон, зат атооч менен этиштен, сан атооч менен этиштен, этиш, зат атооч, тууранды сөздөр катышынан, тууранды менен сын атооч катышынан куралган. Ал эми алардан түзүлгөн туундулардын түгөйлөрү бир сөз түркүмүнө, т.а. же зат атоочко, же сын атоочко, же этишке тиешелүү экени аныкталды.

3. Катар келген бир нече мүчөлөр аркылуу синонимдик катыштын түзүлүшү

Синонимдик катышта келген туунду сөздөрдүн ар бир түгөйү бир гана мүчө менен чектелбестен, эки же андан ашык мүчө аркылуу уюшулары сөздүктөн чогултулган материалдардан белгилүү болду:

Иш-тик+түү+лук = иш-мер+дүү+лук; оо-на+лак+та=тыбыр-чы+ла; ич-ки+лик=ич-им+дик; бас-ын+т=бас-мыр+ла; жалт-ак+та=жалт-аң+да; жет-иш+ер+лик=жет-иш+түү=жетки+лик+түү; уг-ум+дуу=ук-ку+лук+туу; соз-дук+тур=кеч-ең+де+т; көрк-өм+дук=көрк-түү+лук; сура-ш+тыр=сура-мжы+ла; корк-ок+тук=жүрөк-сүз+дук; сүй-үк+түү=сүйкүм+дүү=сүй-гүн+чүк ж.б.

4. Экиден көп синонимдеш туунду сөздөрдүн жасалышы

Сөздүктө экиден ашык синонимдеш туунду сөздөр да бир топ кезигет: азай-кеми-кичирей; айырмалуу-өзгөчө-бөтөнчө-башкача; алдаста-ооналакта-тыбырчыла; шалдыра-шалакта-шылкылда; бактысыз-бейбак-таалайсыз; бирик-кошул-бириктеш; өксө-өкүр-буркура; болтогой-болук-болпок; жайла-жайгар-жайгаштыр; жемечи-жемекөй-жемекор; жетишерлик-жетиштүү-жеткиликтүү; жогорула-өйдөлө-көтөрүл; кайгылан-муңдан-муңай-муңкан; камдуу-камкор-камылгалуу-камбыл; кетенчикте-чегин-кийинде; козголоң-көтөрүлүш-үркүн; кошокто-чиркештир-байла; көрөгөч-көрөгөн-көрөнөөк; баамчыл-байкагыч-баамдуу; сүйүн-шаттан-кудунда; өткүр-тайманбас-кайраттуу; катыш-катнаш-байланыш-катташ; эзме-тантык-тантырак; жасалгала-көркөмдө-көрктө; сураштыр-сурамжыла-иликте; сүйүктүү-сүйкүмдүү-сүйгүнчүк; сызык-чийин-чийик; тааныш-таанымал-белгилүү; табышкер-табарман-тапкыч; тамашакөй-тамашачыл-азилкеч; тантыра-сандыракта-тамтанда; топура-тополоңдо-дүрбө-дүрбөлөндө; тушоо-тушамыш-тушак; тырмооч-тырмоо-тырмоок-тырмак; үстөмдүк-басымдуулук-артыкчылык; чачыранды-чачкын-чачынды; чебелен-чебелекте-тынчсыздан; эптүү-эпчил-эптекей.

5. Бир нече мүчө менен синонимдик катыш түзө алган активдүү мүчөлөр

Буларга -луу, -ык, -ла, -лык, -лан, -кеч, -кор, -уу сыяктуу мүчөлөр кирет.

-луу курандысы төмөнкү мүчөлөр менен синонимдик катышты түзө алат: -луу/ -дар: жаралуу-жарадар; -луу/ -көй: амалдуу-амалкөй; -луу/ -кер: айлалуу-айлакер; -луу/ -кор: камдуу-камкор; -луу/ -чан: аттуу-атчан; -луу/ -ман: акылдуу-акылман; -луу/

-кай: чыдамдуу-чыдамкай; -луу/ -ым: көрктүү-көркөм; -луу/ -ыш/ -мал: белгилүү-таанымал-тааныш; -луу/ -күн/-күм: түрдүү-түркүн-түркүм; -луу/ -боз: ышкылуу-ышкыбоз; -луу/ -чыл- -текей: эптүү-эпчил-эптекей; -луу/ -ай/ -дак: кумдуу-кумай-кумдак; -луу/ -лаш: максаттуу-максатташ.

-ык (-к) курандысы: -ык /-ан: атык-атан; -ык /-ма: тантык-эзме; -ык/ -ым: бөлүк-бөлүм; -ык /-ман: бышык-күжүрмөн; -к/ -оо: сынак-сыноо; -ык/ -о: толук-толо; -ык/ -луу/-кел: толук-олбурлуу-эткел; -ык/ -ынды: курак-куранды; -ык/ -ма: түшүнүк-түшүндүрмө.

-ла курандысы: -ла /-чыла: айылда-айылчыла; -ла/ -а: теңде-теңе; -ла/ -лан: иште-эмгектен; -ла /-ы: ыйла-жашы; -ла/ -са: чолдо-сууса; -ла/ -ыр: жекте-жекир; -ла /-гар: жайла-жайгар; -ла/-ар: көктө-көгөр.

-лык курандысы: -лык /-мак: огтук-чакмак; -лык /-луулу: адилеттик-адилеттүүлүк; -лык/ -луу: жетишерлик-жетиштүү; -лык /-чылык: калыстык-калысчылык.

-лан курандысы: -лан /-ын: ачуулан-жулуи; -лан/ -ай /-кан: муңдан- муңай- муңкан.

-ман курандысы: -ман/ -кеч: кадырман-кадыркеч; -ман /-луу: күйөрман-күйүмдүү; -ман /-кер /-кыч: табарман-табышкер-тапкыч.

-кор курандысы: -кор/ -чы/ -көй: жемекор-жемечи-жемекөй; -кор/ -саак: малкор-малсаак; -кор/ -чыл: сыйкор-сыйчыл.

-уу курандысы: -уу /-ма: жазуу-жазма.

-уу/ -ымтал: кызуу - кызымтал ж.б.

6. Катар келген куранды мүчөлөр аркылуу бир эле маанинин берилиши -чу /-чуман: койчу-койчуман; уйчу-уйчуман; -ча/ -чатай; күлчө=күлчөтай; -ча/ -чалык: мынча-мынчалык; -гыча/ -гычакты: эмгиче-эмгичекти; -даш/ -балдаш: курдаш-курбалдаш.

7. Уңгусу тыбыштык жактан башка, мүчөсү бир синонимдик катыштагы туунду сөздөр

Керексиз-пайдасыз-жараксыз; кулжунда-мулжунда-мулунда-молтондо-мултунда; көрктөн-сулуулан-кооздон; кунарлуу-касиеттүү; күүгүмдө-күнүрттө; маанисиз-мазмунсуз-маңызсыз ж.б.

Мындай учурда синонимдик катыш уңгу аркылуу түзүлөт. Булар сөздүктө сан жагынан арбын.

8. Сөздүн уңгусу да, мүчөсү да антонимдик катышта келген синонимдик катыштагы туунду сөздөр.

Булар сөздүктө бирин-серин кезигет: каардуу-мээримсиз; көңүлсүз-капалуу ж.б.

9. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүнө кирбей калган синоним-деш туунду сөздөр.

Арабакеч-арабачы, чайчыл-чайкор, санак-санат, үмүтсүз-наүмүт, сабиздүү-серсабиз, акимчилик-акимият, кулунчак-кулунтай, ондой-ончо-ондогон, оюнкараак-ойноок-оюнсаак ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, синоним сөздөр, анын ичинде сөз жасоочу мүчөлөрдүн синонимдештиги - кыргыз тилинин улуттук стилистикалык белгилерин кыйла мезгилдер бою сактап келе жаткан тилдик бирдиктер. Бул тилдик бирдиктер кептин ар кыл түрүндө ойду жөн эле берип коюу максатында эмес, ал ой-пикирди түшүнүктүү, жеткиликтүү, демек, так, даана жана тиешелүү стилдик норманын чегинде берүү үчүн колдонулат.

Адабияттар:

1. *Аширбаев Т.* Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. -Б., 2000.
2. *Жапаров Ш., Сейдакматов К.* Кыргыз тил. синонимдер сөздүгү. -Ф., 1984.
3. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Ф., 1980.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф., 1969.
5. *Орузбаева Б.О.* Словообразование в киргизском языке. -Ф., 1964.
6. *Орузбаева Б.О.* Сөз. -Б., 1994.
7. *Юдахин К.К.* Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965.

КӨРНӨК-ЖАРНАК МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА*

Кыргыз тили мамлекеттик тил болуп кабыл алынганына он алты жылдын жүзү болсо да, бүгүнкү күнү бул жагдайда (б.а. мамлекеттик тилге байланыштуу) көптөгөн жетишкендиктер менен катар, бир кыйла кемчиликтер да орун алып келет. Алардын орчундууларынын бири катары борбор калаабыз Бишкектеги мамлекеттик тилде жазылган көрнөк-жарнактын абалын эсептөөгө болот.

Көрнөк-жарнактардын акыркы саналуу эле жылдар арасында кыргыз тилинде жазылып, борбор калаабыздын чок ортолорунан, т.а. Бишкектин чоң көрүнүктүү көчөлөрү болгон Чүй проспектинен, Москва көчөсүнөн, Байтик баатыр ж.б. ошондой эле майда көчөлөрүнөн орун таап, бадырая жазылып, көкөлөтө илингени, чынында, кубандырбай койбойт. Себеби ушул ийгиликке жетишүү да оңойго турбаганы баарыбызга маалым. Бүгүнкү күнү Бишкектин көчөлөрүндө басып жүрсөк чын эле Эгемен Кыргызстанда жашап жатканыбызды туюндурган ошол уюткулуу элдин тилинде (т.а., кыргыз тилинде) жазылган көрнөк-

* Түрк элдеринин тили жана адабияты. 3-чыгар. -Б., 2006. 85-95-б.

жарнактар бир жагынан сүйүндүрсө, экинчи жагынан күйүндүрүп келет. Сүйүндүргөнү мамлекеттик тил жагдайында бир топ жылыштар болуп, ийгиликтерге жетишип жатканыбыз эсептелсе, күйүндүргөнү - кайдыгерлигибиз жана анын натыйжаларынын бири катары көрнөк-жарнактарыбыз тиешелүү деңгээлде сабаттуу жазылбай жатканы эсептелет. Оркойгон орфографиялык катадан баштап, айрымдар элес албаган пунктуациялык каталарга чейин биз кубанып кабыл алган көрнөк-жарнактарыбыздын көркүн төмөндөтүп, көңүлдү чөктүрөт.

Эми фактыларга кайрылсак.

Бир эле маанини (түшүнүктү) туюндурган орусча Автомойка сөзү Чүй проспектиси менен чыгышты карай кеткенде, Унааны жууп тазалоо деп берилсе, ТЭЦке жакын, Алматинскийде Автожууч деген термин менен берилген. 1-ден, бул көрнөктөрдүн биринчисинде жууптазалоо сөзү кош сөз болгондуктан, сызыкча коюлуп жазылуусу керек болсо, 2-ден, дегеле бул термин орус тилиндегидей бир формада (б.а. бир тыбыштык айкашта) берилгени талапка ылайыктуу болмок.

Ушул сыяктуу кемчиликти шаардын ар бир бурчунан орун алган Ремонт обуви деген турмуш-тиричилик объектисинин кыргызча котормолорунан көрүүгө болот. Кызыгы, кыргыздын атам замандан бери колдонулуп келген жакшынакай, кулакка да жагымдуу өтүкчү деген термини турса, ал эмнегедир унутта калып, көп жерлерде Бут кийим оңдоочу жай деген аталыштагы жазуулар менен алмашып келди. Бирок жакынкы мезгилде эле Совет көчөсүндөгү Юбилейный аялдамасынын тушунда Ремонт обуви деген жазуу кыргызча өтүк устакана деген термин менен берилип, нукура кыргызча атоолорго аракеттер көрүлүп жатканынан кабарлайт. Көч бара-бара түзөлөт дегендей, акыры атабабаларыбыз көп замандар бою колдонуп келген Өтүкчү деген аталыш өзүнүн татыктуу ордун ээлерине ишенсек болчудай.

Ал эми бир кыйла көрнөк-жарнактар кыргыз тилин такыр билбеген адистер тарабынан жазылгандыктан, борборго улуттук колорит бермек тургай, кыргыз тилинин беделин кескин төмөндөтүп жаткан сыйт. Маселен, Манас проспектиси менен Бөкөнбаев көчөсүнүн тушунда «Сулуу» дүкөнүнүн астына чоң рекламалык такта коюлган. Анда:

Ломбард

Выдача ссуды под залог:

Золота

Бытовой техники

Сотовых телефонов деп орусча абдан так жазылган. Тактанын аркы бетине анын кыргызча котормосу төмөнкүдөй туура эмес орун тартипте жана одоно каталар менен берилген:

Күрөөкана

Күрөөгө насыя берүү:

Тиричилик техникасы

Жан телефондорду

Мындай түзүлгөн тексттен (асты сызылган сөздөрдү караңыз) орусчасын окубаган адам кандай информация ала алат деп ойлойсуз? - Менимче, эч кандай! Баш катырма оюну катары гана кабылдабасак...

Андан ары уласак Моссоветте:

Коруунун компьютер диагностикасы

Учурдун технологиясы

Эн мыкты моделдер

Корууга ченеп козайнек жасалат

деген көрнөк-тактасында (асты сызылган сөздөрдү карасаңыз) «ө» тамгасынын ордуна «о», «ү»нүн ордуна «у», «н»дын ордуна «н» тамгалары жазылып калгандыктан, текстти түшүнүүгө кыйындык туулуп калган. Себеби кыргыз тилинде жогорку сөздөр «о» же «ө»; «у» же «ү»; «н» же «н» тамгалары менен жазылганына жараша ар түрдүү маанини туюнтуп каларын да унутпашыбыз керек (Салышт.: көрүү - видеть, коруу - мисалы, чымындан коруу - защитить; эң - очень; эн - кездеменин эни (узун-туурасы ж.б.).

Тынчтык проспектиси менен Аини көчөсүнүн тушундагы А и Р интернет клубунун астында көрнөк тактасы турат. Анда да жогоркудай эле толтура ката менен жазылган төмөнкүдөй текстти көрүүгө болот:

IP – телефониясы

Эл аралык байланыш

Интернет

Тустуубасып чыгаруу

Ак - кара, тустобасып

Ксерокөчүрмө

Текс теруу

Cdге жаздыруу (укмакөрмө)

Тексттен даана көрүнүп тургандай, ар бир сапта ката кезигет. (Асты сызылгандарды караңыз) IP–телефониясы деген сөз айкашынын арасына сызыкчанын зарылчылыгы жок.

Түстүү басып, түстө басып деген сөздөр татаал сөз катары эмес, сөз айкашы формасында келгендиктен, бөлөк жазылат.

Укма-көрмө сөздөрү өз-өзүнчө мааниге ээ болгон жөнөкөй сөздөр болгондуктан, булар да айрым-айрым жазылат. Мындан тышкары «ү» тамгасы келчү сөздөр «у» менен жазылып калган.

Жыйынтыктап айтканда, айта берсе арман көп дегендей, мындай оркойгон кемчиликтерди шаардын бардык жеринен кезиктирүүгө болот.

Айрым көрнөк-жарнактарда сөздөрдүн орун тартиби туура жайгаштырылбагандыктан, кыргыз тилинин орфоэпиялык да, орфографиялык да нормасына туура келбеген, кулакка жагымсыз көрүнүштөр

орун алып келгени өкүндүрбөй койбойт. Маселен, Ю.Абдурахманов атындагы көчөнүн Юбилейный аялдамасынын тушунда АРАГЫ ВОДКА МУЖСКОЕ ДОСТОИНСТВО деген көлөмдүү жазуу илинип турат. Негизги маңызы түшүнүктүү болгону менен, орус тилиндегидей (ВОДКА МУЖСКОЕ ДОСТОИНСТВО) эрежеге туура, так жазылды деп айта алабызбы? – Жок, себеби, эгер ВОДКА МУЖСКОЕ ДОСТОИНСТВО АРАГЫ деп жазылган болсо, анда, биринчиден рекламанын талабына толук жооп берген формадагы жазуу пайда болмок (кыска, так компакттуулугу жагынан) жана эң негизгиси, сөздөрдүн орун тартиби туура жайгашкан болоор эле.

Көрнөк-жарнактар алгач кыргыз тилинде, анан орус тилинде берилиши керек деген акыркы мезгилдеги көрсөтмөнү сактоо максатында жогоркудай кемчилиги бар жазуулар арбып бара жаткансыйт: Чүй проспектиси менен С.Ибраимов көчөсүнүн кесилишинде: КАФЕСИ КЕМЕЛ АТА КАФЕ деген тамактанчу жай бар. Өзүңүздөр байкагандай, бул аталыштын кыргызча да, орусча да берилиши жабыр тарткан. Себеби кыргызча КЕМЕЛ АТА КАФЕСИ деп, орусча КАФЕ КЕМЕЛ АТА деп окулуш үчүн кааласак да, каалабасак да рекламанын негизги талабы болгон компакттуулукту сактоо үчүн КАФЕ КЕМЕЛ АТА КАФЕСИ деп (албетте, эки тилде жазылганы түшүнүктүү болсун үчүн ар кандай түс менен жана ар кандай дизайн менен) берилиши керек. Мындай мисалдарды санай берсек бир топ: Манас проспектиси менен төмөн барганда Токтогул, Киев көчөлөрүнүн аралыгында Кездемелер дүкөнү орун алган. Эшиктин тышында Дүкөнү кездемелер дегени аз келгенсип, торт мезгилге кездеменин бүт түрлөрү деп, төрт - торт болуп, таттуу тамакка айланып калган; түрлөрү - түрлөрү болуп, тилди сындырган абалда жазылып калган.

Токтогул менен Логвиненко көчөлөрүнүн кесилишинде Кредиты для развития бизнеса деген бадырайган түшүнүктүү орусча жазуу кыргызчасында сүйлөмдүн курулушу туура эмес берилип калгандыктан, төмөнкүдөй болуп «аксап» калган: кредиттер бизнес өнүктүрүү үчүн. Биздин пикирибизче, Бизнести өнүктүрүү (өркүндөтүү) үчүн кредиттер деп берилсе, карапайым калктын калың катмарына түшүнүктүү болуп, чыныгы кыргызча сүйлөм жаралмак.

БГУнун алдында КВН Кыргызстана СМЕЕМСЯ ВМЕСТЕ деген рекламалык чоң такта кыргызча Бирге күлөбүз деп которулган. Биздин пикирибизче, Келгиле, бирге күлөлү деп койсо, ошол тактанын «ажары» ачылып, кыргызча түшүнүктүү мини текст жаралып калмак.

Жогоруда сөз болгондордон тышкары көрнөк-жарнактарда төмөнкүдөй орфографиялык каталар учурайт:

Тынчтык проспектисинде Мамлекеттик каттоо мекемесинин бет маңдайында орусча аталыштарга ээ болгон Свадебный салон Натали кыргызча Үйлөнү үлпөт салону болуп, үйлөнүү кыймыл атоочунун бир үндүүсү түшүрүлүп, ката жазылып калган. Мындай каталар көрнөк-жарнактарда көп учурайт. Бул сыяктуу каталарды орфографиялык ката деп эсептеген туурабы же мамлекеттик тилди билбеген инсан тарабынан жазылгандыктан кетирилген ката деп эсептеген туурабы деген маселе да туулат.

Шампанвинкомбинатка жакын жерде пивону рекламалаган Пиво на все времена деген көрнөк Баардык заманда ичиле турган пиво деп жакшы которулуп берилген. Бирок «бардык» сөзү оозеки кепте созулуп айтылганы менен, жазууда ага жол берилбегендиктен, баардык эмес, бардык болуп жазылыш керек болчу. Бирок, тилекке жараша айрым жерлерде мындай катага жол берилген эмес. Мисалы, Манас проспектиси менен Бөкөнбаев көчөсүнүн кесилишинде: Любая полиграфия Полиграфиянын бардык түрлөрү деп которулуп, бардык сөзү орфографиялык эрежеге ылайык бир «а» менен жазылган. БГУнун тушунда чоң асма щитте Суверенный Кыргызстан - наша гордость и бесценное достояние деген көрнөк Эгемендүү Кыргызстан - биздин сыймыгыбыз жана баа жеткис кенчибиз деп туура которулган. Эскерте кетчү нерсе «каторулган» деген сөздү көп колдонгон себебиз, чынында эле, көрнөк-жарнактардын басымдуу бөлүгү алгач кыргызча жарнактар биринчи кезекте орус тилинде тандалып, ылайыкталып алынып, андан кийин кыргыз тилине которулууда. Бирок азыркы мезгилде нукура кыргыз тилинде таасын жазылган көрнөк-жарнактардын арбып баратышы да байкалат. Мындай көрүнүш Кыргыз мамлекетинин чыныгы өздүк жүзүн чагылдырат десек жаңылышпайбыз. Мисалы, Шампанвинкомбинаттын тушунда орусча «Водка в лучших традициях» деген көрнөк «Мактоого арзыган арак!», – деп берилип, мамлекеттик каттоо мекемесинин тушунда «Хороший чай дорогому гостю!», «Сыйлуу конокко - чайдын мыктысы!» – деп; ошол эле тушта ширелерди жана нектарларды рекламалоо максатында «Улыбайся жизни!» деген көрнөк «Шаттанып жаша!» – деп, Тынчтык проспектисинде КТУнун (мурдагы Политех институт) тушунда «Мы дарим счастье видеть!» деген айтым «Биз жарык дүйнөнү көрүү бактысын тартуулайбыз!» деп абдан ылайыктуу берилген. Эгер жөн гана «Биз көрүү бактысын тартуулайбыз» деп бүтүрүп койгондо, берейин деген ой жеткиликсиз болуп калмак. Жарык дүйнөнү деген сөз айкашы жогорку сүйлөмдүн тутумуна кошулуу аркылуу айтыла турган ой-пикир дааналанды, такталды. Мындай таасын берилген көрнөк-жарнактарды са-

най берсек, күндөн күнгө арбууда. Алардын дагы бири (орусча маанисине төп келгени) Юбилейный аялдамасына жакын көпүрө тушунда «Курьерские услуги» «Чабармандык кызмат көрсөтүү» – деп, Киев көчөсүндө (Логвиненко көчөсүнө жакын) «Престиж» дүкөнүнүн алдындагы көрнөк тактада тамак-аштын көп түрлөрү орусча-кыргызча саналып өтүп, аягында деликатесы деген «чүйгүндөр» деп мыкты которулуп берилип, унутулуп бараткан сөздүн ажарын ачкан. Бирок «Сопутствующие товары» – деген айтым «Коштогон товарлар» – деп сөзмө-сөз которулуунун натыйжасында ылайыксыз жана кулакка жагымсыз маанай жаратып калган сыяктуу.

Эми жогорудагы Эгемендүү Кыргызстан - биздин сыймыгыбыз жана баа жеткис кенчибиз деген көрнөккө кайра кайрылсак, баа жеткис сөзү аягы «с» тамгасы менен жазылууга тийиш. Себеби –гыс формасындагы мүчө этиштен сын атоочту жасоочу мүчө. Салышт.: көңүлдөн чыккыс; ат көтөргүс, түгөнгүс азык жана башка (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Ф. 1980, 231-б.).

«Байчечекей» балдар дүкөнүнүн маңдайында чоң тактада лифти рекламалаган орусчадан эркин которулган көрнөк илинип турат. Орфографиялык оркойгон катаны эске албаганда, мыкты рекламалардын катарына кошууга болот. Анда сөздүн негизи каткалаң «к» менен аяктагандыктан, ага уланган барыш жөндөмөсү да каткалаңдашып, эки «к» катар келери эмнегедир эстен чыгып кеткендиктен, «Вознесет к вершинам» Бийиктикке (бийиктикке дегендин ордуна) чыгарган бир көз ирмем болуп жазылып калган.

Борборубуздагы улуттук китепкананын жанында (Иваницин көчөсүнүн капталында) АСАТЕХ дүкөнүнүн тышында Эмерек кездемеси Жазалма булгары деген жазуу бар. Ал – Мебельная ткань, Кожзаменитель деген жазуулардын котормосу. Котормодо айып болбогону менен, жаса буйрук этишинен жасалган «жасалма» сөзү адабий нормада жазылбастан, говордук өзгөчөлүк менен («з»чылдык орун алып) жазылып калган. Муну кандай түшүнүүгө болот?! Грамматикадагы эрежелерибиз көңүлгө алынбаса, ар ким каалагандай ой келди жаза берсе, кайда барабыз?! Мындай катчылыктар качан теске салынат? Сыяктуу суроолор эркисизден тынчыбызды алат. Майда деп көңүл бурбай коюуга болбой турган маселелер (албетте, мамлекеттик тилдин проблемалары тууралуу сөз жүрүп жатат) жашоо-турмушта арбын кезигет экен. Жөнөкөй эле бир мисал келтирип көрөлүчү: Индира аттуу Индия чайынын тышындагы кыргызча деп жазылган жазууларга көңүл багып көрсөк, каталардын түркүн түрүн көрө алабыз. Анда эмесе жазууларды башынан окуй баштасак: Аромат жыттуу Индира чайы гранулдалган. Биздин

пикирибизче, Жыпар жыттуу гранулданган Индира чайы болуш керек эле. Биринчиден, эмне үчүн татынакай нукура кыргызча «жыпар» деген сөзүбүз туруп, тилибизди жарды тутабыз?! Экинчиден, кыргыз тилинде орус тилиндегиден айырмаланып, сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн өзүнчө орун тартиби бар. Аны сактоого өзүн сабаттуумун деп эсептеген ар бир атуул милдеттүү.

Чайдын пакетин андан ары улантып окуй берсеңиз шумдуктуу жазууларга көзүңүз түшөт! Мамлекетибиздин аты «Кыргызстан» болбой, «Кыргызстан» болуп, «р» тамгасы түшүрүлүп жазылып калган (Караңыз: Кыргызстан үчүн чыгарылган деп жазылган). Ушундан улам Совет заманындагы бир окуя эске түшөт. Азыркы Манас проспектиси менен Бөкөнбаев көчөлөрүнүн кесилишиндеги тогуз кабат үйдүн астында азык-түлүк саткан дүкөн болоор эле. Ушул тапта ал жер «Келебек» эмерек сатчу дүкөнү болуп өзгөргөн. Айран, сүттүн түрлөрү коюлган витрина ичиндеги жазууларга үңүлүп карап, андагы кокусунан кетирилген жалгыз катаны (т.а. сметана эмес, смитана болуп калган жазууну) көз жаздымга калтырбастан, сатуучуга айтып коюуну өзүнүн атуулдук парзы катары сезген орус улугундагы кемпирди көрүп, өз улутунун чыныгы патриоту турбайбы, - деген ой келгени эсимде.

Ал кездерде азык-түлүктөрдүн атын эле эмес, башка чоң-чоң аталыштарды да кыргызча жаза албаган болсок, кудайга шүгүр бүгүнкү күнү Эгемен Кыргызстанда мамлекеттик тилде жазууга толук укук алдык го. Ушул мүмкүнчүлүгүбүздөн пайдаланып, мамлекеттик тилде жазсак, сабаттуу да жаза билгенди үйрөнсөк. Ошондо гана кыргыз тилибизди аздектеп күтө алган болор элек.

Чайдын кутучасындагы жазууну андан ары окусак: Чайнеке бир чоң (эки чай) кашык чай салыңыз деген жазууну көрөбүз. Сөздүн уңгусу чайнек болсо, ага уланган барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү –а (-е) эмес, –га (-ке) экенин эске алганда, бул сөз чайнекке деп эки «к» менен туура жазылмак. Кайнак суу күйүп, беш мүнөт демделүүсүнү күтүңүз. Бул сүйлөмдө да толо ката бар. Азыркы орфографияда мурункудай эле йоттошкон тамгалар сакталгандыктан, күйүп эмес, куюп болуп жазылат. Демделүүсүнү эмес, демделүүсүнү себеби таандык уландыдан кийин табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү –ны (-ну, -нү ж.б.) эмес, –н гана болуп калат. Сөздүн берилиш формасына карап туруп, бул текстти түштүк диалектисинин өкүлү жазганбы деген ойго келүүгө болот. Булар аз келгенсип, «ү» тамгасы «у» менен берилген жерлери кезигет. Караңыз: «демделүүсүнү кутуңуз». Кутучада жазылган текст: Шекер жана сүтү даамыңызга жараша кошунуз, -деп аяктаган. Чайдын даамына же татымына жараша деп бергенде туура болмок экен. Себеби даамыңыз-

га дегенде сиздин даамыңызга дегендей түшүнүксүз ортозаар ой жаратат. Акырында, чайдын чыккан жерин жазууда да ката кетирилгени байкалат: Эзра көчөсү 14/16 деп жазуунун ордуна Эзра кечесү 14/16 болуп, «көчөсү» сөзү башка тыбыштык айкашта жазылып калган. Мындай каталар чоң-кичине рекламалык щиттерде арбын учурайт! «Байчечекей» балдар дүкөнүнүн алдында асма рекламалык щитте «да» сөзүнүн кызматчылык (бөлүкчө-байламталык) милдет аткарып турганы баамга алынбагандыктан, жатыш жөндөмө мүчөсү катары кабылданган сыяктуу өзүнүн алдындагы сөз менен бирге жазылып калган: Saima-card менен күздү тос! Күздүн 3 түсүн чогултунуз да байгеңизди алыңыз. Кыргыз тилинде мындай сүйлөмдөрдө бөлүкчөлүк-байламталык милдет аткарган да сөзүнөн кийин үтүр келет. Ал эми орус тилиндеги (Собери 3 цвета осени и получи приз!) сүйлөмдө «и» кызматчы сөзү кыргыз тилиндегиден айырмаланып, бир гана байламталык милдетте келгендиктен үтүрсүз жазылат. Эми көрнөк-жарнактардагы тыныш белгилердин айрым төмөнкүдөй каталарына токтолсок:

Борбордун негизги көчөлөрүндө тарбиялык мааниси зор макал-лакаптар жазылган көрнөк-жарнактар бадырайып, көзгө сүйкүм урунат. Бирок майда деп маани бербей коюуга мүмкүн болбогон пунктуация маселеси көзгө урунбай койбойт. Мисалы, Аз сүйлөсөң да, так сүйлө. деп жазылган соң бул көрнөктө чекит коюлса, түштүк тарапты карай бир аялдама ары (мамлекеттик каттоо мекемесинин тушунда) Агасын көрүп ини өсөт, эжесин көрүп синди өсөт деген көрнөктө чекит белгиси коюлган эмес. Биздин оюбузча, мындай тарбиялык маанидеги көрнөк-жарнактарды дегеле башка көрнөктөрдөй бирдей формада, т. а., чекитсиз эле берилгени талапка жооп берет.

Ахунбаев көчөсү менен күн чыгышты карай «Көк-Жар» кичи районунда келгенде, бүгүнкү күндө өтө актуалдуу маселеге арналган Не пей, папа! Атаке ичпечи! деген жазуу көзгө бадырая урунуп, кандай гана пендени болбосун, бир саамга ойго батырат. Ал эми бул жазуунун кыргызчасынын мазмунунда айып болбогону менен, каратма сөзгө коюлчу үтүр көз жаздымда калып, текстти окуганда аксатып турат.

Борбор шаарыбыздын негизги чоң көчөлөрүндө Хотите платить меньше? Говорите больше! деген көрнөктөр көзгө көп чалдыгат. Бул жазуулар Аз төлөгүңүз келсе? Көбүрөөк сүйлөшүңүз! деп туура, так которулганы менен, алардын пунктуациялык, орфографиялык каталарга жол берилгени өкүнтөт. Орус тилиндегидей суроо белгисин коюу үчүн сүйлөм шарттуу ыңгайдын –са мүчөсү менен берилбестен, Аз төлөгөңдү каалайсызбы? деп суроолуу сүйлөм аркылуу берилгенде туура жана так болмок. Же болбосо суроо белгисинин ордуна шарттуу ыңгайдын –са мүчөсүнөн соң үтүр коюлуп,

ная), уйг. –гинэ/-кинэ (ограничительная), др.тюрк. **кыа, кыйа/кийэ, кына, кыня** (уменьшительно-выделительная частица аффикс). В марийском языке гэна, ее источником является татарский язык.

3). Кырг. эле (ограничительная), к.калп. еле (частица сопоставления: бунысы еле хеш нэрсе емес), хак. ла/ле, на/не (ограничительная), уйг. ла (ограничительная), тув. ла (усилительно-ограничительная), алт. ла/ле (ло/лө) (ограничительная или уступительная), шор. ла/ле, на/не (ограничительная, уступительная, усилительная или подтверждающая), др.тюрк. эди.

4). Кырг. мына «вот», тигине «вон» (указательная частица), узб. мана «вот», ана «вон», гагауз тэ/те «вот», «вон», тув. дуу/дүү/доо/дөө «вон», бо «вот», «это» (все перечисленные-указательные частицы), др.тюрк. на/не (указательно-усилительная) и т.д.²

5). Кырг. бу(л), ушу(л), ошо(л), те (указательная), - это, этот, узб. бу, шу (указательно-акцентирующая или указательно-местоименная); тув. ол –это, бо –это; тат. шул (частица для эмоционального усиления); каз. эне, сол, бул(бу) др.тюрк. бу –этот (указательная).

6). Кырг. эң (усилительная), азерб. эң (усилительная, обознач. превосход. степ. прилаг.), хак. иң (усилительная), шор. энь/эньне, алт. энь, туркм. иң (все усилительные частицы), узб. энг (наречие-частица, участв. в образ. превосход. степ. прилаг.), тат. иң (усилительная, экспрессивная), гагауз (х)ең/хем (самый), наи –(частица, образующая превосходную степень прилагательного и наречия), др.тюрк. эң напр.: эң ашну (усилительная) и т.д.

7). Кырг. го (предположительная, сомнительная, подтверждающая частица), узб. ку (подтвердительно-выделительная), каз. гой (модальная частица подтверждения), каз. также ак (усилительная), к.калп. гьой, гьо (частица подтверждения), хак. ох, өк - также, тоже (утвердительная), азерб. ки (эмоционально-экспрессивная), башк. ук/үк (усилительная частица ограничения), уйг. гу/ку имеет 4 значения, из них 2 соответствует кыргызскому языку:

а) указывает на отношение говорящего, в котором выражается его собственное убеждение и осведомленность о том или ином факте, о том или ином лице или предмете.

б) дифференцированно выражает оттенок сожаления, на русский язык передается частицей «бы» при «если». Напр.: акчам болси гу (Кайдаров).

Несколько кыргызских частиц имеют соответствия в одном или нескольких тюркских языках. Это следующие частицы: **нак, түгүл, өтө, бир, тек, а?, өзү, миш, эч** и т.д.

² См. подробно Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках // Известия Академия Наук СССР. Отд. лит. и языка. 1958, т. XVII, вып. 5, с.417–434.

1). Кырг. **нак** (определительно-уточнительная, сравнительная), к.калп. **нэкъ** (определительно-уточняющая), узб. **нак** (употр. для уточнения количества).

2). Кырг. **түгүл/турмак/турсун/тургай** (отрицательная, противопостав. частица), каз. **түгіл, турсын, турмак** (противопоставительная), тат. тугел (употр. в значении рус. «не», модальная частица отрицания), узб. **түгүл** (частица-союз), к.балк. отриц. Частица - **тюй-юллю/тюллю**, турец. **денл** противит. союз; гаг. **дүл**, др.тюрк. **түгүл** (в значении рус. не).

3). Кырг. **отө** (усилительная частица), тат. **үтө** (экспрессивная, употр. для образования превосходной степ.), башк. **утэ** (наречие).

4). Кырг. **бир** (усилительная частица), узб. **бир** (частица-числительное неизвестности, частица-числительное ограничения, частица-наречие однократности действия), азерб. **бир** (в значении рус. а, ну, ну же, употр. в знач. ограничительной и усилительной частицы).

5). Кырг. **тек** (ограничительная частица), каз. **тек**, к.калп. **тек**, караим. **тек** (все в знач. ограничения), а также караим. **тек** (против. союз), тат. **тик** (выделительно-ограничительная), др.тюрк. **тэк** (в знач. только -ограничительная).

6). Кырг. **а?**, хак. **а?**, тат. **э?**, к.балк. **а (уа)**, туркм. **а?**, узб. **а/я**, чув. **а/е**, др.тюрк. **а?** (все вопросительные частицы), гагауз **а, э/е** (для выражения смягченной просьбы, пожелания - **гелсэнэ; йа/е** - модальная частица с усилительно-эмоциональным значением, может быть фонетический вариант предыдущей частицы), к.калп. **а** (употр. для ласковой просьбы).

7). Кырг. **өзү** (определительно-уточнительная), узб. **узи** (для подчеркивания значения).

8). Кырг. **миш** (сомнительная); каз. **мыс** (модальная частица); к.калп. **емиш** (модальная частица); азерб. **имиш (миш, муш, мүш, мыш)** частица, выражающая пересказание; туркм. **мыш, миш, муш, мүш** (употр. в знач. модальной частицы, а также является аффиксом причастия прошедшего времени).

9). Кырг. **эч** (отрицательная частица); каз. **эч** (наречие); азерб. **(неч) дэ** - «вовсе» (отрицательная, частица словообразовательная); узб. **хеч** (наречие-частица, словообразовательная частица); др.тюрк. **хич** (употр. в знач. никакой, нисколько) и т.д.

10). Кырг. **жалгыз (гана)** (частица ограничения, усиления); узб. **елгиз** - одинокий (ограничительная частица, прилагательное); к.калп. **джалгъыз** - только, лишь (ограничительная); туркм. **ялныз** - только лишь, лишь только, всего (выделительно-ограничительная); азерб. **йалныз** (исключительно-выделительная частица в значении только); др.тюрк. **йалнус** - один, только.

11). Кырг. **чымкый** (усилительная); тат. **чем** (экспрессивная частица). Напр.: **чем** кара; также образуется форма превосходной степени; туркм. **чым** (кызыл) (усилительная частица); чуваш. **чи** (усилительная); др.тюрк. **чим** (усилительная).

12). Кырг. **кана**, напр.: келсе **кана** (модальная частица); к.калп. **къаны** (частица, выражающая нетерпения); узб. **кани** (побудительная частица); др.тюрк. **ганы** – где (Малов).

13). Кырг. **дагы** (определятельно-уточнительная частица, полная форма частицы «да»); узб. **тагин** (частица-наречие); азерб. **даһа** – еще да (усилительная частица); шор. **тагы** (полная форма усилительной частицы да); башк. **тагы** (соединительный союз); др.тюрк. **такты, тагу** – и, еще, также (Малов, Кондратьев).

14.). Кырг. **болсо** (определятельно-уточнительная частица); каз. **болсо** (усилительная); узб. **булса** (частица – союз глагольного происхождения).

15). Кырг. **ным/дым** (усилительная частица); ног. **дым** (экспрессивная).

16). Кырг. **ни, ооба** (утвердительная частица); тува **ийе** (диал. **ыйа**) (утвердительная «да»).

17). Кырг. **ыя** (вопросительная частица, сравни: а?); к.калп. **йа** (вопросительная частица).

Есть и такие частицы, пока не имеющие надежных параллелей в других тюркских языках, их немного: **абдан, аябай, бейм, белем, эбегейсиз** и некоторые другие.

Почти во всех тюркских языках широко употребляются такие частицы, которые находятся на грани перехода в аффиксы. В кыргызском языке они в настоящее время являются аффиксами. Это – **бы, -чы, -дыр** с различными фонетическими вариантами в разных тюркских языках. Например: кыргызский элемент **-бы, -би, -бу, -бү; -пы, -пи, -пу, -пү** в тюркских языках действуют в следующих фонетических вариантах: каз. **-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе**; узб. **-ми; -му/-ма, к.балк. -мы/-ми, туркм. -мы/-ми, -мыка/-микэ; шор. -мы/-ми, -му/-мү; тув. -бе; алт. -ба; башк. -мы/-ме, -мо/-мө; шор. -па, -ба, -ма; -пе, -бе, -ме; тат. -мы/-ме, -мыни/-мени; азерб. -мы/-ми, -му/-мү; чув. и -и** (рус. лиөли); (по значению и употр. соответствует общетюрк. частице **-ми**, караим. **-мо**, ногой. **-ма/-ме, -па/-пе, -ба/-бе; гагауз. -мы/-ми, -му/-мү; хак. -па/-пе, -ба/-бе, -ма/-ме, к.калп. -ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе, др.тюрк. -му/-мү, -мы/-ми** (все они вопросительные частицы).

В тюркологии элемент **-чы** с вариантами характеризуют как вопросительную и как побудительную частицу: 1) уйг. **-чу; хак. -чи** (син

чи?); ног. **-ша/-ше** (калгандарынъызша?); узб. **-чи** (они употр. в вопросительном значении); 2) каз. **-ше; узб. -чи; к.калп. -шы/-ши, -ыш/-иш; ног. -шы/-ши** (побудительные частицы); к.балк. **-чы/-чи, -чу/-чю** (частицы, обозначающие желательность действия); башк. **-сы/-се, -со/-сө** (частица просьбы); тат. **-чы/-че** (модально-волевая частица, частица просьбы); караим **-чы/-чи, -цы/-ци** (употр. для мягкой просьбы).

Элемент **-дыр** в тюркологии рассматривается как показатель предикативности, как аффикс сказуемости (предикативности), как предикативная частица и как частица предположения³.

Узб. **-дир** (частица предположения); туркм. **-дыр/-дир, -дур/-дүр, ног. -ды/-ди, -ты/-ти** (частица неопределенности); тат. **-дыр/-дер; башк. -дыр/-дер, -зыр/-зер, -лыр/-лер, -гор/-гөр** (частица неуверенного предположения).

Такие исследователи, как Н.К.Дмитриев, Л.А.Покровская, К.М.Мусаев признавали в основном именно частицами подобные элементы. Например, Н.К.Дмитриев частицам дает такое определение⁴. «Частица – это переходные элементы от слова к аффиксам», следуя за Дмитриевым Л.А.Покровская считает частиц не словами, а элементами, промежуточными между словом и аффиксом, называет их частью речи. Вместе с тем у нее в состав частиц включены самостоятельные слова.⁵ Такой же точки зрения придерживается К.Мусаев, который пишет, что частицы являются переходной ступенью от отдельного слова к аффиксам.⁶ Здесь возникает необходимость разработки единых принципов разграничения аффикса и служебных слов. В отличие от собственно аффиксов, присоединяемых к определенной части речи, частицы могут выступать в сочетании с разными частями речи и придавать дополнительные оттенки.

В кыргызском языке эти элементы также до конца 50-х годов считались частицами, о чем ярко свидетельствуют статьи Р.Бекмамбетова⁷ и А.Турсунова⁸. У Р.Бекмамбетова элемент **-чы** считался как частица, дающая оттенок мольбы, вопроса и указки. А у А.Турсунова элементы **-бы, -чы, -дыр** были отнесены к частицам, дающие вопросительный оттенок, оттенок просьбы и сомнительный оттенок. Однако

³ Базаров О. Частица в узбекском языке. Канд. дисс. – М., 1982, с. 121.

⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1948, с. 129.

⁵ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского яз. Фонетика и морфология. – М.: Наука, 1964, с. 82.

⁶ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. – М., 1962, с. 328.

⁷ Бекмамбетов Р. Кыргыз тилиндеги частицалар // Мугалимдер газетасы, 1954, апрель.

⁸ Турсунов А. Кыргыз тилиндеги бышыктамалар жөнүндө // Мугалимдерге жардам, 1954, №4.

в кыргызском языке вышеуказанные элементы ликвидированы из состава частиц, как перешедшие в аффиксы⁹. Это объяснялось, во-первых, тем, что они как аффиксы подчиняются закону гармонии гласных (сингармонизму), во-вторых, как аффиксы пишутся слитно. А элемент **-дыр** принимает после себя еще и другие аффиксы, как например: **баргандырбыз**. Что сближает их больше к аффиксам, чем частицам.

Примерно такого же мнения и Н.Е.Петров, которые пишет: «что ряд частиц находятся на грани перехода в аффиксы». Тем не менее частицы не элемент или подобие слова, они, как и другие служебные лексемы, являются отдельными словами, выражающими грамматические значения. Хорошо было бы установить в тюркских языках единое правило о том, что, если бывшая частица уже подчиняется законам гармонии гласных или правилам ассимиляции согласных при примыкании к знаменательному слову, то ее надо считать аффиксом и нужно писать слитно с препозитивным словом». В некоторых тюркских языках, хотя и редко, но существуют случаи перехода от служебного слова в аффиксы. Например, слово **илик** в якутском языке остается частицей, а в тувинском языке она стала полноценным аффиксом. Или слово **берлэн**, выступающее во многих языках как послелог, в якутском и казахском стало аффиксом творительного (орудийного) падежа¹⁰.

В последнее время к частицам причисляют и такие препозитивные элементы, которые не являются ни аффиксами, ни полноценными компонентами повторных и парных слов, например, как: **кыпкызыл, сапсары, жапжашыл, тептегиз, жепжеңил, упузун, апарык, купкур-гак** и многие другие. Эти элементы отличаются от других частиц тем, что, принимая на себя ударения, служат для образования прилагательных в интенсивной степени и они для усиления значения слов, придавая речи выразительность. В узбекском языке О.Базаров их рассматривает как частицы особого рода¹¹. В грамматиках татарского¹² и ногайского¹³ языков их называют экспрессивными частицами.

⁹ Азыркы кыргыз тили. II бөлүм. -Фр., 1958, с. 157-158

¹⁰ Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. - Якутск. 1978. с. 185-286¹¹ Базаров О. Указ. раб., с. 124.

¹² Современный татарский литературный язык. - М.: Наука, 1959, с. 348.

¹³ Грамматика ногайского языка/ Под ред. Н.А.Баскакова. Ч.1. Фонетика и морфология. - Черкесск, 1973. с. 300, 301.

«ДИВАНУ ЛУГАТИ Т-ТҮРК» ЭСТЕЛИГИНДЕГИ КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР*

XI кылымга таандык болгон Кашкарлык Махмуддун (Махмуд Ибн Хусейин Ал-Кашгаринин) «Дивану лугати т-түрк» аттуу сөздүгү уникалдуу эмгек экени талашсыз. Анткени ал мураста илимдин ар кыл тармактарына тиешелүү болгон баа жеткис материалдар камтылган. М.Кашгари адабиятчы, тарыхчы, философ, географ, картограф эле болбостон, 1-кезекте, түрколог окумуштуу, өз заманынын чыгаан грамматисти, диалектологу болгон.

Биз бул билдирүүдө аталган сөздүктөн (т. а., С.М.Муталлибов тарабынан Ташкентте 1960–1963-ж. которулган I–III томдордон жана 1967-жылкы Индекс лугаттан) айрым кызматчы сөздөрдү тандап алып, аларга тилдик анализ жасоону туура таптык. Кызматчы сөздөр «Диванда» арбын кезигет. Алардын ичинен төмөнкү кызматчы сөздөр иликтөөгө алынат. 1. Бөлүкчөлөр: эң – кырг. күчөткүч бөлүкчө эң; дагул// тегүл // заг ол – кырг. таңгыч түгүл; ла – мааниси боюнча «эле», «албетте» сөздөрүнө жакын күчөткүч семантикасын кошумчалайт; мат – кырг. так ошондой күчөтүү маанисинде; му – бир топ түрк тилдеринде сурама бөлүкчө, кыргыз тилинде мүчө катары кабыл алынган элемент; такы – кырг. дагы, байламта-бөлүкчөлүк милдетте колдонулат; тес, түм, уп//үп күчөтмө бөлүкчөлөрү кыргыз тилиндеги күчөтмө сын атоочторду уюштуруучу элемент (бөлүкчө); чак – кырг. так; коб – кырг. абдан, күчөткүч бөлүкчө; а – кырг.ээ, аныктоо-тактоо маанисинде.

2. Жандоочтор: бирле – кырг. менен; исре – кырг. соң, кийин, тышкары; кедин – кырг. кийин; керү м кырг. көрө; таба – азыркы кырг. тилинде барыш жөндөмөсүнүн ордуна колдонулган жандоочтук милдетте келген сөз; тегин – кырг. чейин; үчүн – кырг. үчүн.

3. Байламталар: азу – кырг. же; калы – кырг. эгер; такы – кырг. дагы байламта-бөлүкчөлүк мааниде келет.

Жогорудагы мисалдардан даана байкалып тургандай жана эмгектеги факты-материалдар тастыктагандай, булардын айрымдары тыбыштык жактан (кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда) жана семантикасы боюнча азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөрдүн дал өзү экенин баамдоого болот. Айрымдары фонетикалык жактан такыр башка тыбыштык айкаштардан курулса да, мааниси боюнча азыркы кыргыз тилиндеги кызматчы сөздөрдүн ордуна колдонулуп келгендигин көрүүгө болот.

* Эл аралык Агатүрк Ала-Тоо университетинде 2007-жылдын 26-апрелинде өткөн «Кашкарлык Махмуд. Түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы» аттуу эл аралык конференцияда сүйлөнгөн докладдын тезиси

Билдирүүдө «Дивандан» алынган мисалдар сүйлөмдөрү менен кошо берилип, кайсы мааниси кайсы сөз түркүмү менен айкашып келип, сүйлөмгө, сөзгө, сөз айкашына кандай кошумча маани, нюанс тартуулары илимий иликтөөгө алынат. Мындан тышкары кызматчы сөздөрдүн мезгил өтүү менен тыбыштык өзгөрүүгө учуроо себептери, айрым кызматчы сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде мүчө катары кабыл алынып калуу себептери ж.б. маселелер тууралуу сөз болот.

Иликтөөнүн аягында анализге алынган кызматчы сөздөр жөнүндө кыскача корутундулар берилет.

«ДИВАНУ ЛУГАТИ Т-ТҮРК» ЭСТЕЛИГИНДЕГИ КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР*

XI кылымга таандык болгон Кашкарлык Махмуддун (Махмуд Ибн Хусейин Ал-Кашгаринин) «Дивану лугати т-түрк» аттуу сөздүгү уникалдуу эмгек экени талашсыз. Анткени ал мураста илимдин ар кыл тармактарына тиешелүү болгон баа жеткис материалдар камтылган. М.Кашгари адабиятчы, тарыхчы, философ, географ, картограф эле болбостон, I-кезекте, түрколог окумуштуу, өз заманынын чыгаан грамматисти, диалектологу болгон.

М.Кашгаринин тил илимин өнүктүргөн түрколог окумуштуу экенин тилдик кубулуштар менен фактыларды талдоо үчүн түркология тарыхында салыштырма-тарыхый методду биринчи колдонуп, түрк тилдеринин диалектологиясына негиз салганы далилдейт.

Аталган этнографиялык энциклопедия түрк тилдери үчүн ар тармак боюнча илимий изилдөөнүн булагы болуп келген жана боло берет. Себеби бүгүнкү күндө бул мурастын илимий баалуулугу жагынан чети да оюла элек.

Биз бул билдирүүдө аталган сөздүктөн (т. а., С.М.Муталлибов тарабынан Ташкентте 1960–1963-ж. которулган I–III томдордон жана 1967-жылкы Индекс лугаттан) айрым кызматчы сөздөрдү тандап алып, аларга тилдик анализ жасоону туура таптык. Кызматчы сөздөр «Диванда» арбын кезигет. Алардын ичинен төмөнкү кызматчы сөздөр иликтөөгө алынат. 1. Бөлүкчөлөр: дагул//тегүл//даг ол//заг ол – кырг. таңгыч түгүл; му – бир топ түрк тилдеринде сурама бөлүкчө, кыргыз тилинде мүчө катары кабыл алынган элемент; такы – кырг. дагы, байламта-бөлүкчөлүк

* Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы". - Б., 2007, 279–286 б.

милдетте колдонулат; тес, түм, уп//үп күчөтмө бөлүкчөлөрү кыргыз тилиндеги күчөтмө сын атоочторду уюштуруучу элемент (бөлүкчө); чак – кырг. так аныктоо маанисиндеги бөлүкчө. 2. Жандоочтор: бирле – кырг. менен; тегин – кырг. чейин; үчүн – кырг. үчүн. 3. Байламталар: азу – кырг. же; такы – кырг. дагы байламта-бөлүкчөлүк мааниде келет.

Эми булардын ар бирине кеңири токтолсок. **Тегүл//дагул//даг (ол)//заг (ол)** бөлүкчөсү. («Индексте» **дагул** (87-б.) да, **тегүл** (279-б.) да таңгыч бөлүкчө – частица отрицания). Бул бөлүкчө кыргыз тилинде кеңири кезиккен **түгүл** (турсун, тургай, турмак) бөлүкчөсү менен түпкү турпаты жагынан да, семантикалык жагынан да жалпылыкты түзөт.

«Диванда» огуз тилиндеги **тегүл** аргуча **дагул** сөзүнөн (МК, I, 374) тыбыштык алмашуулардан улам пайда болгону белгиленет. Сөздүктүн 3-томунда (167-б.) **дагул** сөзүнүн келип чыгышын автордун төмөнкүдөй сыпаттап берүүсүнөн улам баамдоого болот. «**Даг, заг – жок, эмес** маанисинде (аргуча). **Ол андаг даг ол** – ал андай эмес. Огуздар **жок, эмес** маанисиндеги бу сөздү аргулардан алып **заг олду тегүл** деп өзгөртүшкөн. Себеби огуздар аргуларга кошуна турушат. Сөздөрүндө аралашуулар бар», – деп белгилеген. Демек, биздин баамыбызда, **даг, заг** өз алдынча колдонууга караганда сүйлөмдө **заг ол, даг ол** вариантында кеңири кезигип отуруп, жогоруда белгиленген аргуча **дагул** варианты пайда болгон.

Бул бөлүкчөлөр да, кыргыз тилиндеги эквиваленти да айтылуучу ойду, фактыны тануу, жокко чыгаруу маанисин кошумчалайт. Бирок он кылым аралыгында бул бөлүкчөлөрдүн колдонулушунда, сырткы турпатында айырмачылыктар жаралганын көрүүгө болот.

Кыргыз тилинде **түгүл** (варианты менен) семантикалык жактан **эмес** сөзүнө туура келсе да, «Дивандагыдай» болуп сүйлөмдүн акырында келбейт. Салышт.: кырг. китеби **түгүл** (турмак, турсун, тургай) дептери жок. «Диванда»: Ол андаг **даг ол** – ал андай эмес.

Бүгүнкү күндө **түгүл** бөлүкчөсү (варианттары менен) төмөнкү түрк тилдеринде активдүү колдонулат: каз. түгіл, турсын, турмак; өзб. түгүл; к.калп. туңе; түрк. дейил; түркм. del; азерб. дейил; к.балк. түйүллү, түллү ж.б.

Ошентип, **түгүл** бөлүкчөсүнүн азыркы түрк тилдеринде кеңири кезигиши жогоруда биз факты-материалдар менен далилдегендей анын байыркылыгын дагы бир жолу тастыктайт.

Эп//эп//ап; үп//уп; түм; сүм; тес бөлүкчөлөрү. «Индексте» **эп** – күчөтүү бөлүкчөсү (415-б.); **үп//уп** – өң-түстү билдирген сын атоочто колдонулуучу күчөткүч бөлүкчө (304-б.); **түм** – жаныбарлардын өңү-түсүн аныктап-тактап берүү үчүн колдонулган күчөткүч бөлүкчө (293-б.); **тес** – огуз тилинде күчөткүч (ашырып жиберүү –

частица преувеличения) бөлүкчө (264-б.); **чим** – бир нерсенин нымдуулугун күчөтүп көрсөтүү үчүн колдонулган күчөткүч бөлүкчө (332-б.); **сүм** – өтө, эң (орус. очень) (237-б.) маанисиндеги сөз. Бул элементтерди М.Кашгари (I, 70) өз эмгегинде күчөткүч көмөкчүлөр (т.а. бөлүкчөлөр – А.К.) деп берген: **эп//эп//ап –эп** эзгү нең –эн (жап) жакшы нерсе; өтө ак, аппак нерсени ап-ак дешкен (М.К., I, 70).

Үп//үп –үп үрүн –өтө ак, аппак (чигилче) (М.К., I, 70); **түм** –түм кара ат –өтө кара ат, капкара ат; **түм** торуг ат – бүтүндөй тору (топтору) ат (МК, I, 324); **тес** – огуздар тоголок нерсени ашырып сүйлөмөкчү болгондо **тес тегирма** дейт, бул топтомолук дегендери (МК, I, 325); **сүм** – эн: **сүм** сүчүк нең –эн ширин нерсе; **чүп** – чучук нерсе (огузча) (МК, I, 325). Азыркы кыргыз тилинде булар күчөтмө сын атоочту уюштуруучу (т. а. сын атооч сөздөрдүн биринчи муунунун кайталанып айтылышы аркылуу күчөтмө сын атоочту пайда кылган) (Абдувалиев, Садыков, 102-б.) мүчөлөр (префикстер) катары эсептелет. Алар айрым эмгектерде сын атоочтун интенсивдүү формасын жасаган элемент деп да аталат (Хамитова, 54–55-б.). Бирок талдоого алынып жаткан элементтер кээ бир түрк тилдеринде күчөткүч бөлүкчө катары кабылданганы белгилүү. Маселен, башкыр тилинде кып-кызыл, һаһары (кырг. сапсары – А.К.), ап-ак, тап-такыр ж.б. препозитив бөлүкчөлөрдүн тутумунда каралган (Саяргалиев, 16-б.).

Эскертүү: талдоого алынган кызматчы сөздөрдүн асты биз тарабынан сызылды.

М.Кашгаринин «Диванындагы» анализге алынып жаткан күчөткүч каражаттар азыркы кыргыз тилиндеги **эң** күчөткүч бөлүкчөсүнө синонимдик катышта келет. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде, ошондой эле түрк тилдеринин дээрлик бардыгында **эң** сөзүнүн активдүү колдонулгандыгы анын байыркылыгынан кабар берет. Фактыга кайрылсак, 1-ден, Орхон-Енисей тексттеринде: Бир отуз йашыңа Чача Сеңүңке сүңүшдимиз: **эң** илки Тадыкын Чурын боз атыг минип тегди, ол ат анта (33) өлти. Жыйырма бир жашында Чача Сеңүң менен (Чача Сеңүңдө?) сүңгүштүк (сайыштык), **эң** алгач Тадыкын-Чурдун боз (атын минип тийди, ал ат анда) (33) өлдү (Караңыз: Орхон-Енисей тексттери, 66-б.) деп тыбыштык турпат жагынан да, сүйлөмдө берген семантикасы жагынан да азыркы кыргыз тилиндегидей күчөткүч бөлүкчөлүк милдетте келгенин көрдүк. 2-ден, түрк тилдеринде **эң** бөлүкчөсү (анча-мынча тыбыштык өзгөчөлүк менен) кеңири колдонулат: байыркы түрк **эң**, орто кылым эстел. **эң**, кырг. **эң**, азерб. **эң**, түрк **эң**, өзб. **эңг** (айтылышы **эң**), алт. **энь**, шор **энь** / **эньне**, гаг. **(х)ен** / **хем**, хак. **ин**, тат. **ин**, баш. **ин** ж.б. «Диванда» бул бөлүкчөнү жолуктура албагандыктан, Жусуп Баласа-

гунинин «Кутадгу билигинен» алынган мисал менен жабдыдык: Табугка **эң** ашну тору билгң өз йэма кылк кылынчы сөз огрангң тңс. Для службы сначала надо знать законодательство, еще необходимо знать слова, при помощи которых можно было бы действовать (Абдурахманов, с.156).

Демек, **эң** бөлүкчөсү байыркы кылымда да, орто кылымда да азыркы кыргыз тилиндегидей мааниде, тыбыштык турпатта колдонулган.

Чак бөлүкчөсү. Бул бөлүкчө тыбыштык жактан кыргыз тилиндеги **так** (дал, **нак**, **как**, **куду**) бөлүкчөсүнөн бир аз айырмалуу болсо да, семантикасы боюнча аны менен жакындыкты түзөт. «Индексте» **чак** – сөздү бөлүп көрсөтүү максатындагы бөлүкчө – частица, служащая для выделения слова (323-б.) деп берилген. «Диванда» **чак** – **куду**, **так**, **дал** сөзү сыяктуу бир нерсенин так өзүн билдире турган сөз: **чак** ол атны тутгыл – **так** (куду) ушул аттын өзүн гана кармагын; **чак** амачны ургыл – **так** (куду) бутанын өзүн ургун (МК, I, 320).

Азыркы кыргыз тилиндеги **так**, **дал**, **нак** бөлүкчөлөрү орто кылымдагы **чак** бөлүкчөсү менен семантикалык жактан жалпылыкты түзсө да, аларды **чак** бөлүкчөсүнүн тыбыштык жактан өзгөргөн варианты деп айтуу кыйын. Себеби, 1-ден, **так**, **дал**, **нак** варианты, биздин байкообузда, байыркы жазма эстеликтерде кезикпейт. 2-ден, бүгүнкү күндө өзүнүн этимонунан (тактоочтон) алыстап, биротоло кызматчы сөздөрдүн тобуна кошула элек.

Му бөлүкчөсү. «Индексте» – вопросительная частица «ли» (180-б.) деп берилет. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде **–му**, **–мү**, **–мы**, **–ми** вариантында кезиккени бул элементтин эң байыркы экенинен кабар берет: Каган **му** кысайын (Тон. 5) – Кандыбы кысайын (ОЕТ, 51-б.). М.Кашгари бул элементти «Атооч жана этиш сөздөрдүн акырына улашып, бир нерсе тууралуу суроо маанисин билдирүүчү кошумча» деп сыпаттаган: бу атму – бу атпы? Бу итму – бу итпи? Келдинму – келдинби? (МК, III, 232). М.Кашгари огуздардын айрымдары түрктөрдөн айырмаланып, суроо кошумчасын этиштерге улаганда «у»ну «ы» менен алмаштырып, б. а. эринчил (у) үндүүнүн ордуна ачык (ы) үндүүнү колдонгон дейт: ол бардымы – ал бардыбы? Ал эми атооч сөздөргө бул кошумча уланганда мындай өзгөрүүгө учурабасын билдирет: бу ат сенинму – бу ат сеникиби? Бу огул сенинму – бу уул сенин уулунбу? (МК, III, 232). Бул факты көрсөтүп тургандай жана М.Кашгари сыпаттап жазганынан белгилүү болгондой, ошол доорлордо эле айрым уруулардын тилдеринде үндөштүк закону бекем сакталганы байкалат.

Бул элемент бардык түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, уланган сөзүнүн үндүү, үнсүздөрүнүн таасирине байланыштуу бир нече тыбыштык варианттарда кеңири жолугат. Орто кылымдык, ошондой эле Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кезиккендей атооч жана этиш сөздөрдүн аягына уланып, суроо маанисиндеги сөздү жаратат.

Тилдин бул элементтерин иликтеген түрколог-окумуштуулардын айрымдары буларды бөлүкчөлөр дешсе, айрымдары мүчө деп далилдешет. Натыйжыда азыр да кээ бир түрк тилдеринде бөлүкчө катары кабылданса, кээ бир түрк тилдеринде мүчө катары таанылып жүрөт. Фактыга кайрылалы: казак, кара калпак тилдеринде -ма/-ме; -ба// -бе; -па// -пе вариантындагы атооч жана этиш сөздөргө жалгана берген бөлүкчө: каз: эрте ме, кеш ме, пайдага ма, зыянга ма, сен де барыңды бересиң (Ф.Мусирепов). Бүгүн хабарлап, ертен бастаймыз ба деп отырмыз, - дедим мен (С.Көбеев); к.калп. сизин балаңыз да кете ме? Балалар кетпей бола ма? Хаялга сыр алдыратугын мен бе?

Кыргыз тилинде 50-жылдардын аягына чейин бул элемент бөлүкчө деп эсептелген, кийин суроо маанисин туюндурган атооч менен этиш сөздөргө бирдей жалгана берген мүчө деп таанылып жүрөт: кыргыз тилинде мындай элементтердин мүчө катары эсептелиннин негизги аргументтери: 1-ден, булар кызматчы сөздөрдөй бөлөк жазылбастан, бардык мүчөлөр сыяктуу тиешелүү сөзүнө бириктирилип жазылат. 2-ден, мүчөлөр сыяктуу уңгу же негиздеги үндүү, үнсүздөргө байланыштуу тыбыштык варианттар менен өзгөрүүгө жөндөмдүү. Б. а. чыныгы кызматчы сөздөрдөй тышкы турпаты туруктуу эмес. Мисалы: Соопчулукпу деги? Жүр үйгө (Ч.А.). Ата-нын аты Дөнөнбай, ошону билесинби? (Ч.А.) ж. б. 3-дөн, айрым тилдерде бул элементтен кийин да мүчөлөрдүн келиши, анын кызматчы сөз эмес, мүчө экенин толук ырастайт. Салышт.: Келирмусан азу барырмау-сан – келесинби же кетесинби (МК, I, 115); каз. үйдемисин, Кенже? (Бак-бергенов); к.калп. Сен коян жүрек болганбысан? (Кайыпбергенов).

Якут тилиндеги бөлүкчөлөрдү терең изилдөөгө алган Н.Е.Петров тил илиминде кезиккен мындай конверсиялык кубулуштарды төмөнкүдөй түшүндүрөт: «В некоторых тюркских языках, хотя и редко, но существоют случаи перехода от служебного слова в аффиксы. Например, слово илик в якутском языке остается частицей, а в тувинском языке она стала полноценным аффиксом. Или слово бирлэн, выступающее во многих языках как послелог, в якутском и казахском стало аффиксом творительного (орудийного) падежа (Петров, 285-286).

Такы//дагы байламта-бөлүкчөсү. «Индексте» такы – хам (огуз) – тоже, также (союз – частица) (255-б.). Бул сөздүн сөздүктө берилген маанилерине үнүлсөк, байламта-бөлүкчөлүк семантикада гана эмес, азыркы кыргыз тилиндегидей, тактоочтук да, байламталык, бөлүкчөлүк кызматтарда да келерин байкоого болот.

Фактыга кайрылалы: «Такы – жана маанисиндеги сөз. Такы йармак бер – жана теңге (акча) бер. Бул сөз кээде огуздарда дагы (бир-

ге) маанисинде келет» (МК, III, 246). Орусча котормосу: Дай еще деньги (Индекс, 504). Бул учурда такы мааниси боюнча орус тилиндеги еще тактоочуна туура келип, кыргыз тилинде сын-сыпат аныктагыч тактоочтун милдетин аткарып турганын баамдоого болот. Орхон-Енисей эстеликтеринде тагы // такы (ДТС, 536) формаларында келип, тактоочтук семантикада келгенин жолуктурдук: Такы негү күтер сизлер? (ДТС, 530). Дагы эмне күтөсүздөр? (ОЕТ, 50-б.).

Уйгур дакы татлака – (Мы напали) на уйгуров и татов (МК, I, 446; Индекс, 504). Бул жерде дагы сөзү кыргыз тилиндеги жана, менен, орус тилиндеги и байламталарына маанилеш келип, нукура байламталык милдет аткарды. Ол такы анда – ал дагы ошол жерде (МК, III, 246). Бул сүйлөмдө такы сөзү өзүнүн астындагы сөздү (ол ат атоочун) баса белгилеп, аныктап-тактап көрсөтүү максатында колдонулуп, морфологиялык жактан аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдет аткарды.

Тилдик фактылар тастыктагандай, узак доорлор бою такы//тагы//дакы сөзү бир сөз түркүмүнөн экинчи же үчүнчү сөз түркүмдөрүнө биротоло өтүп кетпестен, сүйлөм контекстинде үч түрдүү кызматты аткарып келатканы айгинеленди. Демек, сүйлөм контекстинде айрым сөздөр байыркы замандарда да, азыркы тилдердегидей болуп конверсияланууга (транспозицияланууга) жөндөмдүү болгон десек жаңылышпайбыз.

Азыркы кыргыз тилинде дагы сөзү да (кыскарган) формасында да активдүү кезигет. Бул сөз тактоочтук мааниде келгенде толук гана вариантында колдонулуп, дагы сөзүнө басым түшөт, ал эми байламта, бөлүкчөлүк милдеттерде келгенде толук жана толук эмес түрүндө колдонулат. Салышт.: Ал кече үйгө келген, бүгүн дагы келди. Он вчера приходил домой, сегодня снова пришел. Мында дагы – тактооч. Бирок кыз дагы (да), эне дагы (да) уктаган жок (Ч.А.). Жерди дагы (да), сууну дагы (да) сагындык (Т.С.). Бул сүйлөмдөрдө дагы сөзү эки түрдүү формада келсе да, бир эле мезгилде байланыштыргыч байламталык да, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк да милдет аткарат.

Азу байламтасы. Кыргыз тилиндеги же, жаки байламталарына туура келет. «Индексте» – байламта же – союз или (12-б.) деп берилген. «Диванда» азу – эки нерсе ортосунда экөөнөн бирөөнү ажыратып, тандап алууда ыктыярдуулукту жана макулдукту билдирүүчү сөз: үзүм йегил азу кагын йегил – жүзүм жегин же коон жегин. Көбүнчө бул сөз сурап-билүү зарыл болгон мезгилде колдонулат: келирмүсөн азу барырмау-сан – келесинби же кетесинби» (МК, I, 115) деп берилген. Бул байламта азыр көпчүлүк түрк тилдеринде колдонулбаганы менен, сибирлик түрк тилдеринин ичинен тува тилинде азы формасында кеңири кезигери белгилүү болду: Дэрта мен Кызылче азы Абаканче чорүр

мен - Завтра я поеду в Кызыл или Абакан. Дың **азы** сырбык өртектиг өлүк бер чараш аңчыгаш. Белка или (иначе) сырбык – красивый зверек, дающий ценную пушнину (Исхаков, Пальмбах, с.452–453). Айрым окумуштуулардын пикири боюнча **азу, аз** (заблуждаться, сбиваться с пути – жолдон адашуу) этишинен пайда болгон –**у** мүчөсү аркылуу уюшулган «ширелишкен» формадагы чакчыл (Щербак, 117).

Азу, азы байламтасына синонимдик катышты түзгөн түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, активдүү колдонулган **же** байламтасы жазма эстеликтерде **йа** формасында колдонулганы С.Е.Малов тарабынан эскерилет (Малов, 252-б.). **Йа** «Диванда» тангычты билдирүүчү кызматчы сөз катары сыпатталат (МК, III, 234). Ал эми кыргыз тилиндеги **же** байламтасынын **жаки** формасы адабий тилге мүнөздүү болбогон, «өзбекстандык кыргыз говорлорунан учуратылган, мааниси боюнча адабий тилдеги **же** байламтасы сыяктуу, көбүнчө сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн билдирет: **жаки** корккон, **жаки** түшүнбөгөн (Ферг.обл.)» (Юнусалиев, 208). Бул байламта каз. **яки**, өзб. **еки**, башк. **йэки** формасында колдонулат. Аталган байламтанын чыгыш тегин Н.К.Дмитриев иран тили менен байланыштырат (Дмитриев, 128).

Үчүн жандоочу. Бул жандооч Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде да, «Диванда» да, азыркы кыргыз тилинде да бирдей тыбыштык турпатта, бирдей функцияны аткаруу үчүн колдонулуп келатканын төмөндөгү факты-материалдар күбөлөндүрөт. «Диванда»: тавар **үчүн** теңри узалмазыб, уяа кадаш, оглыны чынла богар – мал (товар – А.К.) **үчүн** теңирин эстебей, жакын тууганынын уулун чын эле муунтат (МК, I, 113). Орусчасы: Из-за богатства в самом деле удушит своего сына (Индекс, 502). Сениң **үчүн** келдим – сен **үчүн** келдим (МК, I, 105). Я пришел ради тебя (Индекс, 502). Салышт.: Орхон-Енисей тексттеринде: Беглери будыны түзсиз **үчүн**, табгач будун теблигин күрлиг **үчүн**, армакчысын **үчүн** инили эчили киңшүртүкин (киңсүртүкин?) **үчүн**, бегли будынлыг йоңшуртукын **үчүн**, түрк будун илледүк илин ычгыну ыдымыс. Кырг.: Бектери, эли түзсүздүгү (түз эместиги) **үчүн**, табгач элинин бузукулугунан (кайраштырганы **үчүн**) азгырганы **үчүн** ага (жана) инини кайраштырганы **үчүн**, бектүү (бектери бар) элди жоолаштырганы **үчүн**, түрк калкынын элдүүлүгүнүн (мамлекетинин) биримдиги учуп кетти (бузулуп калды) (ОЕТ., 55, 63).

Үчүн жандоочунун байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин ушул тыбыштык турпатта, (ушул синонимдик функцияда) келиши төмөнкү түрк тилдеринен байкалат. Кырг. сен **үчүн**; кар. сенин **үчүн**; уйг. сен (ин) **үчүн**; хак. сиңың **үчүн**; к. балк., кум. сени **үчүн** (Щербак, 91). Мисалдардан көрүнүп тургандай, **үчүн** жандоочу өзүнүн астында

турган атооч сөздөрдүн (карачай-балкар, кумук тилдерин эске албаганда) атооч жана илик жөндөмөдө турушун талап кылат. Түрк тилдериндеги мындай грамматикалык өзгөчөлүктөр «Индексте» да белгиленген: «**үчүн** управляет именительным и родительным падежами, обозначает цель или причину совершения действия» (502-б.).

Үчүн жандоочу айрым түрк тилдеринде башкача тыбыштык турпатта да кезигет: алт. сениң **учун**; башк. һиңың **өсөн**; гаг., түрк. сениң **ичин**; каз. сен **үшин**; к. калп. сениң **үшин**; крым-тат. сениң **ичүн**; тат. сиңың **өчин**; өзб. сен **учун** (Щербак, 91).

Жыйынтыктап айтканда, **үчүн** жандоочу саналуу гана түрк тилдеринде (анын ичинде кыргыз тилинде!) ондогон кылымдар алмашса да, өзүнүн тыбыштык турпатын, сырткы формасын күнү бүгүнкүдөй сактап келсе, бардык түрк тилдеринде (анын ичинде кыргыз тилинде, караңыз: Кырг. ад. тил. грам., 482–483-б.) кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын же себебин билдирет.

Бирлэ жандоочу. Азыркы кыргыз тилиндеги **менен** жандоочуна туура келет. Байыркы жазма эстеликтерде да ушул **бирлэ** формасында (объединять, соединять деген мааниде) (Щербак, 80) кезигет. Мисалы: өиним Күл Тигин **бирле**, ики шад **бирле** өлү йитү казган-тым - иним Күл-Тегин **менен**, эки шад **менен** өлүп житип (жоголуп бара жаткандарды жыйнап курадым) (ОЕТ, 57, 65). Каганын **бирле** Сүна йышда сүнүшдимиз. Каны **менен** Сүна черинде (жашында) сайыштык (сүңгүштүк) (ОЕТ, 58, 66) (Эскертүү: Бул эмгекте **бирлээмес**, **бирле** формасында берилген).

Бул жандоочтун түрк тилдериндеги варианттарынын пайда болушу жөнүндө А.М.Щербак мындай дейт: «Слитное» деепричастие типа **бирлэ** стало исходной формой для более чем двадцати фонетических разновидностей послелога и аффикса, образовавшихся путем упрощения структуры, выпадения согласных, ассимиляции и т.д., ср.: ст.-узб. **бирлэн** ~ **бирлэ** ~ **билэн** ~ **билэ** ~ **илэн** ~ **илэ** (Щербак, 80). Ал эми Ж.Мураталиева айрым көз караштар боюнча кыргыз тилиндеги **менен** жандоочунун алгачкы формасы **бирлен** сөзүнөн пайда болгон дейт: (**бир+ла+н**) бир – сан атооч, –ла атоочтон этиш жасоочу мүчө, –н оч эки вариантта берилип (**бирлэ//билэ**), жыш кезигери байкалат: Ол мениң **бирлэ** өчэшти – ал мени менен (мага – А.К.) өчөштү (1,92). Орусчасы: Он со мной не ладил (Индекс, 502). Кыш йай **билэ** токушты – кыш жай **менен** тогошту. (1,182). Орусчасы: Зима встретилась с летом (Индекс, 502). Улуг **бирлэ** карыштым – Улуг **менен** согуштум (1,349). Орусчасы: Я сражался с главой (племени) (Индекс, 502). Ол мениң **бирлэ** эрди – ал мени **менен** бирге эле (1,405). Орусчасы: Он

был со мной (Индекс, 502). Каныг кан билэ йумас – канды кан менен жуубайт (Ш, 74). Орусчасы: Кровь кровью не промывают (Индекс, 502).

Менен жандоочу байыркы жазма эстеликтердегидей эле (маселен: «бирлэ//билэ управляет именительным и родительным падежами, обозначает совместность, соучастие и т.п. значения» (караңыз: Индекс, 502), азыркы кыргыз тилинде да өзүнүн алдындагы сөздүн атооч жана илик жөндөмөдө турушун талап кылып, негизинен биргелешүү маанисин туюнтат. Бул учурда менен жандоочуна бирге, кошо деген сөздөр айкашып келип, биргелешүү маанисин күчөтөт: Андай экен кыз-келиндериңер менен кошо баарыңарды сууга салабыз (Ч.А.). Силер менен бирге менин да уулум барат (Т.С.).

Бул жандоочтун азыркы кыргыз тилинде мейкиндик мааниси, мезгилдик, сын-сыпатташ ж.б. маанилери да бар экени белгиленет (Мураталиева, 17–20; Кырг.ад.тил.гр., 479–481).

Жыйынтыктап айтканда, менен жандоочу байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин түрк тилдеринде эң активдүү колдонулган, түрдүү тыбыштык варианттарда учураган грамматикалык каражат.

Тег//теги//тегин жандоочу. Азыркы кыргыз тилинде чейин, дейре дейин жандоочуна дал келет. Тег//теги варианты Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде жолугары айтылат (ОЕТ, 49). «Диванда» тегин формасы кезигет, салышт.: Орхон-Енисей: ...Эчим каган бирле илгерү Иашыл үгүз Шантуң йазыка теги сүледимиз, курыгару Темир капыгка теги сүледимиз, Көгмен аша кы(ргыз) йирине теги сүледимиз – Каган агам менен бирге илгери чыгышка Жашыл өзөнгө, Шантуң жайыгына чейин жортуулдадык, башка Темир Капкага чейин жортуулдадык. Көгмөндү аша кыргыз жерине чейин жортуулдадык (ОЕТ, 56, 64). М.Кашгариде: кырк йылка тегин бай чыгай түзләнүр – кырк жылга чейин бай менен кембагал тендешет, б.а. убакыт өтүшү менен же өлүм(гө) менен (байланыштуу) ушундай болот (I, 333). Орусчасы: До сорока лет богатые и бедные становятся ровны (Индекс, 504).

А.М.Щербак бул жандоочтун чыгыш тегин төмөнкүдөй мүнөздөйт: «Тег– (др.-тюрк.), дег– (туркм.), дэу– (азерб.) достигать, касаться, дотрагиваться (Щербак, 87). Ал эми биздин жеке пирибизче, көптөгөн илимий адабияттарды иликтеп отуруп, кыргыз тилиндеги чейин жандоочу чек – граница жана –ын байыркы курал жөндөмө мүчөсүнөн (Щербак, древнетюркский творительный (орудийный) падеж, 24-б.) фонетиканын закону боюнча: «к» тыбышынын «г» га өтүп, андан соң «й» га өтүүсүнөн пайда болгонбу (чекин–чегин–чейин) деген ойго алып келет. Себеби мындай тыбыштык алмашуулардын Щербактын эмгегинде эле арбын учураганын байкоого болот. (88-б.).

Аталган жандоочу байыркы жазма эстеликтерде да, азыркы кыргыз тилинде да айкашып келген сөзүнүн барыш жөндөмөдө турушун талап кылып, ага чектөө маанисин кийирет. Ал маани жөнүндө «Индекс» да эскертилет: «Тегин управляет дательным-направительным падежом и обозначает предел действия» (504-б.). Ал эми кыргыз тилинде чейин, дейре, дейин жандоочтору мисалы: ал келгенге чейин, буга дейре, саат бешке дейре, жаздагы эгин күзгө дейин орулат сыяктуу «мезгилдик, мейкиндик маанидеги атооч сөздөргө, сан атооч, ат атоочторго, –ган мүчөлүү атоочтуктарга айкашып келет, алар аркылуу туюндурулган түшүнүктү акыркы чек катары көрсөтөт» деген аныктама берилет (Абдувалиев, Садыков, 285). Бул жандоочтун кыргыз тилиндеги ар бир варианты (анча-мынча өзгөчөлүк менен) төмөнкү түрк тилдеринде колдонулат: кырг. чейин; каз., к.калп., ног. шейин; тат.(диал.) чийин; кырг. дейре; кар. дерэ; ног. деры; якут. диери; хак. тере; кырг. дейин; кар., түрк. дейин; каз., к.калп. дейин; эски өзб. дегин//тегин (Щербак, 87, 89). Аталган жандоочтун жогоркудай, дагы башка тыбыштык түрдө кезигиши (караңыз: Щербак, 87, 89) анын ар бир тилдин ички законуна баш ийип, синтаксисте зарыл грамматикалык каражат катары орун тапканынан кабар берет.

Демек, өткөн тарыхыбызга кылчайып карасак, көптөгөн кылымдар, доорлор алмашса да кыргыз тилинин фактысынан алып карасак, айрым кызматчы сөздөр сырткы тыбыштык турпатын такыр өзгөртпөстөн колдонулуп келсе (мисалы: үчүн, эн), айрым кызматчы сөздөр биздин доорго тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап жеткенин көрүүгө болот. (Мисалы: такты – кырг. дагы, тегүл//дагул – кырг. түгүл; тегин – кырг. дейин, чейин, бирле – кырг. менен ж.б.). Ал эми кээ бир кызматчы сөздөр азыркы кыргыз тилинде колдонуудан такыр чыгып калганын байкоого болот (Мисалы: азу).

Ушуну менен байыркы доордогу жана орто кылымдагы жазма эстеликтердеги кызматчы сөздөрдүн баары анализге алынды дегенден алыспыз. Себеби алардын саны арбын. Баарын бир макаланын ичине камтууга мүмкүн да эмес.

Адабияттар:

1. *Абдыразаков А.* VI–IX кылымдардагы поэтикалык эстеликтер. Окуу куралы. -Б., 1998.
2. *Абдувалиев И., Садыков Т.* Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Б., 1997.
3. *Абдурахманов Г.А.* Исследования по старотюркскому синтаксису (XI в.). -М.: Наука, 1967.
4. *Дмитриев Н.К.* Грамматика башкирского языка. -М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1948.
5. *Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А.* Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология. -М.: Изд-во вост. лит., 1961.
6. *Карышбаева А.* Частицы в современном кыргызском языке. -Б.: Мектеп, 1998.
7. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Ф.: Илим, 1980.
8. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. -М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
9. *МК - Махмуд Кошгарий.* Туркий снзлар девони. (Девону луготит турк). Уч томлик. Таржимон ва нашрга тайорловчи С.М.Муталлибов. -Тошкент, 1960-1963. Т. I-III; Индекс-лугат. -Тошкент, 1967 (МК).
10. *Мураталиев М.* Азыркы кыргыз тилиндеги байламталар. -Ф.: Кырг. СССР ИА басмаканасы, 1959.
11. *Мураталиева Дж.* Послелогои в киргизском языке. -Ф., 1958.
12. *Орузбаева Б.О.* Кашкарлык Махмуддун сөздүгү жана кыргыз тилинин айрым маселелери. -Жыйн.: Кыргыз тил илими. Макалалар жыйнагы. II том. -Б., 2004, 86-89-б.
13. *ОЕТ - Орхон-Енисей тексттери.* -Ф.: Илим, 1982.
14. *Петров Н.Е.* Частицы в якутском языке. -Якутск, 1978.
15. *Саяргалиев Б.С.* Служебные слова в башкирском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. -Уфа, 1955.
16. Современный казахский язык: Фонетика и морфология. -Алма-Ата: Изд-во АН Каз.ССР, 1962.
17. *Хамитова А.* Туркий тилларда энг снзи // *Өзбек тили ва адабиёти.* 1967, №5.
18. *Чоротегин Т.* Махмуд Ибн Хусейин ал - Кашгаринин «Дивану лугати т-турк» эмгеги (1072–1077-жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары. Тарых илим. докт. дис. автореф. -Б., 1998.
19. *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). -Л.: Наука, 1987.
20. *Юнусалиев Б.М.* Кыргыз диалектологиясы. -Ф.: Мектеп, 1971.

ОТЗЫВ

на автореферат диссертации Джусаева Джолдоша Джусаевича на соискание ученой степени доктора филологических наук "Категория модальности и средства ее выражения в современном кыргызском языке". (Бишкек, 2000, 38 с.)

Диссертация Дж. Джусаева представляет собой одно из актуальных исследований для кыргызского языкознания, так как категория модальности в кыргызском языке до настоящего времени не подвергалась более глубокому научному исследованию и поэтому ни в одной существующей грамматике она до сих пор не выделяется как самостоятельная категория.

Судя по содержанию автореферата, на богатом фактическом материале всесторонне и глубоко изучены и систематизированы модальные значения предложений и средства их выражения, определены место и роль категории модальности в формировании предложения как одного из основных грамматических признаков.

Основными объектами исследования в данной работе являются грамматическая категория наклонения и средства выражения категории модальности.

Чтобы глубже раскрыть сущность категории модальности, автор рассматривает вопросы теории модальности на логико-грамматическом уровне. В работе им на обширном фактическом материале было однозначно определено, что обязательными грамматическими признаками предложения являются равные по степени значимости категории коммуникативности, модальности, предикативности и интонационно-просодические средства. Потому что каждая из этих категорий самостоятельно обеспечивает значение отнесенности содержания предложения к действительности и в результате этого рождается предложение. В работе также обстоятельно были выявлены средства выражения модальных значений, участвующих в построении предложения. Это все - единицы языка, а конкретно, фонетические средства: интонация, пауза, ритм, ударения; лексические: слова, словосочетания, фразеологизмы; морфологические, грамматические категории глагола и имен, служебные части речи; синтаксические средства: различные типы предложений, порядок слов в предложении.

Таким образом, работа состоит из пяти глав, если в предыдущих трех главах рассмотрены такие теоретические вопросы, как аспекты

и грамматические признаки предложения, сущность категории модальности, модальные значения и средства их выражения, то в последующих двух главах уделено особое внимание раскрытию конкретного вопроса, а именно, модальных значений изъявительного и косвенных наклонений, так как глагольные наклонения представляют собой чисто грамматические средства выражения модальности.

Надо отметить, что в работе также применено новое научное направление в тюркологии, т.е. статистический анализ частотности употребления наклонений, и непременно заслуживает особого внимания. Итак, по нашему мнению, статистический подход к изучению фактов языка позволили автору установить относительную частоту употребления наклонений в разных жанрах (в художественной, политической, научной литературе и в драматургии), подметить некоторую закономерность в их развитии. Одним словом, такое исследование, в действительности, дало свои эффективные результаты.

Таким образом, для осуществления цели и решения задач диссертантом был использован богатый, разнообразный фактический материал. Теоретические выводы основаны на серьезном анализе языковых материалов (фактов).

Работа вызывает как теоретический, так и практический интерес. Она может быть использована в разделах морфологии и синтаксиса кыргызского языка.

В работе встречаются отдельные упущения. Например, в аннотации автореферата на кыргызском языке допущены технические ошибки. Однако отмеченное замечание несколько не умаляет достоинство диссертационной работы Джусаева Джолдоша Джусаевича, которая привлекает к себе только с лучшей стороны и ее автор несомненно заслуживает присуждения ученой степени доктора филологических наук.

*Кандидат филол. наук, доцент
А.Т. Карымшакова
Октябрь, 2000г.*

Ч.Х.Хидированын "Кыргыз тилиндеги атоочтуктардын семантика-грамматикалык кызматы жана деривациялык гиптери" (Бишкек, 2006, 25-б.) аттуу 10.02.01 - Кыргыз тили адистиги боюнча жазган кандидаттык диссертациясынын авторефератына

ПИКИР

Синкреттүү табиятка ээ болгон этиштин туунду формасы - атоочтуктар бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде атайын иликтөөгө алынса да, мезгилдин талабына жараша башка өңүттөн, башкача бир көз караш менен, жаңы метод, ыктарды колдонуу аркылуу (дүйнөлүк тил илиминде кеңири практикалангандай) кайрадан терең иликтөөгө алынуусу колдоого татырлык маселелерден.

Изилдөөчү Ч.Хидирова зор жоопкерчиликти мойнуна артып, аны жүзөгө ийгиликтүү ашыруу үчүн диссертациялык ишти төмөнкүдөй логикалык ырааттуулукта иликтей баштаган: 1-бөлүм "Атоочтуктар жана алардын семантика-грамматикалык классификациясы" деп аталып, анда атоочтуктар семантика-грамматикалык касиетине карай эки чоң топко бөлүнүп каралат: негизги атоочтуктар жана функционалдык атоочтуктар болуп.

Илимий иштин кылдат иштелгендиги, терең иликтөөгө алынгандыгы ар бир тилдик факты анализден тышкары калбагандыгынын мыкты далили десек болот. Анын натыйжаларынын бири катары негизги атоочтуктардын: 1) нагыз атоочтуктар, 2) затташкан атоочтуктар, 3) заттык функциядагы атоочтуктар, алар ич ара кыймыл атоочтук маанидеги же актанттык жана сирконстанттык атоочтуктар, 4) окшоштуруу, салыштыруу, болжолдоо маанисиндеги атоочтуктар болуп бөлүнүп, чогултулган бай факты-материалдардын (20 минден ашуун карточкалардын) негизинде, булардын ортосундагы билинер-билибес айырмачылыктар кылдат ачылып берилгендигинде. Маселен, автор затташкан атоочтуктарды заттык функциядагы атоочтуктардан чебердик менен айырмалап бере алган. Эгер затташкан атоочтуктарда (М.: Калп сүйлөгөндү калк кадырлабайт) аныкталгыч сөз (адамды) түшүп, анын грамматикалык формаларын атоочтуктар кабыл алып, субстантивдешери, заттык функциядагы атоочтуктарда, жогоркудан айырмаланып, этиштик касиет басымдуу болгондуктан, аныкталгыч талап кылынбай тургандыгы "Жаңыларын алдын ала эч ким билбейт" сыяктуу сүйлөмдөр аркылуу ишеничтүү далилденген. Ал эми заттык функциядагы атоочтуктар андан да тереңде-

тилип актанттык атоочтуктар жана сирконстанттык атоочтуктар деп экиге бөлүнүп каралат. Эгер актанттык атоочтуктардын кыймыл атоочтук мааниге өтүп колдонууга жөндөмдүү экени жана аларды кыймыл атоочтор менен алмаштырып колдонууга болору (М.: Карандай сууну кайнаткандан (кайнатуудан) май чыкпайт), сүйлөмдө ээлик жана толуктоочтук милдет аткараары ишенимдүү фактылар менен далилденсе, сирконстанттык атоочтуктардын мезгилдик, мейкиндик, орундук ж. б. маанилерди камтып (М.: Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат) сүйлөмдө бышыктоочтук милдет аткараары аргументтүү материалдар менен далилденген.

Мындай таамай, терең анализдер авторефератта кеңири учурайт. Анын дагы бир далили сыртынан караганда окшош көрүнгөн, ошондуктан окумуштуулар арасында түрдүү көз караштарды жараткан толук затташкан атоочтуктар менен сирконстанттык атоочтуктардын ортосундагы негизги алты айырмачылыкты конкреттештирип бере алгандыгы эсептелет.

Иштин 2-бөлүмүндө ("Атоочтуктардын синтаксистик кызматы") автор кыргыз тил илиминде талаш туудуруп келаткан бир проблеманы эң туура чечүү менен, ага чекит коё алган. Ч.Хидирова туура белгилегендей, баяндооч болуп келген сөз (М.: "Баатыр элине таянган" сыяктуу сүйлөмдө таянган сөзү) кыймыл-аракетти гана көрсөткөндүктөн, этиштик гана белгиге ээ болуп, демек жакталууга жөндөмдүү болуп, атоочтук касиеттен ажырап, нагыз этиштик функцияны аткарат.

Авторефератта мындан тышкары сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрүнүн милдетин аткарган атоочтук түрмөктөрүнүн семантика-грамматикалык жана структуралык жактан ич ара бөлүнүштөрү көптөгөн пункттар менен аргументтүү фактылар аркылуу тыкан иликтенген.

Мындан башка да көптөгөн маселелер (маселен, атоочтуктардын деривациялык типтерине арналган ж.б.) илимий иште ийгиликтүү талдоого алынган.

Жыйынтыктап айтканда, "Кыргыз тилиндеги атоочтуктардын семантика-грамматикалык кызматы жана деривациялык типтери" аттуу илимий эмгекти ийине жетип иликтенген кандидаттык диссертация катары баалоого болот. Андыктан анын автору – Ч.Х.Хидирова филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук наамын алууга толук татыктуу деп эсептөөгө негиз бар.

Филология илимд. кандидаты, доцент
А.Т.Карымшакова
16.06.06.

МАЗМУНУ

Баш сөз ордуна	3
Семантические особенности некоторых частиц в киргизском языке	4
Кыргыз тилиндеги айрым бөлүкчөлөр жөнүндө	5
О формировании указательных частиц в киргизском и русском языках и об их синтаксических особенностях	11
Бөлүкчөлөрдүн кыргыз тилинин окуу китептеринде берилиш тарыхынан	13
Кыргыз тилиндеги тангыч бөлүкчөлөр тууралуу	15
Касым Тыныстанов, кызматчы сөздөрдүн калыптана башташы жөнүндө	17
Кыргыз тилиндеги <u>эс</u> , <u>отө</u> , <u>абдан</u> күчөткүч бөлүкчөлөрү жагдайында	19
Ары» сөзүнүн универсалдык функциясы тууралуу	20
«Манас» эпосундагы тамак-аш аттарын изилдөөгө карата(тезис)	21
«Манас» эпосундагы тамак-аш аттарын изилдөөгө карата(макала)	22
«Манас» эпосундагы сүт азыктарынын аталыштары	26
«Манас» эпосундагы бөлүкчөлөрдүн стилдик каражат катары колдонулушу	27
Үй буюмдарынын аталышына байланыштуу айрым кыргыз (түрк)-монгол лексикалык параллелдери жана алардын этимологиясы	28
Особенности употребления частицы <u>эле</u> в предложении (на материале произведений Ч. Айтматова)	30
Сравнительная характеристика частиц кыргызского и казахского языков	33
«Манас» эпосундагы айрым үй аталышларынын семантикасы	38
«Манас» эпосундагы айрым үй буюм лексикасы	42
Жардамчы атоочтор	49
Жети сөзүнүн түзүлүшү, маанилери, колдонулушу	57
Тактооч сөз түркүмү жөнүндө	59
Кыргыз тилиндеги жаңы кыскартуулар (АББРЕВИАТУРАЛАР)	66
Кыргыз тилиндеги тамак-аш лексикасы жөнүндө	76
«Да» кызматчы сөзүнүн сөздүктө сыпатталышы	81
Кыргыз тилиндеги нумеративдер	87
Сөз түркүмдөрүнүн субстантивдешүүсү	96
Бөлүкчөлөр	102
Оксюморон	104
Омонимия	105
Ономастика	106
	157

Сөз өзгөртүү	108
Сын атооч	109
Сырдык сөздөр	111
Таандык категориясы	113
Тактооч	115
Тууранды сөздөр	116
Сөз жасоочу мүчөлөрдүн синонимиясы	116
Көрнөк-жарнак маселесине карата	126
О частицах в тюркских языках	134
«Дивану лугати т-түрк» эстелигиндеги кызматчы сөздөр (тезис)	141
«Дивану лугати т-түрк» эстелигиндеги кызматчы сөздөр (макала)	142
Отзыв на автореферат диссертации Джусаева Дж.Дж. на соис.уч.степ. докт. филол. наук	153
Ч.Х.Хидированын Кыргыз тили адистиги боюнча жазган канд.диссерт. авторефератына пикир	155

**Кыргыз тилинин морфологиясынын
жана лексикологиясынын маселелери
(Макалалар жыйнагы)**

А.Т.Карымшакова

Техникалык редактору: **К.Качкынбаева**

Корректору: **Д.Т.Буржабаева**

Компьютердик калыпка салган: **Түнгатаров У.У.**

Форматы 60x84 ¹/₁₆. Көлөмү 7,75 б.т. Офсеттик кагазга
басылды. Нускасы 300 даана.

720044, Бишкек шаары, Тынчтык прос., 27.
К.Карасаев атындагы БГУнун басмаканасы.